Борбени пуш 4. санџачке НОУ бригаде

На позив КПЈ, масе Санџака су пошле у оружану борбу против окупатора и домаћих издајника. У току 1941. и у првој половини 1942. године дејствовао је низ организованих одреда, батаљона и чета, под руководством Главног штаба за Санџак. У том периоду, на ослобођеној територији су организовани и радили нови органи народне власти и јака организација К1ТЈ, под руководством Обласног комитета КПЈ за Санџак. Тиме су створени повољни услови да Врховни штаб НОВ и ПОЈ одлучи да од јединица са територије Санџака, у јуну месецу 1942. године, формира 3. пролетерску (санџачку) НОУ бригаду.

Повлачењем наших снага са територије Црне Горе и Санџака, у пролеће 1942. године, окупатор и домаћи издајници настоје да репресалијама и суровим терором заплаше народне масе, разбију НОП, успоставе и учврсте своју власт. Упркос тако преузетим мерама, нису успели онемогућити организован рад КПЈ и припадника НОП-а. До повратка наших јединица из Босне, у пролеће 1943. године, на терену су се одржали око 200 партизана, већином чланова КПЈ и СКОЈ-а, сремски комитети и Обласни комитет КПЈ за Санџак.

Кад су се вратиле наше снаге после четврте, а нарочито после пете непријатељске офанзиве и капитулације Италије, размах НОБ-а на територији Санџака добија широке размере. У периоду септембар — децембар 1943. године, дејствима јединица 2. ударног корпуса, у чијем саставу је била 3. пролетерска (санџачка) НОУ бригада, и 5. крајишке НОУ дивизије на територији Санџака је створена велика слободна територија, која је обухватала пет од осам срезова. Ослобођени су Пљевља, Бијело Поље, Пријепоље, Нова Варош и Прибој. Источни део Санџака, због близине рудника у Косовској Митровици и обезбеђења комуникације у долини Ибра, браниле су јаке снаге окупатора и домаћих издајника. Због тога, као и због неких грешака руководстава КПЈ у том крају, тај део Санџака је ослобођен тек крајем 1944. године.

На ослобођеној територији за кратко време су обновљени Пљеваљски, Бјелопољски, Милешевски, Златарски и Прибојски НОП одреди, јачине око 1.400 бораца. Истовремено су обновљени и проширени органи народне власти: сеоски, градски, општински и сремски НОО. У Пљевљима се, у то време, налазио штаб 2. ударног корпуса, Главни штаб НОУ за Санџак и Обласни комитет КПЈ за Санџак. У свим ослобођеним градовима формиране су команде места, а у Пљевљима и Команда војног подручја. Органи народне власти и војно-позадински органи развијају разноврсне облике политичког, привред-

ног и културног рада на ослобођеној територији, обезбеђују јединице средствима исхране и мобилишу нове борце за попуну 3. пролетерске (санџачке) бригаде.

У Пљевљима се 20. новембра 1943. године окупило 250 делегата, које су изабрали сресни НОО у пет ослобођених срезова. На том заседању изабрана су 62 већника за Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Санџака, као највеће политичко, законодавно и извршно тело народне власти Санџака, Извршни одбор, и делегација за Друго заседање АВНОЈ-а у Јајцу.

У новембру је од делова италијанских дивизија „Тауринензе" и „Венеција", у близини Пљеваља, формирана дивизија „Гарибалди", од војника, подофицира и официра који су изразили жељу да се после капитулације Италије, у саставу НОВ боре против Немаца.

Полазећи од тако повољне војно-политичке ситуације на територији Санџака, штаб 2. ударног корпуса, 3. новембра наређује Главном штабу за Санџак:

„ . . . Једновремено предузети све припреме за формирање 2. санџачке бригаде, која ће бити формирана 1. децембра т.г. у Пљевљима. Јбудство за ову бригаду треба да буде прикупљено до 25. новембра т.г. у Пљевљима."[1]

Према плану Главног штаба за Санџак, у састав бригаде требало је да уђу борци из Пљеваљског, Бјелопољског, Милешевског, Златарског и Прибојског НОП одреда. Међутим, крајем новембра, продором немачких снага из Сјенице у правцу Пријепоља, нагло се погоршала ситуација и онемогућена је реализација тако предвиђеног плана. Због тога у састав бригаде нису приспели борци из састава Златарског, Милешевског и Прибојског НОП одреда (око 300). Један део тих бораца ушао је у састав јединица 5. крајишке (око 100) и 2. пролетерске дивизије (око 50); један број је изгинуо у борбама са немачким снагама око Пријепоља.[2] Бригада је формирана, углавном, од бораца из састава Бјелопољског и Пљеваљског НОП одреда, 1. децембра 1943. године, у Пљевљима, под називом „Четврта санџачка ударна бригада".

Тога дана пред командантом 2. ударног корпуса Пеком Дапчевићем и командантом Главног штаба за Санџак Велимиром Јакићем постројило се 570 бораца[3] и руководилаца српске, црногорске и муслиманске народности, сврстаних у четири батаљона. При штабу бригаде формирани су интендантура, санитет и пратећи вод, са одељењем бацача и одељењем курира. С обзиром на национални састав бораца на дан формирања и да је, у току свог борбеног пута, попуњавана са територије Санџака, Црне Горе и Србије, бригада с правом носи сва обележја јединице братства и јединства. Јбудство је потицало претежно од добровољаца из редова сеоске и делимично градске омладине.

На дан формирања јединице бригаде биле су наоружане са 4 тешка митраљеза, 12 пушкомитраљеза, 400 пушака и једним тешким минобацачем.[4] Један број бораца је остао без оружја. Оружје је пре-

[1] Зборник, том I, књ. 16, док. 56, стр. 162. Наредба штаба 2. ударног корпуса Главном штабу НОВ и ПО Санџака, 3. новембра 1943. године.

[2] Чедо Друловић, „Четврта санџачка бригада", стр. 23—24.

[3] Исто, стр. 24.

[4] Исто, стр. 24.

тежно било италијанског порекла, без довољно муниције, што је представљало озбиљан проблем бригади у првим данима борбених дејстава.

Интендантура и санитет бригаде такође нису организационо оспособљени и попуњени за извршавање задатака у тако сложеним и тешким условима у каквим се нашла непосредно после формирања. Претпостављало се да ће се за дуже време задржати градови на ослобођеној територији Санџака. Због тога је снабдевање исхраном и другом опремом било оријентисано на позадинске установе, у првом реду у Пљевљима. Ту су биле концентрисане знатне количине хране и опреме која је заплењена после капитулације италијанских јединица. И санитетско збрињавање ослањало се на одговарајуће позадинске установе у Пљевљима.

У првим данима, због малог броја чланова КПЈ (свега 16), ни у Једној јединици бригаде нису биле формиране партијске и скојевске организације. Пред недовољно попуњеним кадровима, претежно без икаквог или са малим руководећим и борбеним искуством, стајали су врло тешки и сложени задаци: организационо сређивање јединица, учвршћивање морално-политичког јединства, обезбеђење исхране, одеће и обуће у веома тешким зимским условима. Недовољна попуњеност са искуснијим руководећим кадровима могла се избећи. У јединицама 3. пролетерске (санџачке) бригаде и на терену био је знатан број способних кадрова, чијим се делимичним повлачењем могла попунити бригада од првог дана и оспособити за успешно извршавање борбених задатака, и лакше савладати тешке услове у којима се нашла.

На дан формирања, штаб бригаде је одржао састанак са командантима и комесарима батаљона. Анализирано је стање у јединицама и указано на проблеме. Посебно је истакнут неодложан захтев да се што пре попуне руководећим кадровима штабови батаљона и команде чета и да се формирају партијске и скојевске организације. Пред штабове батаљона и команде чета постављени су задаци да, у границама могућности, предузму све да се јединице организационо среде и морално-политички учврсте. Међутим, кратко време, колико се бригада задржала у Пљевљима (свега два дана), није било довољно ни за најважније припреме за извршење покрета из Пљеваља.

Добар део руководилаца у командама чета није се налазио на својим дужностима на дан формирања. Они су дошли тек у другој половини децембра. У штабовима батаљона и командама чета није било попуњено ни једно место заменика комесара батаљона и комесара чета. Осим тога, руководећи кадар, због недовољне оспособљености и неискуства, морао је у великом броју бити замењен. Сем штаба бригаде и делимично штабова батаљона, остали руководећи и борачки састав био је са малим руководећим и борбеним искуством или, чак, без икаквог таквог искуства.

Војно-политичка ситуација, која је наступила непосредно после формирања, и задаци које је бригада морала да извршава показали су колико су поменути недостаци негативно утицали на стање у јединицама. Тих дана Немци су, са јаким снагама, предузели офанзивну операцију у долини Лима и Дрине, познату под називом »Ки§е1-ћШсћ«. Са 1. брдском дивизијом наступали су од Сјенице, у три колоне: једном, правцем Пријепоље — Пљевља — Чајниче (98. брдски пук); другом, преко Нове Вароши, у правцу Прибоја и Рогатице (99.

брдски пук); и трећом, преко Бродарева и Камене Горе, у правцу Пљеваља (делови 98. брдског пука). Сем тих снага, немачка 7. СС-дивизија наступала је из Гацка, долином Сутјеске и Дрине, са циљем да се у рејону Горажда споји са јединицама 1. брдске дивизије.[5] Пошто су у току ноћи 3/4. децембра заузели мост на Лиму у Пријепољу, Немци су одмах наставили наступање у правцу Јабуке, тако да су 5. децембра, после спајања са снагама из правца Бродарева, заузели Пљевља.

У тако неповољној војно-политичкој ситуацији, тек формираној 4. бригади наређено је да, изјутра 4. децембра, изврши покрет правцем Пљевља — Мељак — Челебић и поседне положаје на десној обали Дрине. Ослањајући се, десно, на јединице 2. пролетерске дивизије, а лево, на јединице 3. дивизије, требало је са поседнутих положаја да спречи продор делова 7. СС-дивизије преко Дрине у правцу Челебића.

По извршеном маршу, бригада је у току 5. децембра посела следеће положаје: 1. батаљон у рејону Шћепан-Поља, 2. битаљон, пошто је протерао четнике на свом правцу, у рејону Челебића и Златног бора, 3. батаљон у рејону Мазоче, и 4. батаљон у рејону Равна Њива.

По заузимању Пљеваља, немачка 1. брдска дивизија главним снагама наставила је наступање дуж комуникације Пљевља — Чајниче — Горажде ради спајања са 7. СС-дивизијом. Са мањим снагама вршила је испаде из Пљеваља дуж комуникација: Пљевља — Матаруге и Пљевља — Косаница — Ђурђевића-Тара. Ценећи насталу ситуацију, штаб 2. пролетерске дивизије закључио је да ће непријатељ из таквог распореда почети да стеже обруч око наших снага на тој просторији да би их разбио. На основу такве процене, штаб дивизије предлаже Врховном штабу да се повуче са просторије Челебића и изврши покрет преко Лима у правцу Србије. Врховни штаб се сложио са тим предлогом и оријентисао дивизију према Ивањици и ибарској долини. Дивизија је извршила покрет 11. децембра, тако да је на просторији Челебића остала 4. санџачка бригада, без ослонца (десно) на наше снаге.[6]

Непосредно стање и ситуација у којој се бригада нашла у рејону Челебића довели су до тога да један део бораца самовољно напусти јединице. Увиђајући у каквом се стању бригада нашла и да с тог правца нема опасности од продора непријатеља, штаб 2. ударног корпуса, на предлог Главног штаба за Санџак, наређује да се бригада, у току 15. и 16. децембра, са просторије Челебића пребаци западно од комуникације Пљевља — Косаница — Ђурђевића-Тара.[7] Извршавајући то наређење, бригада је, по пристизању на предвиђену просторију, посела положаје на линији: с. Влаховићи, с. Какмужи, с. Шљиванско и с. Трновице, са задатком да чисти терен од четника, руши комуникацију Пљевља — Ђурђевића-Тара, напада немачке снаге на том правцу и мобилише нове борце за попуну својих јединица.[8] Десно, на линији с. Косаница — с. Маоче — с. Вруља, држала је положаје 3. пролетерска (санџачка) бригада. Непосредан ослонац на јединице

[5] Исто, стр. 31—32.
" Исто, стр. 37.
[7] Зборник, том I, књ. 16, док. 102, стр. 278.
[8] Исто, док. 16, стр. 265.

3. бригаде повољно је утицао на морал бораца 4. бригаде, тако да се, у доброј мери, смањио процес самовољног напуштања јединица. Лево од 4. бригаде, на линији с. Вишњица — с. Мељак — с. Шљуке, посела је положаје 3. италијанска бригада „Гарибалди".

По пристизању на ту просторију, у бригади су предузете опсежне мере да се организационо среде јединице, учврсти морално-политичко јединство, организују интендантске и санитетске установе, формирају партијске и скојевске организације, итд. Једна од најзначајнијих мера предузета је у другој половини децембра, када је из 3. бригаде и са терена повучен руководећи кадар, са којим су попуњени штабови батаљона, команде чета и водова. Тек тада је било могуће прићи организовати и интензивније радити на срређивању и оспособљавању јединица за успешно извршавање борбених и других задатака.

Пошто су попуњени новим, способнијим кадровима, штаб бригаде, штабови батаљона и команде чета приступили су организованом раду на војничком и морално-политичком оспособљавању бораца и руководилаца. Нарочита пажња је поклоњена упознавању са међународном ситуацијом и успесима наших јединица, посебно на ширем подручју дејстава јединица 2. ударног корпуса на територији Црне Горе и Санџака. Свакодневно је указивано на правилан однос међу борцима и јединицама, као и на однос према народу тога краја, који је, пљен и пљачкан од стране окупатора и домаћих издајника, и сам оскудевао у средствима за исхрану. Но, и поред тога, несебично је одвајао и последње што је имао за снабдевање јединица.

За кратко време, батаљони и чете су организационо срређени, успостављен је свакодневни војнички ред и живот: дежурство у јединицама, стражарска служба, патролирање, одржавање везе између батаљона и чета, извештавање, извиђање непријатеља и сл. У свим четама и батаљонима организовани су културно-просветни одбори, који су развили живу активност на описмењавању бораца, писању и издавању четних новина, организацији приредби и слично. Пошто је бригада попуњена са већим бројем бораца и руководилаца чланова КПЈ, Политодел 3. и 4. бригаде, 7. јануара 1944, донели су одлуку да се у свим штабовима батаљона и у четама организују партијске и скојевске организације.[9]

Осим тога, одржавани су чести састанци штаба бригаде са штабовима батаљона и штабова батаљона са командама чета. Анализирано је стање и постављени конкретни задаци по свим питањима живота и рада у јединицама. Предузете су мере да се што пре среде интендантска и санитетска служба у бригади и батаљонима.

Ради оспособљавања командира чета за руковођење и командовање, по наређењу Главног штаба за Санџак, организован је при штабу бригаде, у с. Шљиванско, војнички курс, којим је руководио Миливоје Сарић. Предавачи су били чланови Главног штаба за Санџак. Командири чета у току дана су посећивали курс, у току ноћи одлазили у своје јединице. Обучавани су основним појмовима из оријентације на земљишту и га> карти, начину коришћења карте, организацији напада и одбране, постављању заседа, нападу на насељено место, извођењу борбених дејстава ноћу, извиђању, одржавању везе са суседима у току борбе, извештавању и другим војничким радњама.

[9] Чедо Друловић, н. д., стр. 47.

Како је, у том периоду, на положаје бригаде непријатељ вршио честе испаде из гарнизона у Пљевљима, стечена знања су непосредно примењивана у току борбених дејстава. Виши официрски курс при штабу **2.** ударног корпуса, у трајању од месец дана (12. јануара до 12. фебруара), за оспособљавање команданата батаљона, из састава 4. бригаде завршили су следећи другови: Владимир Лечић, Марјан Ковачевић, Миливоје Сарић и Вукосав Бошковић.[10]

Захваљујући интензивном војничком и партијско-политичком раду јединице бригаде су, под врло тешким временским условима, са доста оскудном исхраном и честим борбама против јаких и добро опремљених снага непријатеља, за релативно кратко време организационо сређене, војнички и морално-политички у доброј мери учвршћене. Крајем децембра 1943. и почетком јануара 1944. године, скоро није било случајева самовољног напуштања јединица. Бригада је оспособљена да успешно извршава постављене задатке.

[10] Исто, стр. 49—90.

ШТАБ
IV САНЏАЧКЕ Н.О.У. БРИГАДЕ
Бр. сл.
10 марта 1944 год.
Положај

ТГ • >

ШТАБУ XXXVII Н.О.У. ДИВИЗИЈЕ

Положај

РЕЛАЦИЈА

IV Н.О.У санџачке бригаде за вођене борбе са четницима на дан 9. марта 1944. год. — на положајима Зеница — Шумани — Љуђа — Пауче.

Датум и стање времена 9. марта 44. год. од 4 сата до 13 сати: Вријеме је било магловито, а помало и снијег падао.

Бројно стање: У овој борби учествовало је 3 наша батаљона (**јачина** око 160). Јачина непријатеља је процијењена око 200 четника.

Према добивеним подацима непријатељ је своје главне снаге пребацио у правцу Рудог и Прибоја према јединицама II и V дивизије. Овај штаб донио је одлуку да нападне непријатеља на положајима према нашој бригади ради олакшања снагама II и V дивизије.

План напада: Наш Други и Четврти батаљон добио је задатак да нападне непријатеља на положајима Пауче — Пусто Пауче и Љуђа, ослањајући се десним крилом на 3. батаљон, који има задатак прочистити село Шумани — Оџаке и даље у правцу првих непријатељских отпорних тачака, а својим лијевим крилом не ослањајући се ни на кога и обезбјеђивајући се од Комина.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА БРИГАДА ЗАПАДНО ОД КОМУНИКАЦИЈЕ ПЉЕВЉА, КОСАНИЦА (ЈАНУАР—АПРИЛ 1944. ГОДИНЕ)

У том периоду, 4. санџачка бригада је, самостално или уз садејство са другим јединицама. под командом Главног штаба за Санџак, касније под командом 37. НОУ дивизије, учествовала у акцијама, са мањим или већим снагама, против непријатеља који је нападао на њене положаје. Такође, је извела низ акција на немачке и четничке снаге у напоредној близини Пљеваља и на комуникацијама Пљевља — Бољанићи — Чајниче, Пљевља — Косаница — Ђурђевића-Тара, Пљевља — Матаруге — Бијело Поље, и Пљевља — Пријепоље.

Немци су у Пљевљима држали јаке снаге, добро наоружане и обучене за дејства у зимским условима. Зато су предузимали честе испаде, у току једног или неколико дана, и у најтежим зимским условима. Сем тога, у гарнизону у Пљевљима налазиле су се јединице муслиманске милиције, а у ближој и даљој околини јаке снаге четника, које су штитиле прилазе пљеваљском гарнизону и прикупљале податке о нашим јединицама. Према 4. бригади, у с. Љуће се налазила јака четничка јединица, под командом Јована Јеловца, са којом су често вођене борбе.

Вријеме за напад одређено тачно у 4 сата 9. ов. м.

Према извјештају батаљона задатак је извршен у слиједећем:

Према одређеном времену ниједан од батаљона није стигао у исто [вријеме] на нападни положај, него су закаснили 2. и 4. по један сат, а 3-ћи 1,30 часа. Разлог закашњења је висина снијега и некомотни мах нози.

Непријатељ је држао предстраже на по један км даљине испред горе наведених положаја. Вид његове борбе био је одбрана. Губитака је било око 12 мртвих и рањених, што није тачно утврђено али отприлике процјена је толика. Од наоружања је имао, сем пушака, 2 тешка митраљеза, 7 пушкомитраљеза, и један „шарац". Морал и држање њихово било је исувише слабо.

Наши батаљони, иако са закашњењем, успјели су да изненаде непријатеља и нанесу им извјестан број жртава. Вид наше борбе био је напад. Према добивеном задатку успјели су да ликвидирају све положаје непријатеља сем Љуће. Село Љуђу нису могли ликвидирати јер је исто утврђено бункерима, а терен је брисан — неприлазан. Губитака код нас није било. Морал и држање наших бораца био је на висини. Губитака у материјалу такође није било. Утрошак муниције веома мали. Запажених недостатака, које би требало нарочито истаћи, није било, а тако ни примјера које би требало истаћи за похвалу.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

В.д. полит. комесара,
Веселин БулатовиК

Командант,
Нозак Кнежевић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 6/4, к. 1253.

По заузимању Пљеваља, Немци настоје да што боље организују четничке јединице и да их чвршће повежу са муслиманском милицијом. Да би осујетио намеру Немаца, Главни штаб за Санџак крајем децембра 1943. године предузима ширу акцију против четничких јединица на прилазима Пљевљима. Четврта бригада је напала четничке снаге у с. Которац и с. Бољанићи, на десној обали р. Ћехотина, и у с. Пауче и с. Врбица, на левој обали, разбила их и присилила да се повуку у правцу Пљеваља.[11] За време тих борби, погинула су два борца, а теже је рањен комесар бригаде Живко Жижић. Истовремено, 3. пролетерска санџачка бригада је напала четничке снаге на положајима с. Обарде, с. Козица, с. Забрђе. Тада је за комесара бригаде постављен Веселин Булатовић, а за команданта бригаде Новак Кнежевић.

Да би онемогућили дејства наших снага у непосредној близини гарнизона у Пљевљима Немци су реаговали нападом на наше снаге. Они су, 23. децембра, напали 3. пролетерску санџачку бригаду у захвату комуникација Пљевља — с. Косаница и Пљевља — Бијело Поље. Ноћу 27/28. децембра, предузели су изненадну акцију према положајима 4. батаљона 4. бригаде у селима Какмужи и Горње Село. Батаљон је изненађен и разбијен после веома оштре и кратке борбе.[12] Рањени су командант батаљона Ђиро Ракочевић, политички комесар Добрило Петровић и пет бораца, а заплењен је један митраљез. Батаљон је расформиран, а његово деморалисано људство распоређено у друге батаљоне бригаде. Таква ситуација у 4. батаљону негативно је утицала на морал осталих јединица бригаде. Од људства за попуну (80 бораца из Пљеваљског одреда и 50 бораца из састава Бјелопољског НОП одреда) 29. децембра поново је формиран 4. батаљон.[13]

У првој половини јануара 1944. године, јаке немачке и четничке снаге су, уз подршку артиљерије, извршиле неколико напада на бригаду, с циљем да је потисну са њених положаја и разбију. Око 300 Немаца и 100 четника, 12. јануара, напали су 1. и 2. батаљон на положајима у с. Трновице. После снажних борби, које су трајале цео дан, непријатељ је био приморан да се повуче у Пљевља. Имао је 6 мртвих и 7 рањених. Наши губици били су 4 рањена борца.[14]

Око 15. јануара, четници су јаким снагама, уз снажну подршку артиљерије са ватрених положаја у рејону с. Забрђе, напали 2. и 4. батаљон у рејонима с. Крушево, с. Хоћевина, с. Драгаши. Међутим, после снажног окршаја, батаљони су прешли у противнапад и присилили четнике на повлачење у правцу с. Шумане, с. Љућа. Са добро утврђених положаја у с. Љуће, четници су дали жилав отпор нашим снагама. Док су та два батаљона водили борбу на својим правцима, 3. батаљон је напао четнике у рејонима Гостеча и с. Видре, разбио их и присилио на повлачење у правцу Пљеваља, уз губитке од 10 мртвих и 5 рањених. Батаљон је имао 4 лакше рањена борца.[15]

За време тих борби, на десном крилу 4. бригаде дејствовала је 3. пролетерска (санџачка) бригада, Бјелопољски одред и 1. и 2. итали-

[11] Зборник, том I, књ. 16, док. 115, стр. 313.
[12] Исто, док. 118 и 119, стр. 320. и 322.
[13] Исто.
[14] Чедо Друловић, н. д., стр. 50.
[15] Исто.

јанска бригада „Гарибалди", затварајући правце дуж комуникација Пљевља — Пријепоље, Пљевља — Вруља и Пљевља — Косаница. На левом крилу бригаде налазила се 3. италијанска бригада.

У то време Немци концентришу јаке снаге у рејону Рожаја и Тутина. Закључено је да ће непријатељ предузети офанзивна дејства на ослобођену територију у правцу Берана и Бијелог Поља. Одлуком Врховног штаба од 21. јануара, 3. пролетерска санџачка бригада стављена је под команду 3. ударне дивизије[16] и оријентисана за дејства на левој обали Лима, ка Бродареву и Пријепољу. Према тој одлуци, Главни штаб за Санџак, са 4. санџачком, 3. италијанском бригадом и Пљеваљским одредом преузео је положаје које је држала 3. бригада.

Непријатељ је брзо уочио прегруписавање наших снага. Због тога је, у другој половини јануара, предузимао честе нападе на положаје 4. санџачке и 3. италијанске бригаде. Од 15. до 18. јануара, у рејону с. Врбица, с. Лађана, с. Шумане, с. Омарић, с. Какмужи, 4. бригада је водила борбе са непријатељем чија се јачина кретала од 1.500 до 2.000 Немаца, четника и муслиманске милиције. У тим борбама непријатељ је настојао да наше снаге одбаци даље од комуникација и обезбеди што повољније услове за маневар својим снагама. Међутим, претрпео је губитке: 17 мртвих и 20 рањених, али је и бригада имала 10 мртвих и 13 рањених бораца и руководилаца.[17]

Ноћу 17/18. јануара 1944, три батаљона бригаде су извршила напад на четничко упориште у с. Љуће, које је бранила Пљеваљска четничка бригада, јачине око 800 четника. Рано изјутра, 18. јануара, уследила је интервенција Немаца из Пљеваља. Под притиском јаких снага, батаљони су се морали повући на првобитне положаје. Истога дана, Немци и четници су напали на 1. и 3. батаљон и једну чету 3. италијанске бригаде у с. Шљиванско. После краћег окршаја, непријатељ се повукао у правцу Пљеваља.[18]

Сутрадан је 4. бригада са три батаљона напала четнике на положајима у рејону с. Комини, с. Видре, с. Бравеница и с. Бушње. Напад је извршен у зору, тако да су изненађени четници, после краћег отпора, присиљени на повлачење у правцу Пљеваља. Пошто су наше снаге избиле у непосредну близину Пљеваља, Немци су интервенисали артиљеријском ватром и пешадијским јединицама па су наше јединице биле присиљене да се повуку у полазне рејоне. У тим борбама четници су имали два мртва и три рањена.[19]

У току ноћи 27. јануара, 3. батаљон је напао Немце у рејону с. Влаховићи, с. Црноборје, али се, после њиховог снажног отпора морао повући у с. Шљиванско. Исте ноћи једна јача патрола 1. батаљона сукобила се са немачком патролом, јачине око 30 војника. Сутрадан су Немци и четници, јачине око 400 војника, напали на положаје 4. батаљона. Уз снажну подршку артиљерије, успели су да избију до с. Лађана. Наредног дана сличан напад је изведен на положаје 1. и 2. батаљона у с. Хоћевина и с. Шљиванско.[20]

У току јануара 1944, 4. бригада је водила борбе скоро свакодневно. У то време, осим четника и муслиманске милиције, Немци су у

[10] Зборник, том III, књ. 7, док. 22, стр. 63.
[17] Чедо Друловић, н. д., стр. 51—52.
[18] Зборник, том III, књ. 7, док. 21, стр. 62.
[19] Исто.
[20] Исто, док. 35, стр. 95.

Пљевљима имали један батаљон дивизије „Бранденбург", са 160 камиона, 70 мотоцикала, 5 тенкова, око 10 борбених кола, 3—4 амфибије, и 3 батерије топова на ватреним положајима на Богишевцу, Стражици и Милет-Башти.[21]

[21] Исто, док. 28, стр. 63. и 75.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. пов. бр. служб.
13 априла 1944

ШТАБУ IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

Ситуација:

1. На дан 12. ов. мј. око 10 часова непријатељске снаге које су надирале од правца Бродарева заузеле су Бијело Поље, одбацивши снаге наше са положаја Добриње — Милово и стијеснивши их на положајима Модри До, гдје су се нашли у врло тешкој ситуацији, а сада ее налазе у извлачењу из обруча којег је непријатељ својим маневром наметнуо.

2. Добили смо ваше писмо писано 12. ов. мј. у 20.20 часова и из истог смо видјели ситуацију ваше бригаде; положаје које сте заузели и које држите неминовно је потребно да их по цијену највећих жртава одржите, тј. да комуникацију Пљевља — Шаховићи одржите интервенишући својим снагама (мањим) ка Горицама, те на тај начин створите повољну ситуацију III Санџачкој бригади која мора својим снагама да што прије интервенише ка Бијелом Пољу.

3. Снаге Бјелопољског сектора налазе се у извлачењу, а снаге III Санџачке бригаде у прикупљању (концентрацији) за извршење новога задатка за олакшање и рјешавање на сектору Бијело Поље.

Напомиње се Штабу бригаде да на овоме задатку истраје и да настане да истог у потпуности изврши, наиме, да заштити комуникацију Пљевља — Шаховићи, по могућству заузме Горице и непријатеља одбаци ка истоку.[2]

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

За штаб
Начелник, капетан
Раде В. Кнежевић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 3—2, к. 1253.
[2] Редакција не располаже овим писмом.

Почетком фебруара бригада је држала положаје југозападно од Пљеваља: 1. батаљон у с. Трновице, с. Орља; 2. батаљон у с. Хоћевина и с. Шљиванско; 3. батаљон у с. Влаховићи и с. Црноборје, и 4. батаљон у с. Какмуже. Штаб бригаде, са пратећим водом, налазио се у с. Шљиванско. Лево, у рејону с. Орља, с. Градац и с. Мељак била је размештена 3. италијанска бригада „Гарибалди", стављена под команду 4. санцачке бригаде. Бригада је одржавала везу са јединицама 5. крајишке дивизије у рејону Челебића, и Чајнича.

У току јануара, у скоро свакодневним борбама, бригада је стекла драгоцена борбена искуства и била оспособљена за извршавање сложенијих и тежих задатака. У извештају Централном комитету КПЈ, 4. фебруара 1944, Политодел 3. и 4. бригаде позитивно су оценили стање у јединицама 4. бригаде.

У првој половини фебруара, непријатељ је предузео неколико напада на положаје бригаде. Немци, четници и муслиманска милиција, јачине око 800 војника, извршили су, 2. фебруара, напад у две колоне, на положаје 1. и 2. батаљона. Једна колона се кретала преко Бјелова брда у правцу с. Хоћевине и с. Шљиванско, према положајима 2. батаљона, а друга, преко с. Брвенице, у правцу с. Трновица и с. Орље према положајима 1. батаљона.[22] Напад је отпочео око 7 часова и трајао је, несмањеном жестином, око шест часова. Под снажним притиском непријатеља, наше су снаге, у послеподневним часовима, присиљене да се повуку: 2. батаљон у с. Вишњицу, а 1. батаљон у с. Доњи Мељак. Непријатељ је заноћио на достигнутим положајима — у с. Шљиванско, с. Трновице, с. Орља. Непријатељ је имао 3 мртва и 6 рањених, а ми 2 мртва и 6 рањених бораца. Истовремено са нападом на положаје 4. бригаде, непријатељ је нападао јединице 2. пролетерске дивизије у рејону с. Глисница, с. Бољанићи. У току наредног дана он се повукао у правцу Пљеваља, а 1. и 2. батаљон су поново посели раније положаје.[23]

Непријатељске снаге, јачине око 900 Немаца и 200 четника и муслиманске милиције, предузеле су 6. фебруара напад на положаје бригаде, у три колоне: једном, преко Бјеловог брда ка с. Шљиванско, с. Хоћевина; другом, правцем с. Видре, с. Трновице, и трећом, правцем с. Брвеница, с. Орља и с. Градац у правцу с. Шљуке.[24] Напад је почео у исто време на целом фронту бригаде. Нарочито јак притисак био је на правцу с. Градац, с. Шљуке. Циљ непријатеља био је да обухватним маневром набаци наше јединице на планински масив Љубишње, пресече им одступницу према с. Челебићу и, убацивањем свежих снага, отпочне да их уништава. Ценећи насталу ситуацију, штаб бригаде је схватио намеру непријатеља, па је одлучио да целу бригаду рокира у лево, да упорном одбраном не дозволи пресецање положаја бригаде и обезбеди повлачење 1. и 2. батаљона у правцу Челебића, који су били највише угрожени.

Упорном одбраном на узастопним положајима, 1. и 2. батаљон постепено су се повлачили у правцу Челебића, а 3. и 4. батаљон у

[22] Зборник, том I, кш. 16, док. 125, стр. 352—357.
[23] Чедо Друловић, н д., стр. 56.
[24] Исто, стр. 57.

Живко Жижић и Рајко Булатовић-Шуца

правцу с. Глибаћи. Тим маневром непријатељ је успео да бригад^ пресече на два дела и до ноћи достигне линију с. Шљиванско — с Вишњица — с. Мељак — с. Шљуке, на којој је заноћио. У току ноћи 1. и 2. батаљон извршили су, у врло тешким временским условима. неуспео напад на немачке снаге у рејону с. Шљуке. После артиљеријског напада на положаје та два батаљона у рејону с. Шуле, 8. фебруара, непријатељ је отпочео са повлачењем у правцу Пљеваља, а јединице бригаде су поново поселе своје раније положаје. У тим борбама непријатељ је претрпео губитке — 7 мртвих и 15 рањених. Наши губици били су 4 погинула и 5 рањених бораца.[25]

После тако тешких борби, затишје на положајима 4. бригаде потрајало је до 13. фебруара када су Немци, снагама јачине око 100 војника, опремљених за зимске усло-

[25] Исто, стр. 58.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 50
22 маја 1944.

ШТАБУ IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

1. III Санџачка бригада ће 22/23. ов. мј. извршити напад на Отиловиће и то једним правцем преко Адровићи — Црљенице — к. 1091 — Отиловићи (школа); другим правцем: Обарде — Ивовик — Божинац — Отиловићи. Почетак напада у 24 часа.

2. Ваша бригада ће 22. ов. мј. у 24 часа почети напад:

— са једним батаљоном садејствоваће директно јединицама III Бригаде, нападајући Отиловиће еа западне стране и то правцем: преко Дубочице, настојећи да тај батаљон избије на Брезову Главу. Са два батаљона дејствујте преко Јасена у правцу Илиног Брда и Рабитља

ве, напали 3. батаљон у рејону с.Влаховићи, с. Црноборје. После борбе која је трајала цео дан, Немци су заноћили на положајима у с. Црноборје. У току ноћи 3. батаљон је извршио енергичан напад на ту јединицу и присилио је да се повуче у Пљевља, уз губитке од 4 погинула, међу којима је био један официр. Једног рањеника су оставили на положају. Из 3. батаљона погинуо је командир чете Љубомир Вујичић, а неколико бораца је рањено. Заплењено је нешто оружја, муниције, ранаца и ћебади.-[в]

Деветнаестог фебруара изјутра, непријатељске снаге, јачине око 250 Немаца и 100 четника, поново су напале 3. батаљон на положајима у с. Влаховићи, с. Црноборје. Опет је борба трајала цео дан, док се непријатељ није повукао у правцу Пљеваља. Батаљон је имао једног рањеног борца. Истовремено су, мање четничке снаге извеле демонстративни напад на 4. батаљон у с. Какмуже, с циљем да Немцима олакшају дејства на правцу нашег 3. батаљона.[27]

Дејства 4. бригаде, у тромесечном периоду, карактеристична су по томе што је иницијатива била час на једној, час на другој страни, и то углавном на ужој просторији и са ограниченим циљевима. Извођена су у врло тешким зимским условима. Тај период бригада је истовремено искористила за срећивање јединица које су већ стекле драгоцена искуства за борбу дању, ноћу и у зимским условима.

У том периоду, у западном делу Санџака, на широј територији Пљеваља, прикупиле су се 2. пролетерска и 5. крајишка НОУ дивизија, од којих је Врховни штаб формирао ударну групу за продор на територију Србије. Уочавајући наше намере, Немци су, у току марта, почели да довлаче нове снаге у Пљевља, Пријепоље и Прибој. У исто време они формирају нове и учвршћују постојеће јединице муслиманске милиције и доводе јаче моторизоване снаге из Србије.

[20] Зборник, том I, књ. 16, док. 127, стр. 367.
[27] Чедо Друловић, н. д., стр. 59.

а један ваш батаљон оријентише у правцу Бобова. (Ова борба је вођена 18/19. маја — С. Ј1.). '

3. Одмах по завршеној акцији читаву вашу бригаду оријентишите у правцу четничких банди које се скупљају у Слатини и Бобову, а на досадашње ваше положаје пребацићемо, одмах по завршеној акцији на Отиловиће, два батаљона III Бригаде.

4. Борбени знаци:

за 22 мај: Јадран — Слободан
за 23 „ Банат — Београд
за 24 „ Сава — Срем.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Начелник, капетан
Раде В. Кнежевић

Командант, п.пуковник
Жарко С. Видовић

Четвртог марта 1944. године формирана је 37. санџачка НОУ дивизија, у чији састав су ушле 3. пролетерска санџачка, 8. црногорска и 4. санџачка бригада. Приликом формирања, распоред јединица дивизије био је: 8. црногорска налазила се на положајима између Берана и Бијелог Поља, 3. пролетерска на положајима Бијело Поље, Бродарево, Камена Гора, Мијаковићи, и 4. санџачка бригада на положајима с. Влаховићи, с. Хоћевина, с. Трновице, с. Мељак. Основни борбени задатак дивизије, у марту месецу, био је да својим дејствима помогне извршавање задатка 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије.

У тој ситуацији, штаб дивизије 4. бригаду ангажује да непрекидно напада непријатеља у непосредној близини Пљеваља, да веже за себе што јаче његове снаге и спречи њихову интервенцију на правцима дејстава јединица 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије. Све до 17. марта бригада је, скоро свакодневно, вршила притисак на четничке снаге у непосредној близини Пл>еваља. Најјачи притисак је извршила у току 9. марта, нападом на четничке положаје десно од с. Оџаци, лево од с. Пауче, усмеравајући главнину у правцу с. Љућа, где су се налазиле главне снаге четника. Напад је, на целом фронту, отпочео у 6 часова. Четници су благовремено открили наше намере. Изостао је елеменат изненађења. То је умањило резултате акције. Осим тога, четници су били бројнији и на утврђеним положајима у с. Љућа, подржани још јаком артиљеријском ватром из рејона Пљеваља. У тим борбама они су имали 7 мртвих и 6 рањених. Бригада је имала 6 рањених бораца.

После нешто више од три месеца боравка на просторији између комуникације Пљевља — Косаница и р. Ћехотине, 17. марта је штаб дивизије наредио 4. бригади да се са Пљеваљским партизанским одредом пребаци преко Ћехотине, избије на комуникацију Пљевља — Бољанићи — Метаљка, да је очисти од четника и држи под контролом, те тако омогући успешније дејство групе дивизија у правцу Србије. Бригада је 19. марта стигла у рејон с. Бољанића и посела комуникацију. У току 22. и 23. марта четничке снаге (око 600) напале су јединице бригаде на положајима с. Крће, с. Глисница, с циљем да их одбаце са комуникације. Упорном одбраном и противнападом, бригада је одбила нападе четника и приморала их да се повуку у правцу Пљеваља, уз губитке од око 30 рањених. Наши губици: 2 погинула и 19 рањених бораца.[28]

По наређењу штаба дивизије, бригада је 24. марта извршила покрет из рејона с. Бољанице, с. Крће правцем: с. Југово — с. Крњача — с. Ограде, прешла комуникацију Пљевља — Пријепоље и разместила се у рејону с. Обарде, с. Вуково Брдо, са задатком да напада непријатељске снаге у рејону с. Јабука и на комуникацији Пљевља — Пријепоље. Међутим, одмах по пристизању на ту просторију, штаб дивизије наређује бригади да крене преко комуникације Пљевља — Пријепоље у правцу Прибоја, и да на сектору Прибој — Рудо изврши што јачи притисак на четничке снаге. Бригада је у току ноћи 29/30. марта извршила покрет из рејона Букова Брда, прешла комуникацију Пљевља — Пријепоље и, из покрета, у с. Бабине разбила четничке снаге, заробила 20 четника и запленила један пушкомитраљез. Одат-

[28] Исто, стр. 63.

ле је наредног дана продужила правцем с. Врбово, с. Тоци, с. Голеша. У току покрета разбила је групу око 100 четника, затим се сукобила, у рејону Прибој, Рудо, са снагама Прибојске, Вишеградске и Сребрничке четничке бригаде.[29] Изненађени, у раним јутарњим часовима, четници су се, после краће борбе, повукли у правцу Прибоја, уз осетне губитке. Маневром 4. бригаде и њеним дејствима на тој просторији, успешно је остварен циљ везивања јаких снага непријатеља и олакшање дејства јединица усмерених у правцу Србије.

Одсуство наших јединица на просторији Пљеваља омогућило је четницима да се поново активирају. Због тога је бригада добила задатак да се одмах, по разбијању четничких снага у рејону Прибоја, пребаци у рејон Пљеваља. Она је извршила покрет преко с. Саставака и с. Ритошића ка Бољанићима. На том правцу је разбила четничке снаге и одбацила их према Пљевљима. Потом је у рејону Бољанића, 3. априла, прешла на леву обалу Ћехотине и посела положаје у с. Хоћевина, с. Шљиванско, с. Плијешевина, с. Трновице. Наредног дана око 700—800 четника напали су на положаје бригаде. После снажног окршаја, који је трајао неколико часова, четници су приморани на повлачење, уз губитке од 20 мртвих и више рањених. Наши губици били су 3 мртва и 4 рањена борца.[30]

После тих борби бригада је повучена у с. Поткрајци, на краћи одмор. По наређењу штаба дивизије, ојачана са два батаљона 3. пролетерске бригаде, бригада је протерала четничке снаге из рејона с. Драгаши, с. Шљиванско, с. Какмужи. У току ноћи 9/10. априла, њен 4. батаљон и 2. батаљон 3. бригаде напали су четничко упориште *у* с. Љуће. У том упоришту бранила се Пљеваљска четничка бригада, јачине око 700 четника. У снажном налету наше снаге су успеле да разбију четнике на спољним прилазима и потисну их у село Љуће, али нису успеле да ликвидирају само упориште, делимично због тешких временских услова, делимично због слабог садејства између јединица. Погинуло је 60 четника, међу њима један од команданата, а око 50 их је рањено.[31]

ДЕЈСТВА БРИГАДЕ У ТОКУ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ОФАНЗИВЕ У ЦРНОЈ ГОРИ И САНЏАКУ (ОД 11. ДО 31. АПРИЛА 1944. ГОДИНЕ)

Још у току марта уочено је прикупљање јачих снага непријатеља на територији Санџака. О томе је, 2. априла, штаб 37. дивизије доставио извештај штабу 2. ударног корпуса, у коме су наведени следећи подаци: на просторији Рожај, Бихор налазе се јаке снаге муслиманске милиције; на просторији Велика Жупа, Бабине четничке снаге, јачине око 600 људи; на комуникацији Пријепоље — Пљевља једна чета Немаца и око 200 четника. Јачина немачких снага у Пљевљима процењена је на око 1.300 до 1.500 војника, а у непосредном обезбеђењу Пљеваља ангажована је Пљеваљска четничка бригада, јачине око 800 четника. Из правца Фоче, Чајнича и Рудог дејствовале су снаге Дринског четничког корпуса, јачине око 1.500 четника. На дес-

[29] Исто, стр. 67.
[30] Зборник, том I, књ. 16, док. 143, стр. 399.
[31] Чедо Друловић, н. д., стр. 71.

ној обали Лима биле су ангажоване јаке немачке и четничке снаге и јединице муслиманске милиције у борбама са 2. пролетерском и 5. крајишком дивизијом. После завршених борби на десној обали, непријатељ је пребацио део снага на леву обалу Лима.[32]

По завршеној концентрацији снага у рејонима Рожај, Бродарево, Пријепоље, Пљевља, Чајниче, Фоча, 11. априла 1944. године, око 8.00 часова, Немци отпочињу офанзиву на слободну територију Санџака и Црне Горе.

У том моменту јединице 37. дивизије биле су распоређене по следећем: 8. црногорска бригада од Берана до Бијелог Поља; 3. пролетерска бригада од Бијелог Поља до с. Маоче, и 4. санџачка бригада од с. Маоче до с. Челебићи. Укупна јачина јединица 37. дивизије, са италијанским бригадама и партизанским одредима, кретала се око 3.000 бораца.[33]

Штаб 2. корпуса наредио је 37. дивизији да организује одбрану, по групном систему, на линији: Беране — Бијело Поље — с. Маоче, с. Вишњица, с. Челебићи, с тим да се ослони, десно, на јединице 2. корпуса, лево, на јединице 27. дивизије источнобосанског корпуса, и не дозволи брз продор непријатељу у правцу Жабљака и Мојковца.

Полазећи од процене да непријатељ располаже са далеко надмоћнијим снагама, штаб 37. дивизије је одлучио да на широком простору организује одбрану по групном систему, да упорном маневарском одбраном не дозволи непријатељу брз продор дуж комуникација, и тако обезбеди потребно време за прелазак у противнапад. У тој одлуци за организацију дејства штаб дивизије предвиђа и могућност да јединице повуче на леву обалу Таре да на тим положајима сломи нападну моћ непријатеља.

Непријатељ је на целом фронту дивизије, прешао у напад, снагама јачине око 5.000 до 6.000 војника, уз снажну подршку артиљерије, тенкова и авијације. Тежио је да налетом разбије јединице дивизије, да их набаци на тешко приступачно земљиште пл. Сињајевине и пл. Бјеласице. Непријатељ је успео да заузме слободну територију Санџака и овлада комуникацијама Пљевља — Жабљак — Никшић и Пријепоље —- Бијело Поље — Мојковац — Колашин и успостави везу са својим снагама у гарнизонима на територији Црне Горе.[34]

У моменту отпочињања непријатељских дејстава, 4. санџачка бригада држала је положаје на линији с. Хоћевина — с. Какмужи — с. Драгаши — с. Горње Село — с. Влаховићи. Око 8 часова 11. априла, непријатељске снаге, јачине око 1.200 Немаца и четника, почеле су напад на положаје бригаде у три колоне. Бригада је успела, на тој линији да задржи непријатељске снаге до 18 часова. Тада се, под притиском надмоћнијих снага, морала повући на линију с. Влаховићи — Мандовац, у захвату комуникације Пљевља — Косаница. Међутим, под снажним бочним притиском четничких снага, бригада се, око 22 часа, повукла у правцу с. Косанице. У тим борбама имала је 4 погинула борца, међу којима је и обавештајни официр бригаде Радоје Тошић.

32 Исто, стр. 69.
[53] Исто, стр. 72.
[34] Исто, стр. 71.

Слободан Лукић, Чедо Друловић и Богдан Гледовић (с лева на десно)

У то време, бројно стање бригаде кретало се око 400 бораца, наоружаних једним тешким минобацачем, са 4 тешка митраљеза и 18 пушкомитраљеза. Осећала се доста велика оскудица у муницији.[35]

Бригада је 12. априла држала положаје на линији с. Богданци — с. Бодно — с. Перотин — с. Борово — с. Пандурица, са задатком да спречи продор непријатељских снага из правца Пљевља и с. Косанице. Пошто је око 500 четника, надирући од с. Вруље и с. Шаховића, угрозило леви бок 3. пролетерске бригаде, 1. и 2. батаљон 4. бригаде оријентисани су на тај правац. Са јединицама 3. бригаде, батаљони су потиснули четнике према с. Козици и с. Вруљи. Међутим, непријатељ је у току 12. априла заузео Бијело Поље и наставио продор ка Мојковцу. Даљим дејствима тежио је да раздвоји наше снаге и набаци

[33] Исто, стр. 73.

их на пл. Сињајевину и кањон Таре. Наше су се јединице нашле у доста тешком положају. У тој ситуацији, штаб 37. дивизије дејства два батаљона 3. бригаде усмерава у долину Лима ка Мокром Долу да помогну јединицама 8. црногорске бригаде, а са делом снага 3. и 4. бригаде задржава четнике у рејону Марена и Коврена. Истовремено, штаб дивизије одлучује да 13. априла све јединице изврше потребне припреме, како би се, ако буду присиљене, у току ноћи 13/14. априла, повукле ка реци Рати и евентуално прешле на њену леву обалу.[36]

У току ноћи 13/14. априла, 1. и 2. батаљон повлаче се са положаја у рејону Марена и Коврена и улазе у састав бригаде, која се, 14. априла, нашла у полуокружењу, на положајима с. Стожер — с. Присоје — с. Снежник. Била је присиљена да се под борбом, на узастопним положајима, повлачи ка реци Тари, а 15. априла да се пребаци на њену леву обалу, у рејону Ђавољих Лази. По пребацивању на леву обалу, два батаљона су посела положаје у с. Међужваље и с. Алуге, а остале снаге на линији с. Добриловина — Ђавоље Лази, са задатком да спрече непријатељу евентуални продор преко Таре. Десно од 4. бригаде, повлачила се 3. пролетерска бригада. Она је 15. априла такође прешла на леву обалу Таре, у рејону с. Добриловина — Ђавоље Лази.[37]

У току офанзивних дејстава непријатеља, штаб 2. корпуса је настојао да задржи иницијативу. Зависно од услова, предузимао је противнападе на непријатељске снаге на појединим правцима њиховог наступања. Ноћу 16/17. априла, извршен је један од снажнијих противнипада. Главне снаге, 5. и 8. црногорска бригада и један батаљон 9. црногорске бригаде, прешле су у противнапад у две колоне: једна, из рејона с. Ланиште, с. Бјелојевићи, правцем: с. Бреково — Медено гувно — с. Развршје — с. Јабучно; друга, са просторија с. Подбишће, правцем: Мојковац — Лепенац — Цер — Обод; 3. пролетерска и 4. санџачка бригада имале су задатак да изврше демонстративни напад на својим одсецима одбране. Трећа бригада и 3. и 4. батаљон 4. бригаде у току ноћи су прешли на десну обалу Таре, у рејону Мојковца и Ђавољих Лази, а 1. и 2. батаљон, због удаљености, 17. априла. По преласку на десну обалу, 3. пролетерска бригада је потисла четничке снаге и наставила наетупање према с. Шаховићи и 18. априла избила на комуникацију с. Шаховићи — Пљевља.[38]

Трећи и 4. батаљон 4. бригаде, на левом крилу 3. пролетерске бригаде, по преласку на десну обалу р. Таре, сукобили су се са четницима (Пљеваљска и Прибојска бригада) на линији с. Развршје — с. Забрђе — с. Жари и одбацили их у правцу с. Барица и с. Стожера. Сутрадан су четничке снаге, после врло оштрих борби, успеле предвече да потисну 3. и 4. батаљон на положаје у с. Прошћење, где су се налазили остали делови бригаде. У то време, друге јединице 37. дивизије, на правцима Бијелог Поља и Шаховића, нашле су се у тешкој ситуацији. Штаб дивизије наређује 4. бригади да, по сваку цену, спречи продор непријатеља преко Бурења, Градца и Сиге према Мојковцу, да омогући повлачење наших јединица и њихово поновно пребацивање на

[36] Исто, стр. 75.
[57] Зборник, том X, књ. 16, док. 151, стр. 416.
[38] Чедо Друловић, н. д., стр. 78.

леву обалу Таре. У тим борбама непријатељ је располагао са бројно надмоћним снагама, добро наоружаним и опремљеним за ратовање на планинском земљишту. Јединице дивизије биле су исцрпљене непрекидним борбама, са малим количинама муниције и са доста оскудном исхраном. Непријатељ је имао 33 погинула и већи број рањених. Наши губици: 7 погинулих и 13 рањених.[39]

Кад је прешла на леву обалу Таре, 4. санџачка бригада је посела положаје на линији: с. Руданци — с. Градина — с. Међужвање, са задатком да контролише прелазе на Тари, код Добриловине, Пренћана, Ђурђевића-Таре и Левер-Таре и, по сваку цену, да спречи непријатељу прелазак на леву обалу Таре. За извршавање тог задатка бригада је ојачана са комбинованим теренским батаљоном, омладинским батаљоном, једним батаљоном дивизије „Гарибалди" и једном брдском батеријом.[40]

После пребацивања 37. дивизије на леву обалу р. Таре, штаб 2. ударног корпуса обавестио је све јединице да ће, у најскорије време, предузети нови противнапад на непријатељске снаге ради њиховог разбијања и, што је могуће, бржег, повратка слободне територије Санџака. Од 20. до 23. априла извршени су прегруписавање јединица и остале припреме за предстојеће задатке. Главни правци напада усмерени су према Бијелом Пољу и Пљевљима.

Према одлуци штаба 2. ударног корпуса, у противнападу су учествовале 3. дивизија (5. црногорска и два батаљона 7. црногорске бригаде) и 37. дивизија са свим својим јединицама.

Тридесет и седма дивизија, са два бтаљона 1. италијанске бригаде „Гарибалди", добила је задатак да са леве обале р. Таре пређе у противнапад, на фронту „десно с. Подбишће, лево Лазов камен". За извршење задатка јединице су груписане:

Осма црногорска бригада, ојачана са два батаљона 1. италијанске бригаде „Гарибалди", наступала је, као десна колона, правцем: с. Подбишће — Мојковац — с. Цер. ГБена дејства је подржавала једна батерија артиљерије 3. дивизије.

Трећа пролетерска бригада наступала је, као централна колона, главним снагама, правцем: с. Боровњачки Крш — Мојковац — с. Цер, а помоћним снагама од Ђавољих Лази ка с. Павлово Брдо и с. Бурењ.

Четвртој бригади је наређено да главнином снага (2. и 3. батаљон и комбиновани батаљон) пређе на десну обалу р. Таре, у рејону **с.** Пренћана, а са два батаљона (1. и 4) код Лазовог камена, низводно од Левер-Таре. Основни задатак бригаде је био разбијање четничких снага у рејону с. Косанице.[41]

Ради успешнијег извршења задатка предузете су мере да се јединице што боље припреме. Поред других припрема, одржан је састанак са комесарима и заменицима комесара батаљона у с. Крш, југоисточно од Жабљака. Анализирано је стање партијске организације и разматрани конкретни задаци пред предстојећа офанзивна дејства јединица.

[39] Исто, стр. 79.
40 исто.
[41] Исто, стр. 80—81.

Према извештајима комесара и њихових помоћника, у бригади је било 146 чланова КПЈ, 25 кандидата КПЈ, 96 чланова СКОЈ-а и неорганизованих 167. Стање по јединицама изгледало је овако: штаб бригаде, чланова КПЈ — 4; 1. батаљон, чланова 27, кандидата 5, чланова СКОЈ-а 27; 2. батаљон, чланова 22, кандидата 2, чланова СКОЈ-а 33; 3. батаљон, чланова 34, кандидата 7, чланова СКОЈ-а 13; 4. батаљон, чланова 48, кандидата 7, чланова СКОЈ-а 16; бригадни санитет, интендантура и пратећи вод, чланова 11, кандидата 4 и чланова СКОЈ-а 7.[42]

Прелазак преко р. Таре отпочео је 25. априла у 6 часова. Други, 3. и комбиновани батаљон наступали су: с. Пренћани — с. Пушоњски До — Црни врх — с. Чувањ Мучањ — с. Борово — с. Косаница. На десној обали р. Таре батаљони су, после упорне одбране и противнапада непријатеља на 2. батаљон, успели да разбију четнике и, у први сумрак, избију у рејон Мучња и Црног врха.

Прелазак Таре 1. и 4. батаљона, у рејону Лазовог камена, није почео на време, због тешког терена којим се кретао и немогућности позадинске чете да на време заврши импровизовани мост на р. Тари. По пристизању у рејон преласка, поред напорног марша и великог замора, батаљони су се укључили у радове на довршавању моста. Пребацивање на десну обалу р. Таре почело је око 10 часова. До 16 часова батаљони су, преко Бунетине, успели да избију у рејон с. Глибаћи и наставили са нападом на четничке снаге у рејону с. Косанице у циљу њиховог разбијања и пресецања одступнице у правцу Пљеваља. Уочивши наступање 1. и 4. батаљона из правца Глибаћа и под притиском 2. и 3. батаљона из правца Црног врха, четничке снаге су се укрцале у немачке камионе и одступиле у правцу Пљеваља.

Бригада је до ноћи 25. априла избила на линију с. Косаница — с. Глибаћи — с. Влаховићи. Око 22 часа добила је задатак од штаба 37. дивизије да, са достигнуте линије, према развоју ситуације, усмери дејства у правцу гарнизона у Пљевљима. Око 150 Немаца и 200 четника напали су 27. априла у с. Влаховићи 4. батаљон. После четворочасовне борбе, присиљени су на повлачење, уз губитке од 5 мртвих и 12 рањених. Заплењено је нешто пушчане муниције и мина за тешки минобацач.

У међувремену јединице 3. и 37. дивизије ослободиле су Бијело Поље и усмериле своја дејства на Бродарево и Пљевља. Трећа пролетерска бригада је у току 25. априла избила у рејон Коврена. Тим успесима наших јединица потпуно је разбијена непријатељска офанзива.

Док је непријатељ изводио офанзивна дејства на територији Санџака и Црне Горе, ударна група дивизија (2. пролетерска и 5. крајишка дивизија) водила је успешне борбе са јаким непријатељским снагама на просторији Рудо, Прибој, Златибор и даље, ка ибарској долини.[43]

Офанзива непријатеља представљала је врло тежак испит за јединице 4. санџачке бригаде. Борбена дејства су извођена под врло тешким временским и теренским условима, на широком фронту. Било

[42] Исто, стр. 81.
4» Исто, стр. 82—85.

је скоро немогуће остварити садејство између бригада па често и између батаљона у бригади. Њихови положаји били су раздвојени великим међупросторима. Владала је и оскудица у исхрани и муницији. Међутим, упркос тешкоћама, морално-политичко стање, у току целе офанзиве, било је задовољавајуће. Бригада је успешно извршила постављене задатке и стекла драгоцена борбена искуства, од великог значаја за будућа успешнија борбена дејства са надмоћнијим непријатељем.

Почетком маја 1944. године, 37. дивизија је усмерила своја дејства да овлада просторијом Комарани, Бродарево, чишћење леве обале р. Лима до Велике Жупе и да врши притисак на гарнизон у Пљевљима.

Пошто је очистила од четника с. Бобово, с. Мељак, с. Шљиванско и с. Хоћевину и извршила неуспео напад на четничко упориште у с. Љуће, 4. бригада, ојачана са 1. италијанском бригадом „Гарибалди" и делом комбинованог батаљона, добила је задатак да врши притисак на непријатељске снаге у гарнизону Пљевља. Пошто су 3. и 8. бригада усмерене за дејства у долини Лима, 4. бригада је држала положаје на ширем простору: с. Бобово — с. Мељак — с. Влаховићи — с. Косаница и, преко Борова, до Вукова брда. С обзиром на ширину фронта, штаб бригаде је морао да врши врло честе маневре и прегруписавање појединих батаљона, како би што јачим снагама притискао четничке снаге у околини Пљевља и на гарнизон у Пљевљима.[44]

У с. Мијаковићи, 6. маја, одржан је састанак штаба бригаде са штабовима батаљона. Анализирано је стање у јединицама после завршених борби у току офанзиве на слободну територију Санџака. Констатовано је да су борци и старешине, као и све јединице, успешно извршили постављене задатке, да је бригада оспособљена за извршавање задатака самостално и уз садејство са другим јединицама. Доласком на тај терен, она је делимично попуњена новим борцима. Тада је бројно стање износило 497 бораца, наоружаних са 410 пушака, 34 пушкомитраљеза, 5 митраљеза, 4 тешка и 4 лака минобацача, 33 пиштоља, 5 сигналних пиштоља и око 19.000 метака.[45]

У извештају штабу 2. корпуса, од 5. маја, штаб 37. дивизије доставио је податке о непријатељским снагама на територији Санџака. У извештају је наведено да на просторији Пљевља, Пријепоља и Нове Вароши дејствују три немачка батаљона, са неколико тенкова, артиљеријских оруђа и оклопних кола. Осим тога, Немци мобилишу људство за јединице „шуцполиције" на територији Санџака, прикупљају четничке и јединице муслиманске милиције ради предузимања дејства према нашим снагама. Према наведеном извештају, бројно стање четничких јединица кретало се по следећем: Пљеваљска четничка бригада око 600, Прибојска 200, Нововарошка 120 и Павла Ђуришића око 200 четника. Такође, на просторији Бобово, Мештревац, Челебићи, Фоча било је прикупљено око 500 четника Дринског четничког кор-

[44] Зборник, том I, кн>. 16, док. 169, стр. 475.
[45] Чедо Друловић, н. д., стр. 90—91.

пуса. У Великој Жупи налазило се око 1.500 припадника муслиманске милиције из Комарана, Пљеваља и Пријепоља.[46]

У духу постављеног задатка, штаб бригаде је, у току ноћи 8/9. маја, извео акцију на непријатељске снаге у непосредној близини Пљеваља. Бригада (без 1. батаљона) извршила је снажан притисак на четничка упоришта с. Љуће, с. Шумане, с. Зеница, с. Забрђе, с. Ђедовик, с. Рабитље и с. Илино Брдо. Пред фронтом напада бригаде, бранила се Пљеваљска четничка бригада, јачине око 400 четника. Наше снаге бројале су око 250 бораца. Главни објекти напада били су с. Љуће и Илино Брдо. Борбе су отпочеле око 23,30 часова и трајале до 3 часа изјутра 9. маја. Тада је непријатељ, уз подршку артиљерије, предузео противнапад на 2. и 3. батаљон из упоришта Илино Брдо, у које је био продро 2. батаљон. У тој акцији имао је 12 мртвих. Наш 3. батаљон је имао једног погинулог и два рањена.

Десно, у захвату комуникације Пљевља — Пријепоље, дејствовала је 3. пролетерска бригада, са којом је одржавана борбена веза У рејону с. Вруља.

По извршавању овог задатка, 4. бригада је распоређена на линији с. Поткрајци — с. Мијаковићи — с. Њивице — с. Влаховићи. Прва италијанска бригада „Гарибалди" распоређена је у рејону с. Глибаћи, с. Косаница, а комбиновани батаљон на Катабуну. Тако распоређена, бригада је могла да контролише комуникацијске правце Пљевља — Шаховићи и Пљевља — Косаница, а италијанска бригада правце који изводе од Бобова и Челебића. На тим положајима остала је до друге половине маја, изводећи, делом снага, акције против непријатеља у непосредној близини Пљеваља, и то једну 10, другу у току 11/12. маја, на упоришта у рејону Илино Брдо, Зечије брдо и Забрђе.

Због све веће активности непријатељских снага у долини Лима, штаб 37. дивизије је одлучио да ојача дејства на просторији Пљевља и на комуникацији Пљевља — Пријепоље, затим да постепено преноси дејства ка Прибоју, да за себе веже део непријатељских снага и олакша ситуацију јединицама које су дејствовале у долини Лима и на комуникацији Пријепоље — Сјеница. Ради тога, је 4. бригади наређено да у току ноћи 18/19. маја изврши снажан притисак на положаје непријатеља у непосредној близини Пљеваља. У исто време, наређено је 3. бригади да два батаљона пребаци северно од комуникације Пљевља — Пријепоље, да изврши демонетративни напад ка Сељашници и Пријепољу, а са два батаљона да нападне упориште непријатеља на Јабуци.[47]

Главни објекат напада 4. бригаде у тој акцији био је с. Љуће, које је бранила Пљеваљска четничка бригада, јачине око 350 четника, под командом Јована Јеловца. С обзиром на то да је у току зиме предузимано неколико неуспелих напада на с. Љуће, четници су сматрали да га је немогуће ликвидирати. Осим снага у упоришту било је неопходно ликвидирати снаге на његовим прилазима. За извршење тог основног циља батаљони су добили следеће задатке:

[46] Исто, стр. 93—94.
[47] Исто, стр. 92—95.

Штаб 1. батаљона 4. бригаде с лева на десно: Велимир-Миле Јушковић, пом. комесара, Благоје Перуновић командант и Илија Зечевић политички комесар батаљона

Први батаљон је нападао правцем: с. Омарњаш — Зеничко брдо — Ђедовик — Виљак. Имао је задатак да за себе веже што јаче снаге противника и омогући повољније услове за ликвидацију четника у с. Љуће; 2. батаљон нападао је правцем с. Мијаковића, преко с. Рогатец и с. Љуће; 3. батаљон имао је задатак да ликвидира четничке снаге у с. Подрогатец, а потом, са 2, и **4.** батаљоном, да учествује у ликвидацији непријатеља у с. Љуће; **4.** батаљон из с. Влаховића кретао се правцем: Црноборје, с. Горње Село, с. Крушево, Врање брдо, Пусто пауче. Одржавајући везу са 2. и 3. батаљоном, имао је задатак напада на с. Љуће.

Штаб бригаде се налазио позади 4. батаљона, у рејону Врање брдо.

Батаљони су једновремено извршили снажан напад на четнике и за кратко време присилили их да, у нереду, напусте с. Љућа. Имали су 10 мртвих и 15 рањених. Бригада је имала једног погинулог и 5 рањених. Заплењени су тешки минобацач и тешки митраљез, 460 пушчаних метака и нешто опреме.

После успешно извршеног задатка, бригади је штаб дивизије, 22. маја, наредио да, у току ноћи 23/24. маја, протера четнике из с. Отиловића и Илина Брда, а потом да се размести на просторији с. Глибаћи, с. Битина, с. Косаница, с. Влаховићи, с. Драгаши[48]

У то време, непријатељ је концентрисао јаке снаге на просторији Пљеваља и у долини р. Лима. Штаб 2. корпуса је одлучио 22. маја 1944. да прегрупише своје снаге. Према тој одлуци, 37. дивизија је добила задатак да се, са 3. пролетерском, 4. санџачком и 1. италијанском бригадом, без 8. црногорске бригаде, која је привремено стављена под команду 3. дивизије, пребаци северно од комуникације Чајниче — Пљевља — Пријепоље да би усмерила своја дејства на просторију Пљевља, Пријепоље, Прибој, Рудо.[49]

Остале јединице НОВ на територији Санџака биле су распоређене: 5. крајишка дивизија на просторији Пријепоље, Бродарево, 3. дивизија Бродарево, Сјеница, Бихор, 2. пролетерска дивизија Беране, Рожај, Андријевица. У току 29. маја, на десну обалу р. Таре пребацила се 17. дивизија и разместила се на просторији: с. Пренћане, с, Селце, с. Чавањ, с. Пушоњски До.[50]

Штаб 37. дивизије, 25. маја, наредио је 4. санџачкој бригади да одмах крене главним правцем с. Мељак — с. Попов До — с. Градац. На том правцу имала је да разбије четничке снаге и у рејону с. Градац

[48] Исто, стр. 97—101.
[49] Зборник, том III, књ. 7, док. 253, стр. 588.
[50] Чедо Друловић, н. д., стр. 101.

да пређе на десну обалу р. Ћехотине. Један батаљон је упућен преко с. Бобова да разбије четничке снаге и затим да се преко Мељака пребаци у саетав бригаде, у рејону с. Градац.

После протеривагБа четника и неопходних пригхрема бригада је, ноћу 28/29. маја, прешла на леву обалу р. Ћехотине. У току 29. маја 1. батаљон се сместио у с. Зорловићи; 2. батаљон у с. Горњи Дубац; 3. батаљон у с. Бачије и с. Читлук, а 4. батаљон у с. Потковач.

Двадесет осмог маја 3. пролетерска бригада кренула је из рејона с. Лађана, с. Шљиванско, с. Хоћевина, с. Плијешевина, прешла р. Ћехотину и наставила правцем с. Бољанићи — с. Милаковци — с. Ритошићи — с. Бучје.

Под притиском јединица 37. и 17. дивизије, четничке снаге са територије између р. Таре и р. Ћехотине повукле су се у правцу Пљеваља, а четници Дринског корпуса у правцу с. Челебићи —• Чајниче. У то време у гарнизону у Пљевљима налазили су се делови немачког пука „Бранденбург" и муслиманска милиција, а на простору Пљевља, Пријепоље, Прибој, Рудо бројне снаге четника и муслиманске милиције.[51]

Штаб 37. дивизије, 30. маја је наредио 4. санџачкој бригади да изврши покрет на просторију Рудо, Прибој правцем с. Ђуровићи — с. Зорловићи — Буква — с. Голеша. По пристизању у с. Голеша главнина бригаде је посела положаје лево од комуникације Пљевља — Рудо, а мање њене снаге десно од комуникације, у рејону с. Црнетићи. Са тих положаја бригада је вршила обезбеђење и извиђање из праваца с. Устибар, с. Бучје, Рудо. Штаб 37. дивизије кретао се позади борбеног распореда бригаде.

Десно од 4. бригаде, из рејона с. Бучје, наетупала је 3. пролетерска бригада, правцем с. Ожаљ — с. Забрдни Тоци — с. Корита и посела положаје на Побијенику, у с. Радоњићи и с. Шаруље ради затварања праваца од Пријепоља и Прибоја.

На просторији према којој су биле оријентисане снаге 37. дивизије налазиле су се четничке снаге, јачине око 1.500 до 2.000 четника Дринског, Романијског четничког корпуса и Прибојске четничке бригаде.[5г]

Од 2. до 5. јуна, 4. и 3. пролетерска бригада потиснуле су четничке снаге на десну обалу р. Лима и покушале да пређу р. Лим и заузму Рудо. То нису успеле, због жилавог отпора који су пружиле четничке снаге, са утврђених положаја на прилазима мосту, на којима су концентрисали већи број аутоматског оружја.

Док су се водиле борбе у рејону Рудог, Немци су, користећи одсуство наших снага на том простору, из гарнизона у Пљевљима извршили продор у правцу с. Косаница и, 6. јуна, избили у рејон Ђурђевића-Тара, а 7. јуна овладали ЕБеговоћом. На том правцу су ангажовани делови 181. немачке дивизије, 5. пук „шуцполиције", делови пука „Бранденбург", 5. недићев пук, Дрински четнички корпус и јединице муслиманске милиције.[53] Због погоршане ситуације на том прав-

[51] Исто, стр. 102.
[52] Исто, стр. 104—105.
[53] Зборник, том III, књ. V, док. 288, стр. 644.

цу, штаб 2. корпуса наређује штабу 37. дивизије да 3. пролетерску и 4. санџачку бригаду одмах пребаци у рејон Пљеваља, 17. дивизији да нападне немачке снаге на сектору с. Косаница, с. Глибаћи и, уз садејство са 5. крајишком дивизијом, да протера непријатеља са слободне територије.

Четврта бригада је, у току 8. јуна, стигла у рејон с. Градац, прешла на леву обалу р. Ћехотине и усмерила своја дејства ка с. Влаховићи и с. Косаница. Међутим, тога дана су 5. крајишка и 17. дивизија протерале непријатељске снаге према Пљевљима. Тако су се на малом простору, јужно и југозападно од Пљеваља, концентрисале наше јаке снаге. Штаб 2. корпуеа је наредио 17. дивизији да своја дејства оријентише у правцу Фоче, 5. крајишка дивизија у правцу Пријепоља и Бродарева, а 37. дивизији да поново пређе на десну обалу р. Ћехотине и разбије четнике у рејону Јакупов гроб, Бољанићи, Вис, Чардак и Ковач.[54]

С тим борбама се навршио шестомесечни период борбених дејстава 4. санџачке бригаде, у коме је постигла врло значајне успехе и била оспособљена за извршавање свих борбених задатака.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА БРИГАДЕ СЕВЕРНО ОД КОМУНИКАЦИЈЕ ПЉЕВЉА — ПРИЈЕПОЉЕ И У ДОЛИНАМА РЕКА ЛИМА И УВЦА (ЈУНИ—АВГУСТ 1944. ГОДИНЕ)

После успешних дејстава у зиму и пролеће, бригада изводи у лето заједно са осталим јединицама 37. дивизије, велики број крупних и, по успесима, значајних акција на просторији Пљевља, Пријепоље, Прибој, Нова Варош, Рудо, Златибор. Чистећи непријатеља са те просторије, она је дала озбиљан допринос стварању повољне концентрацијске основице за прикупљање јаких снага НОВ и обезбеђења њиховог продора на територију Србије ради њеног дефинитивног ослобођења.

Бригада је врло честим покретима, вештим маневрисањем на широј просторији, успела да постигне запажене успехе у борбама са немачким и четничким снагама и јединицама муслиманеке милиције на иросторији Рудо, Прибој, Нова Варош.

Од 9. до 15. јуна бригада је, према наређењу штаба 37. дивизије, предузела чишћење терена од четника на правцу с. Бољанићи, с. Саставци, с. Џурово, с. Забрдни Тоци. Потом је, у току 16. јуна, посела положаје на линији с. Барице, с. Засеок, с. Сељани, с. Доње Барице, с. Црквени Тоци. Један батаљон је остављен у с. Забрдни Тоци, са задатком да извиђа правце од Голеша, Рудог и Прибоја. Ноћу 16/17. јуна бригада је, по наређењу штаба дивизије, са два батаљона извршила демонстративни напад на немачке снаге у рејону Пријепоља. Без озбиљнијег отпора, батаљони су избили до моста у Пријепољу. Трећа бригада је добила задатак да са три батаљона пресече комуникацију Пријепоље — Јабука. Други батаљон 4. бригаде је имао да обезбеђује дејства наших снага, у случају њихове интервенције из упоришта у рејону Јабука. Изјутра 17. јуна, Немци су из Пријепоља, извршили противнапад на јединице 4. и 3. бригаде. На правцу Прије-

[54] Чедо Друловић, н. д., стр. 107—108.

поље — Пљевља успели су да одбаце наше јединице са комуникације, а са правца дејства 4. бригаде, предвече су се повукли у Пријепоље. Непријатељ је имао 5 мртвих и 10 рањених. Наши губици били су 5 мртвих и 4 рањена борца. Ради обезбеђења дотура муниције и друге опреме и пребацивања наших рањеника у дивизијску болницу, која се налазила у с. Лековини, на комуникацији Пријепоље — Пљевља, борбе су настављене и наредних дана.[55]

Петнаестог јуна за команданта бригаде постављен је Чедо Друловић, а дотадашњи командант Новак Кнежевић је отишао на нову дужност.

По извршавању задатка на комуникацији Пљевља — Пријепоље, бригада се, у току ноћи 20/21. јуна, пребацила на леву обалу р. Лима и разместила се на просторији с. Маржићи, с. Милијеш, с. Добриловићи, с. Шаруље. Са те просторије је постављала заседе на комуни-

[55] Исто, стр. 109—113.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 69
18 јуна 1944

ШТАБУ III И IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

1. У току 17. ов. мј. наше јединице водиле су борбу са непријатељем на комуникацији Пљевља — Пријепоље. Спрам положаја IV бригаде непријатељ је извршио испад али се под притиском морао повући у правцу Пријепоља. На сектору III бригаде борба је вођена преко читавог дана и непријатељу су нанесени тежи губици. Уништено је и онеспособљено 6 камиона, заплијењено: 10.000 пушчане муниције, 5.000 за машингевере, 1 машинка и ручних и тромблонских бомби.

2. Како смо у овим задњим акцијама имали већи број рањених, то је нужно да исте упутимо за нашу дивизијску болницу. У циљу тога, Штаб IV бригаде упутиће одмах један батаљон (без коморе) са својим рањеницима до Штаба III бригаде у с. Ограда. Вечерас тај батаљон треба да пребаци преко комуникације рањенике из обје бригаде до крајишких јединица, одакле ће их даље спровести дијелови Крајишника. У томе транспорту пребацити све рањенике и болеснике који не могу бити излијечени за око 10 дана. Нужно је за носила мобилисати сељаке, који ће рањенике носити све до Љековине. Штаб III бригаде одредиће једног од референата санитета (или неку способну болничарку) који ће отпратити те рањенике директно до болнице.

кацији Пријепоље — Прибој и извиђала непријатеља у правцу Рудог и Сутјеске. Истога дана, кад је стигла на леву обалу р. Лима, једна колона немачких камиона упала је у заседу на путу Прибој — Бистрица. Онеспособљена су два камиона, а остали су успели да се врате у Прибој.

Док су јединице 37. дивизије водиле борбе на левој обали р. Лима и у захвату комуникације Пљевља — Пријепоље, на десној обали р. Лима, на сектору Пријепоље — Бистрица и према Прибоју, концентрирале су се јаке снаге четника. Према положајима 4. бригаде, на сектору Бистрица, Прибојска Бања, прикупљене су четничке снаге из западне Србије и један батаљон из састава Милешевског четничког корпуса. Осим тога, у Прибоју се налазила муслиманска милиција, јачине 300 људи, на сектору Увац, Рудо налазиле су се Чајничка, Фочанска и Вишеградска четничка бригада, и на подручју Нове Вароши три четничка батаљона, јачине око 350 људи. Основни задатак четничких снага био је да, упорном одбраном, онемогуће прелазак наших снага на десну обалу р. Ј1има.

У току ноћи 3/4. јула, око 22 часа, 4. бригада, без 3. батаљона, отпочела је са преласком на десну обалу Лима у рејону с. Калафотовићи, с. Читлук. Ради ефикасније подршке јединицама, приликом преласка, на левој обали су прикупљена сва аутоматска оруђа бригаде, један тешки и два лака минобацача. На тај начин је врло успеш-

Тај батаљон IV бригаде, пошто пребаци рањенике до крајишких јединица, вратиће се одмах слиједеће ноћи и везу са нашим јединицама ухватиће у с. Тоци (наша је намјера да се са обје бригаде пребацимо на комуникацију Пријепоље — Прибој).

Штаб III бригаде испитаће најзгодније мјесто пребацивања рањеника, у томе смислу даће упутства Штабу батаљона који прати рањенике. Извијестиће нас данас до 16 часова о најзгоднијем прелазу преко комуникације.

3. III бригада остаће на садањој просторији, а IV бригада са два батаљона на просторији: Барице — Брашанско Брдо а са једним батаљоном гдје и до сада.

Штаб IV бригаде извијестиће нас о транспортима који пролазе путем Пријепоље — Прибој и обратно.

4. Штабови бригада ће нас одмах извијестити о ситуацији на њиховом сектору и о свим ма и најмањим промјенама, а Штаб IV бригаде ће доставити извјештај о јучерашњој акцији.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар,
Мило Јовићевић

Командант — п.пуковник
Жарко С. Видовић

Начелник — капетан
Раде В. Кнежевић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 14—3, к. 1253.

но обезбеђен рејон преласка јединица. Четничке снаге су покушале, да дају отпор из бункера у непосредној близини обале, али су, после кратке и веома оштре борбе, биле присиљене да се повуку према Прибојској Бањи. Бригада је за кратко време успела да се пребаци на десну обалу Лима. Из рејона Прибојске Бање један део четника се повукао у правцу Прибоја, а други у правцу с. Рутоши, с. Кратово, са немером да на погоднијим положајима покушају пружити јачи отпор нашим снагама. Међутим, брзим дејствима наших снага четници су били присиљени на повлачење према Новој Вароши. Пред фронтом напада бригаде бранило се око 700 четника, присилно мобилисаних и слабог морала.

Узводно код с. Избичањ, 3. бригада је прешла преко Лима. Наступајући преко Златара и Дражевића врло брзо је успела да избије у рејон Нове Вароши. Под снажним притиском јединица 3. и 4. бригаде, четничке снаге су пред вече напустиле Нову Варош и повукле се на линију с. Драмановићи, с. Вилови, с. Акмачићи. Делом снага 3. и 4. бригада наставиле су гоњење четничких јединица и приморале их да се пребаце на десну обалу р. Увца.

Други батаљон 3. и 3. батаљон 4. бригаде, под командом заменика команданта 3. бригаде, остали су на левој обали р. Лима да контролишу комуникацију Прибој — Бистрица. Трећи батаљон 4. бригаде, у току 5. јула, сачекао је у заседи два немачка тенка и успео да један оштети, а други се повукао у правцу Прибоја.

Пошто су јединице дивизије, преласком на десну обалу Лима, биле јако развучене, а предстојали су нови борбени задаци, било је потребио да се поново пребаце на леву обалу р. Лим. Шестог јула 4. бригада се пребацила на леву обалу Лима код с. Кучина и разместила на просторији с. Забрдњи Тоци.[56]

Штаб 2. корпуса је наредио 37. дивизији да смени 5. крајишку дивизију, јужно од комуникације Пријепоље — Пљевља. Четврта бригада је 7. јула извршила покрет из рејона Забрдњи Тоци, пребацила се у току ноћи преко комуникације Пљевља —• Јабука, сменила 10. крајишку бригаду и разместила се на просторији с. Обарде, с. Вуково Брдо и преузела контролу праваца који изводе из упоришта Јабука према с. Каменој Гори, Михајловици и Вуковом Брду, и из Пљеваља према с. Вруљи. Десно, у долини р. Лима, успостављена је веза са 8. црногорском бригадом, а лево, у рејону с. Вруље, са јединицама 3. пролетерске бригаде. Са тих положаја бригада је, у првој половини јула, водила честе борбе са четничким снагама које су се налазиле у рејонима с. Михајловица и с. Отиловића, као и са немачким снагама у упоришту на Јабуци.[57]

По доласку 3. и 4. бригаде на ту просторију, Немци су обезбеђивали комуникацију Пљевља — Пријепоље деловима 7. СС-дивизије и 2. пука „Бранденбург", снагама четника и муслиманске милиције.[58] Поред тога, у рејону Пљеваља, Пријепоља, Прибоја и Рудог концентрисане су јаке снаге четника (6 корпуса) и муслиманске милиције.

[56] Исто, стр. 115—116.
[57] Зборник, том I, књ. 16, док. 215.
58 Исто, том III, кн>. 7, док. 230.

У новоствореној ситуацији, штаб 37. дивизије наређује 4. бригади да се, у току ноћи 20/21. јула, пребаци преко комуникације Пљевља — Пријепоље и поседне положаје на линији Брашанско брдо — с. Ђуришићи — с. Забрдњи Тоци. Десно се пребацила 3. бригада. Положаје јединица 37. дивизије преузела је 1. пролетерска дивизија, под чију команду је стављена 8. црногорска бригада.

Таквим распоредом наших снага били су директно угрожени положаји непријатеља у рејону Пријепоља и у упориштима на Јабуци и Михајловици дуж комуникације Пљевља — Пријепоље. Ради тога, у току 22. јула, непријатељ предузима напад на 4. бригаду са око 1.000 војника (Немци, четници и муслиманска милиција). После јаке артиљеријске припреме, непријатељ је око 10 часова, уз подршку тенкова, извршио напад на положаје бригаде у рејону Брашанског брда. У послеподневним часовима успео је да овлада тим рејоном и приступио утврђивању положаја за одбрану. Ценећи намере непријатеља и његову јачину, штаб бригаде доноси одлуку да нападне непријатељске снаге у рејону Брашанског брда. Око 19 часова 1. и 3. батаљон извршили су снажан налет и присилили непријатељске снаге да се повуку у правцу Јабуке и с. Сељашнице.[59]

Немци са две јаке колоне, предузимају 24. јула нови напад на положаје 4. бригаде у рејону с. Бабина. Са једном наступају из правца с. Михајловица и из упоришта Јабука ка с. Горњим и Доњим Бабинама, и другом из правца Пријепоља и с. Сељашнице, преко с. Барица, у правцу Брашанског брда. Напад је отпочео око 8 часова. Колона из правца Пријепоља, преко с. Барица, успела је, око 11 часова, уз снажну подршку артиљерије и тенкова, да овлада Брашанским брдом. У току наступања, Немци су попалили с. Доње Бабине.

Четврта бригада (без 4. батаљона, који се налазио у долини Лима, у рејону с. Избичањ), са 3. батаљоном 3. пролетерске бригаде у току ноћи 24/25. јула извршила је противнапад да поврати рејон Брашанског брда и с. Барица. Први и 3. батаљон добили су задатак да главним снагама ликвидирају непријатеља у рејону с. Барице, а помоћним снагама да дејствују према Брашанском брду; 2. батаљон имао је задатак да из правца с. Брбова изврши демонстративни напад у правцу Горњих и Доњих Бабина. Трећи батаљон 3. бригаде вршио је притисак на непријатељске снаге из правца с. Адровића ка Михајловици. Почетак напада предвиђен је за 20 часова. Пошто је непријатељ пред вече прикупио све снаге у рејону Брашанског брда, главне снаге 4. бригаде ударили су у празно у рејону с. Барице и нашле се бочно у односу на Брашанско брдо. Због тога је напад отпочео тек око 2 часа 25. јула. Таквим распоредом наших снага, непријатељ је, доведен у неповољну ситуацију. Био је присиљен, око 8 часова, на повлачење главних снага у правцу Пријепоља, а мањим делом снагама и тенковима ка упориштима на Јабуци и Михајловици. У току снажног противнапада, наше снаге су Немцима нанеле губитке од 19 мртвих и око 20 рањених.

У току 26. јула, Немци и четници су напали 4. батаљон у долини Лима и успели да га потисну. Међутим, штаб бригаде је благовремено

[59] Чедо Друловић, н. д., стр. 120—122.

упутио 3. батаљон и непријатељ је истог дана одбачен у правцу Пријепоља.

У борбама које је бригада водила од 22. до 26. јула непријатељу су нанети губици од 44 погинула и око 60 рањених и заробљених војника. Бригада је имала 6 погинулих и 15 рањених бораца.[60]

После потискивања непријатеља према Пријепољу, штаб 37. дивизије оријентише своје јединице у долину Лима, са задатком да разбије четнике и контролише комуникације од Пријепоља према Прибоју и од Пљеваља према Рудом. Пошто су разбијене четничке снаге на левој обали Лима, 30. јула, штаб дивизије одлучује да са 3. и 4. бригадом пређе на десну обалу и на просторији Прибојска Бања, Штрбци, Рудо разбије једну четничку групацију, јачине око 2.000 људи.

Четврта бригада је добила задатак да, у току ноћи 30/31. јула, са два батаљона пређе на десну обалу р. Лима и, у рејону Кратовске Реке, разбије четнике (Златиборска четничка бригада), а потом да се врати на леву обалу ради напада на четничке снаге у рејону Рудог. Батаљони су, по преласку на десну обалу Лима, брзо разбили четнике, присилили их на повлачење, а потом се, 31. јула око 8 часова, пребацили у састав бригаде.

Пошто су прикупљене све јединице, организован је напад на четничке снаге у рејону Рудо. Према одлуци штаба бригаде напад је изведен у две колоне. Десна колона, 3. и 4. батаљон, имала је задатак да на газу код с. Миоча пређе на десну обалу Лима, разбије четнике, на том правцу и потом, заједно са левом колоном, ликвидира преостале снаге у упоришту Рудо. Лева колона, састава 1. и 2. батаљон, добила је задатак да, у рејону Старог Рудог, пређе на десну обалу Лима и, заједно са деснокрилном колоном, ликвидира непријатеља у Рудом. По разбијању четничких снага на левој обали Лима, у рејону с. Северина, десна колона је прешла на десну обалу, одакле је 3. батаљон оријентисан према с. Миоче и на Увац, ради обезбеђења главних снага, а 4. батаљон према Рудом. Лева колона је за кратко време прешла на десну обалу Лима и, заједно са 4. батаљоном, око један час после поноћи успела је да ослободи Рудо. Разбијене су четири четничке бригаде (Вишеградска, „5. октобар", Чајничка и Сребрничка). Четници су имали 7 погинулих, 5 рањених и 8 заробљених. Истовремено, 3. бригада је заузела Прибој. Четничке снаге су биле разбијене и принуђене на повлачење у правцу Нове Вароши и, преко Бијелих Брда, ка Вишеграду.[01]

Штаб 37. дивизије, првог августа, наређује јединицама, да из рејона Прибоја и Рудог изврше покрет, разбију остатке четничких снага и поседну положаје на просторији с. Радијевићи, Кокин Брод, с. Радојиња. Четврта бригада је 3. августа разбила делове четника у рејону с. Кратово, с. Брезна, избила на просторију северно од Нове Вароши и Кокина Брода, на линији с. Гобате, с. Радојиња, с. Кокин Брод. Нову Варош и комуникацију Нова Варош — Кокин Брод држале су немачке и четничке снаге. Десно од комуникације Нова Варош, Кокин Брод, на линију с. Дражевићи, с. Драмановићи, с. Радијевићи, с. Вилови избила је 3. бригада. Тим дејствима 37. дивизија

[60] Исто, стр. 125—127.
[61] Исто, стр. 128.

Група бораца и официра 1. батаљ. 4. бригаде у Ивањици, октобра 1944. г.

је, са две бригаде, продрла на непријатељску територију у дубини од око 60 километара. Такав распоред је отежавао контролу непријатеља на свим правцима дејстава дивизије.

У том периоду, према плану Врховног штаба, завршена је концентрација главних снага НОВ на територији Санџака, тако да је, у ДРУГОЈ половини августа, отпочело пребацивање 1. пролетерске и 6. личке дивизије на десну обалу р. Лима, у рејону Прибојске Бање.

После успешног разбијања четника на левој обали р. Увца, 37. дивизија је своја дејства усмерила ка Златибору ради садејства са оперативном групом, која је од Берана и Андријевице наступала у правцу Копаоника и даље, ка источној Србији.

У намери да спречи продор наших снага на територију Србије, непријатељ предузима шире операције против јединица 37. дивизије у долини р. Увца, са циљем да их потисне на леву обалу р. Лима. Према положајима 4. бригаде оријентисане су четничке снаге, јачине око 1.000 људи (Златиборски четнички корпус), које су успеле да се пребаце на леву обалу р. Увца, у рејону с. Рутоше, с. Радојиња, и изврше напад на бригаду на положајима с. Радојиња и с. Гобате. Седмог августа бригада је извршила противнапад. Четничке снаге су пружиле снажан отпор, али су разбијене и присиљене на повлачење на десну обалу Увца, претрпевши губитке од око 20 мртвих. У току 7. и 8. августа, 3. и 4. бригада разбијају четничке снаге на десној обали Увца и присиљавају их на повлачење у правцу Бијелих Брда и Златибора.[02]

После извршавања тог задатка, 37. дивизија се оријентише на разбијање четничких снага у рејону Прибоја. У току ноћи 13/14. августа, поново заузима град, а затим се пребацује на леву обалу Лима. По преласку на леву обалу Лима, 4. бригада се распоредила на линији с. Забрдњи Тоци, Ђурово, с. Маржићи, са задатком да контролише правце који од Пријепоља воде ка Прибоју и од Пљеваља, преко Чемерна, ка Рудом. Трећа бригада је посела положаје у рејону с. Касидоли, с. Голеша, с. Добриловићи, са задатком да обезбеђује прелазак 1. пролетерској дивизији на десну обалу Лима, у рејону Прибојске Бање. У току 20. августа, у састав дивизије пристигла је 8. црногорска бригада и разместила у рејону Забрдњих Тоца. Од средине јула, она се налазила у саставу 1. пролетерске дивизије. У рејону с. Голеша, 21. августа ушла је у састав 37. дивизије новоформирана 5. санџачка бригада.

Двадесет и другог августа, 37. дивизија се поново пребацује на десну обалу Лима, на одсеку с. Бистрица, Прибој. Трећа пролетерска бригада добила је задатак да затвори правце који од Вишеграда изводе према Прибоју и да омета непријатељу саобраћај на комуникацији Вишеград — Вардиште — Ужице. Четврта бригада посела је положаје на просторији Китоња, Козомор, Каменица, с. Вранеши и затворила правце који од Бистрице и Нове Вароши изводе у долину р, Увца. Пета бригада је распоређена у рејону с. Радојиња, где је изводила обуку са новоформираним јединицама. Осма црногорска бригада је обезбеђивала лево крило дивизије од правца Рудо — Бијело Брдо.

У току ноћи 23/24. августа, 3. батаљон 4. бригаде на комуникацији Нова Варош — Бистрица, из заседа је напао једну немачку колону. Уништена су 4 камиона, убијено 25 и заробљена 2 немачка војника. Одмах после те акције, бригада се пребацила на десну обалу Увца и посела положаје у рејону села Бурађа, Негбина, Драглица, Доброселица, са задатком да контролише правце који из Бистрице и Нове Вароши изводе према Кокином Броду. Њен 1. батаљон је остао на левој обали Увца, у рејону с. Вранећи, с. Радојиња.[63]

Прва пролетерска дивизија је успела да избије у рејон Палисада, где је водила жестоке борбе са 24. бугарском дивизијом, а немачки пук „Бранденбург" вршио је снажан притисак на 4. бригаду у току 25. августа, на комуникацији Ужице — ЈБубиш — Кокин Брод и поло-

[62] Исто, стр. 138—139.
63 Исто.

ШТАБ
IV САН. Н.О.У. БРИГ.
Бр. службено
7-ЛШ1-1944 год.
Нова Варош
у 23,30 часа

ШТАБУ XXXVII Н. О. У. ДИВИЗИЈЕ

Нова Варош

Тек сада су стигли курири са коначним извјештајем о данашњој акцији од оперативног официра друга Бошковића,[2] који су данас водили борбу са четницима.

7. ов. мјесеца у 5 сати изјутра наш 1. и 2. батаљон напали су четнике на положајима: Црквини,[3] Бакине[4] баре изнад Рутоша, Крстача,[5] Јастребица,[6] Брезна, Јелача, Лесковац, гребен изнад Бање и Црни Врх. На овим положајима непријатељ је био озидао ровове које је бранио са такозваним IV јуришним корпусом, којега су сачињавале сљедеће бригаде: Златиборска, Рудничка, Ужичка и Рачанска бригада, које укупно броје, према подацима заробљеног четника, као и сељака, око 1.000 људи (хиљаду). Непријатељ је протјеран са поменутих положаја преко Увца у правцу Бијелих Брда. Борба је трајала до 12 часова.

Губици непријатеља у овој борби су сљедећи. На положајима је нађено 20 мртвих четника, око 30 рањених и један заробљен.

Ми смо имали 4 рањена, од којих је један теже. Рањеници су: два из 1. батаљона а два из 2. батаљона (од ова 4 рањена су два замјеника командира чета и два водника).

Заплијењено 16 пушака, један холандски „шарац", са три добоша муниције.

Држање бораца и руководилаца је било на висини.

Од оних новомобилисаних које су нам послали јуче из Команде мјеста добар дио је данас утекао из борбе, вјероватно да су кућама побјегли. Чим добијемо њихов списак из ова два батаљона предаћемо Команди мјеста да се хватају. Наши батаљони су се повратили на старе положаје: Китоња (Гобате) и Радојиња.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар — мајор,
Веселин Булатовић

Зам. команданта — мајор,
Душан Филиповић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 3—6, к. 1253.
[2] Вукосав Бошковић.
[3], [4], [5] и [0] Није нађено на секцији 1 : 100.000.

жаје на линији с. Бурађа, с. Негбина, Кокин Брод, с. Радојиња, с. Вранеши. Јаке немачке и четничке снаге држале су утврђене положаје у рејону Бурађанског виса и на јужним падинама Муртенице, до с. Негбине. Са тих положаја непријатељска артиљерија је интензивно подржавала дејства својих јединица. У току ноћи и дана 27. августа, 4. бригада (без 1. батаљона) водила је оштре борбе са немачким снагама у рејону Бурађанског виса, у чије положаје је делимично била продрла, али се, због врло снажног отпора Немаца, морала повући. Немци и четници су потиснути са положаја у рејону Муртенице. У тим борбама погинули су командант 4. батаљона Зарија Јушковић, врло храбар борац, одлучан и омиљен командант, и командири 1. и 2. чете 2. батаљона, Марко Томашевић и Васко Робреновић. Рањено је 8 бораца. Губици непријатеља су износили 6 мртвих Немаца и 4 четника.[64]

По завршетку тих борби, 4. бригада је са два батаљона пребачена на леву обалу р. Увац. Њена дејства усмерена су на комуникацију: Бистрица — Нова Варош — Кокин Брод. Бригада је обезбедила несметан прелазак јединицама 6. личке дивизије преко р. Лима, на сектору Бистрица, Прибој, и покрет у правцу Златибора, у састав 1. пролетерског корпуса. У ноћи, 29/30. августа, ојачани 1. батаљон поставио је заседу на комуникацији Нова Варош — Кокин Брод, у рејону Кулина и Ластава. Немачка колона (око 50 камиона), која се кретала из Ужица према Новој Вароши, упала је у заседу. Кад је наишло чело колоне, отворена је снажна ватра. Међутим, непријатељ се брзо снашао и предузео противнапад са људством изван домета ватре. Батаљон је био приморан да се повуче. Није утврђено колики су губици нанети колони. Према репресалијама које су предузели према становништву у с. Вранеши, претпоставља се да су били прилично велики. Немци су попалили скоро цело село. Без крова над главном остало је око 150 становника. Са каквим су бесом поступили према недужном становништву показује случај Пера Остојића, кога су са женом и ћерком бацили у запаљену ватру.[65]

Офанзивним дејствима наших снага и приближавањем Црвене армије нашим источним границама, непријатељске снаге биле су доведене у тежак положај на територије Србије. У таквој ситуацији, својим наређењем Врховни штаб је, почетком септембра, усмерио борбена дејства 37. дивизије на просторију Вишеград — Вардиште — Мокра гора, у међупростор 1. пролетерског и 12. корпуса, са задатком да снажним притиском на комуникације спречи продор немачким снагама у правцу Ужица, и да тако веже што јаче снаге непријатеља.[66] Пошто је 3. бригада, у току ноћи 5/6. септембра, ослободила Нову Варош и разбила јаке снаге Немаца и муслиманеке милиције, од 6. до 15. септембра све јединице 37. дивизије водиле су жилаве борбе са непријатељем на том сектору, наносиле му осетне губитке и успешно обезбеђивале дејства 12. корпуса у правцу Повлена и Медведника.

За време концентрације јединица НОВ на територији Санџака и приликом њиховог продора на територију Србије, 4. санџачка бригада Ј[е] У јуну, јулу и августу интензивно дејствовала у долини река Лима и Увца, наносећи немачким и квислиншким снагама осетне губитке.

[64] Исто, стр. 140—141.
[65] Зборник, том I, књ. 16, док. 238, стр. 642.
[66] Чедо Друловић, н. д., стр. 150.

Тиме је дала значајан допринос брзом и успешном продору јаких снага НОВ на територији Србије. У то време већ је била израсла у врло чврсту, борбено оспособљену и дисциплиновану јединицу, која је извршавала све постављене задатке. Иако малог бројног стања, својом борбеношћу и вештим маневрима, она је дејствовала као снажна борбена јединица. Скоро цео њен борачки састав био је оспособљен да прими на себе руковођење јединицама, од одељења до чете. Морално-политичко стање је било на високом нивоу, што је, такође, био један од значајних фактора њених успеха.

БОРБЕНА ДЕЈСТВА БРИГАДЕ НА ПРОСТОРИЈИ УЖИЧКА ПОЖЕГА, АРИЉЕ, ГУЧА И ИВАЊИЦА

Кад је 1. пролетерски и 12. корпус продро на територију западне Србије, непријатељ је отпочео са концентрацијом јаких снага на просторији Краљево, Чачак, Крагујевац. Ради обезбеђења десног крила главних снага, Врховни штаб је наредио штабу 37. дивизије да своја дејства пренесе на просторију Ужице, Пожега, Ариље и Ивањица.

Док је 37. дивизија водила борбе на просторији Вишеграда и настојала да поседне нове положаје, четници и муслиманска милиција су покушали да искористе одсуство наших снага и мобилишу нове јединице на територији западног Санџака. Штаб 37. дивизије је морао оријентисати 3. и део 5. бригаде да онемогући њихове намере. У тој ситуацији, дивизија је водила борбе са непријатељем од р. Таре преко Златибора, Пожеге, Ариља, Ивањице.

Четврта бригада изводила је борбена дејства у рејону Ариља и р. Моравице. Водећи скоро непрекидне борбе са јаким немачким и четничким снагама, које су обезбеђивале повлачење њихових јединица на север, она је 19. септембра протерала четнике из Ариља и његове околине. После неопходних припрема, 23/24. септембра напала је четничке снаге, јачине око 1.500 људи у Ужичкој Пожеги.[67] Благовремено открившн наше намере, четници су се, после слабијег отпора, повукли у правцу Овчар-Бање. Један је четник погинуо а 11 је заробљено. Заплењене су знатне количине хране, муниције и одеће.[68] Због брзе интервенције немачких снага, евакуисано је нешто оружја и муниције, а бригада је присиљена да се повуче у рејон с. Годовик, с. Горобиље. До краја септембра, бригада је остала на територији Пожеге и Ариља, дејствујући, углавном, на комуникацију Ужице — Пожега — Чачак.

Продором наших снага у Србију, разбијене су главне снаге четника и недићеваца и биле су присиљене да се, заједно са Немцима повлаче преко пл. Јелице у правцу Гуче. Четврта бригада сукобила се 1. октобра са њиховим јаким претходничким деловима, под командом Николе Калабића и Драгослава Рачића, које су надирале од Чачка према Гучи. Разбила их је и одбацила преко пл. Јелице. Бригада је, без 3. батаљона, успела 13. септембра да разбије око 500 четника у рејону Гуче и да их одбаци у правцу пл. Јелице и нанесе осетне губитке.

[67] Исто.
в8 Исто, стр. 154.

ШТАБ
XXXVII НОУ-ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр.
6-1X-1944 год.
10 ч

ШТАБУ III, IV иУ САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

1. У току 5/6. о. м. јединице III Санџачке бригаде потпуно су разбиле њемачко-четничко-милициске снаге на положајима код Нове Вароши и ослободиле Нову Варош. Непријатељу су нанесени јачи губици. Заплијењено је том приликом више материјала: 10 пушкомитраљеза и митраљеза, 40 сандука муниције, 30 телефонских апарата, 4 радиостанице, преко 100 ћебади, шаторских крила и друге спреме, 1 моторцикл и 1 лимузина.

2. Најновијим наређењем добивеним од Врховног штаба, у склопу општих операција, наша дивизија има задатак да дејствује у правцу Вардиште — Вишеград. Напомињемо, да се ово држи у највећој тајности.

С обзиром на то наређење Врховног штаба

НАРЕЂУЈЕМО:

— IV Санџачка бригада кренуће данас са садање просторије у 20 часова и најкраћим правцем пребациће се на просторију Хајдучки Бор — Суви Бор — Гумиште — Шанац, еа задатком затварања правца и извиђања Штрбци — Бијела Брда — Вишеград — Вардиште —- Мокра Гора.

— III Санџачка бригада ће данас у 20 часова кренути са садање просторије и смјестити се на просторији Брезна — Крстати Бор — Радоиња, са задатком затварања правца од Прибој — Нова Варош.

— V Санџачка бригада остаће на садањим положајима, наиме: Доброселица — Горњи Љубиш — Кућани — Бурађа.

— Горе наведени распоред је наравно привремени у циљу извршења задатка добивеног од Врховног штаба, док ће се наређење за даљи рад добити.[1]

— Штаб дивизије ће се у току 6/7. пребацити за село Доброселицу.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

За Штаб
Командант — п.пуковник
Жарко С. **Видовић**

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 50—3, к. 1253.

Заплењено је 15 пушака и нешто муниције. У тој борби је погинуо командир чете Добрило Драгаш са једним борцем, а 5 их је рањено.[69]

После разбијања четника, 3. и 4. батаљон су се повукли у рејон Ариља. Други батаљон је добио задатак да, у току ноћи, поруши комуникацију у Овчарскокабларској клисури и спречи брз продор непријатељских снага у правцу Пожеге. По изласку на комуникацију, штаб батаљона је обавештен да је непријатељ јаким снагама у току дана ушао у Пожегу. Због тога се одустало од рушења комуникације. Батаљон је наставио покрет у намери да протера четнике из Пожеге. На прилазима Пожеги обавештен је о њиховој јачини, што је утицало да штаб батаљона промени и ту одлуку. У свитање 14. септембра, батаљон је прегазио р. Скрапеж и напао четнике у с. Горобиљу, који су га претходног дана заузели. Користећи потпуно изненађење, батаљон је, у кратком окршају, успео да их разбије и нанесе велике губитке: 41 погинули, међу којима је био један официр, 30 рањених и 10 заробљених. Заплењена су 2 аутомата, 1 пиштољ, 200 ручних бомби, 5 коња, архива једног четничког корпуса, а уништено је троја кола муниције и оружја.[70] Приликом пробијања кроз четнички поредак, батаљон је имао једног погинулог и три рањена борца. Изведен је муњевит налет на изненађене четнике. И кувари су отворили ватру на непријатеља да би спасили и запленили његову комору. Батаљон је, после пробоја, ушао у састав бригаде, у с. Годовик, а четничке снаге су се повукле у Пожегу.

Док је бригада водила борбе око Пожеге око 1.500 четника Златиборског и 2. милешевског корпуса, извршили су 15. октобра продор у правцу Ариља.[71] У рејону с. Вране, северозападно од Ариља, налазили су се интендантура и санитет бригаде, са 40 рањеника, болесника и болничког особља. Трећи батаљон, чији је задатак био да штити интендантуру и санитет, одбијао је нападе четника са правца с. Латвица, Поглед. Из другог правца, око 200 четника успело је да продре у с. Вране и нападне санитет и интендантуру. Док је пристигао 3. батаљон 10 бораца додељених као непосредно осигурање интендантуре и санитета, заједно са људством, укључујући и рањенике, узело је учешћа у борби са четницима. Пошто је разбио четнике у рејону с. Латвица — Поглед, 3. батаљон је, у последњем моменту, предузео енергичан напад на групу четника у с. Вране, и отклонио опасност којој су били изложени бригадна интендантура и санитет. У тој борби је погинуло 80 четника, а заплењено је 50 пушака и нешто муниције. Батаљон је имао једног погинулог и шест рањених бораца.[72]

Ноћу 15/16. октобра, 4. батаљон је изненада напао четничке снаге у рејону с. Доња Крушчица и разбио их, уз губитке од 10 убијених и заробљених. Заплењено је 13 коња, 1 тешки минобацач, 1 митраљез. Батаљон није имао губитака.[73]

Наредбом Врховног команданта од 11. октобра, 37. дивизија је враћена под команду 2. ударног корпуса. Корпус је имао задатак да води борбу са немачким снагама које су се из Грчке преко Санџака

[69] Зборник, том I, кш. 13, док. 190, стр. 526—527, и кш. 16, док. 60, стр. 127.
[70] Исто, књ. 14, док. 16, стр. 127—128.
[71] Чедо Друловић, н. д., стр. 155—156.
[72] Исто, стр. 155—156.
Исто, стр. 158—159.

Група бораца и официра 2. батаљона 4. бригаде на Јабуци по ослобођењу Горажда, марта 1945. године

и Црне Горе, повлачиле у правцу Сарајева. Штаб 37. дивизије извр**шио је** прегруписавање својих јединица. Четврта и 5. бригада добиле **су** задатак да воде борбе са немачким и квинслишким снагама у Сан**џаку и** да се пребаце на комуникацију Нови Пазар — Сјеница — При**јепоље,** којом су се повлачиле непријатељске снаге. Под непосредном командом Драже Михаиловића, повлачила се главнина четничких сна**га** са територије Србије, јачине око 12.000 четника.

Док се припремала за покрет у правцу Санџака, 4. бригада је во**дила** жестоке борбе са надмоћним снагама четника на просторији Ариља, Пожеге и Ивањице. Од 19. до 23. октобра бригада је, са једним батаљоном 5. бригаде, у оштрој борби у рејону Ариља, убила и заро**била** око 160 четника, заплењени су 1 тешки митраљез, 6 пушкомитраљеза, 4 пиштоља и нешто пушака. Наши губици су били 4 поги**нула и** 10 рањених бораца.[74]

После борби у рејону Ариља, бригада је извршила покрет преко Ивањице у правцу Санџака. У току покрета, ноћу 23/24. октобра, разбијени су делови Калабићевог и Рачићевог корпуса и присиљени су да се повуку из Ивањице. Том приликом је заробљено 120 четника и њихова болница, са 56 рањеника и особљем болнице, у којем је било и 5 лекара, који су добровољно пошли са нашим јединицама. Два заробљена лекара су остављена са рањеницима.[75]

[74] Исто, стр. 160.
[75] Исто, стр. 165—166.

Од 24. до 28. октобра бригада је водила борбе са четничким снагама које су се преко с. Катића и пл. Јавор повлачиле према Сјеници, а потом је кренула на комуникацију Сјеница — Пријепоље, правцем Буковик — с. Божетић — с. Радијевићи — Златар — с. Аљиновићи.

У том периоду бригада је на широкој просторији Ужица, Ужичке Пожеге, Гуче, Ариља и Ивањице, често самостално и самоиницијативно, изводила борбена дејства против надмоћнијих непријатељских снага. У тим борбама постигла је запажене успехе, захваљујући, у првом реду, вештим маневрима појединих батаљона и бригаде у целини, сналажљивости бораца и руководилаца, изненадним нападима на насељена места, на непријатељске јединице у покрету и благовременом извлачењу испод удара надмоћних снага противника.

Иако су јединице, скоро непрекидно, изводиле маршеве и борбена дејства, пажња је поклоњена контакту са народом на том подручју. Где нису били организовани органи народне власти, на зборовима грађана бирани су сеоски НОО. Преко њих су прикупљана средства за исхрану јединица и организоване приредбе. Захваљујући томе, народ је врло брзо стицао поверење у наше јединице.

БРИГАДА У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ САНЏАКА

По завршеном маршу из рејона Ивањице, преко Јавора, 4. бригада је распоређена и дејствовала је дуж комуникације Сјеница — Пријепоље — Прибој. У току новембра и децембра, заједно са 5. бригадом, на десној, и 3. бригадом на левој обали Лима, она је водила скоро свакодневне борбе с јединицама 21. и 91. немачког армијског корпуса и четничким снагама, које су се преко Сјенице и Црне Горе, долином Лима и преко Пљеваља, повлачиле у правцу Сарајева. На левој обали Лима водила је борбе све до коначног ослобођења Санџака, у јануару 1945. године.

Најзначајнији успех бригада је постигла почетком новембра (5/6. и 6) приликом напада на једну колону 91. немачког корпуса, у рејону с. Аљиновића и Биокова брда. У тим борбама Немцима су нанети губици од 30 мртвих и 35 рањених. Бригада је имала 7 погинулих и 12 рањених бораца.[76]

Од 18. до 25. новембра бригада је, такође, у рејонима с. Грачаница и с. Чикоте, Прибојске Бање и с. Јарменовца, водила врло успешне борбе са непријатељским јединицама, које су се долином Лима кретале у правцу Прибоја. У тим борбама непријатељ је имао 101 мртвог, међу којима и два официра, и око 100 рањених војника. Заплењени су 1 минобацач, 7 пушкомитраљеза, 1 пламенобацач, знатне количине муниције, велики број ћебади, шаторских крила, ранаца и друге опреме. Из бригаде је погинуло 5, а рањено 32 борца.[77]

Ноћу 25/26. новембра предузет је напад на непријатељске снаге, јачине око 800 Немаца, на положајима с. Челице, с. Друглићи, с. Соколица. Будући да су имали бројчану надмоћност и солидну организацију одбрамбених положаја, Немци су само делимично потиснути са положаја. Али у тој су борби претрпели губитке од 28 мртвих, међу којима је био и један официр. Бригада је имала 6 мртвих, међу

[76] Исто, стр. 166—170.
[77] Исто, стр. 170—171.

којима заменик политичког комесара батаљона Јако Војиновић и комесар чете Миломир Ђоловић, и 16 рањених.[78]

У току децембра и почетком јануара 1945. године бригада је наставила непрекидно да се бори против немачких јединица у долини Лима, наносећи им знатне губитке и успоравајући њихово извлачење ка Прибоју и Сарајеву. Почетком јануара, припремила се за ослобођење Прибоја. У току ноћи 3/4. јануара извршен је напад на немачке снаге, јачине око 1.200 војника, на положајима у рејону с. Друглићи. Користећи добро утврђене одбрамбене положаје, Немци су одбили напад и нанели нам губитке од 17 погинулих и 29 рањених бораца. У току ноћи 11/12. јануара, под снажним налетом јединица бригаде, немачке снаге су се око 24 повукле из Прибоја у правцу Вишеграда, на леву обалу Дрине. Тиме је Санџак дефинитивно ослобођен.[79]

Од почетка новембра 1944. године па до ослобођења Прибоја, бригада **је** водила тешке борбе са немачким јединицама на комуникацији Сјеница — Пријепоље — Прибој. Дејства су била доста сложена, с обзиром на зимске услове, оштру хладноћу, доста оскудну исхрану и отежане услове смештаја људства у стамбеним објектима, који често нису пружали ни минималне услове за одмор и загревање бораца. Тај проблем се нарочито заоштрио у децембру, када је бригада попуњена са великим бројем нових бораца, који су се тешко навикавали на такве услове. Руководећи кадар, користећи се стеченим искуствима, показао **је** велику издржљивост и сналажљивост у свим, чак и најкомпликованијим ситуацијама. Исто тако, народ у том крају, у коме је бригада изводила борбена дејства, испољио је велику бригу да се јединице обезбеде бар најосновнијим средствима за исхрану, која се често граничила са самоодрицањем.

У новембру и децембру 1944, штаб бригаде се претежно налазио у с. Дражевићи, у згради пилане, одакле је руководио јединицама. У другој половини децембра извршене су озбиљне кадровске промене у штабу бригаде и неким батаљонима. За команданта бригаде постављен је Душан Филиповић, доташањи начелник штаба, за комесара бригаде Слободан Лучић, до тада комесар 2. батаљона, за начелника штаба бригаде Радојица Секулић, и за помоћника комесара бригаде Богдан Гледовић, до тада комесар батаљона у 3. бригади. За команданта 2. батаљона постављен је Марјан Ковачевић, а за комесара батаљона Душан Ћосовић.

У непрекидним борбама, у току лета и јесени 1944. године, бригада је претрпела велике губитке, тако да се бројно стање знатно смањило. Према наређењу Врховног штаба, почетком децембра, 37. дивизија је попуњена новим борцима са територије Пирота, Беле Паланке и Бабушнице. После попуне, у бригади је формиран и Пети батаљон. Бројно стање батаљона се кретало око 400 до 500 бораца. Укупно бројно стање бригаде — око 2.600 борца.[80] Уздизањем једног дела бораца на руководеће положаје, старији ратници су се скоро изгубили међу новим борцима. Пред руководећим кадром стајали су врло сложени и одговорни задаци на организационом сређивању и учвршћивању

[78] Исто, стр. 174—176.
[79] Исто, стр. 180.
[80] Исто, стр. 185.

јединица, оспособљавању за борбена дејства, организацију исхране, смештају, заштити од масовних прехлада и других обољења. Чести покрети и скоро непрекидна борбена дејства захтевали су предузимање и доста осетљивих мера. Нови борци били су сувише оптерећени и непотребном опремом коју су понели од својих кућа. То је представљало знатне тешкоће у току маршева и борбених дејстава. Али брзо се показала изванредна спремност тих бораца да храбро издрже све напоре и да дисциплиновано извршавају борбене и друге задатке.

Кад је извршила задатак на десној обали Лима, бригада је пребачена у рејон Пљеваља и распоређена на просторији с. Буковица, с. Бољанићи, с. Поблаће, са задатком да чисти терен од заосталих четничких јединица и организује војничку и политичку обуку нових бораца. Због отежаних зимских услова, оно мало хране коју смо добијали од савезника било је врло тешко дотурити до јединица. Пренос је организован товарним коњима или тзв. носачким колонама које су организовали органи народне власти. Посебна пажња је поклоњена оспособљавању комуникације Пљевља — Чајниче, којом се обављао транспорт за све јединице 37. дивизије.

БРИГАДА У БОРБАМА У ИСТОЧНОЈ БОСНИ И У САРАЈЕВСКОЈ ОПЕРАЦИЈИ

Пред фронтом 37. дивизије на левој обали Дрине, на линији Вишеград — Рогатица — Горажде, бранили су се делови 181. немачке дивизије. Сва насељена места била су организована као јаке отпорне тачке, са минским пољима и бодљикавом жицом испред положаја. Немци су посебно утврдили рејон Горажда, који је бранио немачки 334. пук 181. дивизије.[81]

Штаб 4. бригаде је 14. фебруара наредио јединицама да почну наступање ка десној обали Дрине, и да се припремају за њено форсирање и ликвидацију непријатеља у Горажду. Већ петнаестог фебруара 4. бригада, ојачана са једном батеријом артиљеријске бригаде, добила је задатак да форсира Дрину и предузме напад на непријатељске снаге у рејону Горажда. Штаб бригаде је 17. фебруара издао заповест батаљонима за прелазак на леву обалу Дрине, и то: 4. батаљон у рејону с. Копачи, са задатком да, по преласку реке, образује мостобран; 2. и 5. батаљон у рејону с. Зубчићи, с тим да по преласку поседну положаје на линији с. Патке — Клоповац (к. 703) — с. Гламоча; 3. батаљон да дејствује са десне обале Дрине по непријатељским јединицама на комуникацији Устипрача, с. Копачи. Први батаљон је остављен на просторији Чајниче, с. Поблаће, пл. Ковач да чисти терен од остатака четника и усташа. Пошто 4. батаљон није успео да форсира Дрину на свом сектору, оријентисан је да пређе на леву обалу у рејону с. Зубчићи.[82]

Од 18. фебруара до 4. марта, са малим прекидима, вођене су борбе око Горажда. Нарочито су биле жестоке у току ноћи 18/19, 19/20, 21/22. и 27/28. фебруара, уз обострано велике губитке. Немци су на прилазима граду организовали за одбрану јаке отпорне тачке: Мишјак,

[81] Архив ВИИ, кш. 1255, рег. бр. 4/13.
[82] Чедо Друловић, н. д., стр. 189.

ШТАБ
IV УДАРНЕ БРИГАДЕ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ
Оп. пов. бр. 27
18 март 1945

З А П О В Ј Е С Т

Секција: Сарајево, размер 1:100.000.

СУТУАЦИЈА

Услед промјене ситуације на Иван Седло — Игман, где је непријатељ пробио преко Игмана до Трнова у правцу Калиновика, наша **је** бригада добила нови сектор.

У вези горњег

НАРЕЂУЈЕМО:

1 — Други батаљон ове бригаде заузеће положаје **наспрам** непри**јатеља** на просторији села **Газиводе.**

2 — Трећи батаљон ове бригаде заузеће положаје наспрам непри**јатеља** на просторији села **Каменице.**

3 — Четврти батаљон ове бригаде заузеће положаје наспрам непријатеља на посторији села **Врхпраче.**

4 — Пети батаљон ове бригаде заузеће положаје наспрам непри**јатеља** на просторији села **Богојевића.**

З А Д А Т А К

Батаљони ове бригаде имају задатак на својим положајима, да врше извијање и затварање простора од Јахорине и Стамболчића, са циљем прогањања непријатеља.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар — мајор,
Слободан Лучић, с.р.

Командант — капетан,
Милош Влаховић, с. **р.**

Тачност преписа

Овјерава:

Начелник Штаба — поручник,
Павле Јуковић

Змајевац, Попов Дол и друге. Испред тих отпорних тачака биле су постављене мине изненађења, које је било тешко открити приликом ноћних дејстава. Осим тога, у граду су организовали за одбрану положаје на левој обали Дрине и јаче објекте у самом граду. На те положаје 4. бригада је, заједно са 3. бригадом, узастопно нападала, али ју је непријатељ одбијао жестоком ватром са утврђених положаја, уз снажну подршку минобацача и артиљерије. У току ноћи 4/5. марта, 4. и 3. бригада извршиле су снажан јуриш на немачке положаје и присилиле Немце на повлачење у правцу Јабуке. После вишедневних борби, уз обострано велике губитке, Горажде је дефинитивно ослобођено.

Четврта бригада је у борбама око Горажда имала 51 погинулог и 140 теже и лакше рањених бораца и руководилаца.[83] Према извештају штаба бригаде заплењено је 160 пушака, 5 митраљеза, 500 ручних бомби и друге опреме. Немци су претрпели губитке око 250 мртвих, непознат број рањених и 50 заробљених усташа. Млади, још неискусни борци из источне Србије испољили су велику хбраброст, пожртвовање и дисциплину, и прекалили се за даља дејства која су стајала пред бригадом.

По ослобођењу Горажда, бригада је наставила да гони непријатеља дуж комуникација Устипрача — Рогатица и Горажде — Јабука — Месићи. До 8. марта ослобођени су Месићи и Рогатица, у којој су Немци минирали један број напуштених кућа минама изненађења, од којих је погинуло и рањено неколико наших бораца. Погинуо је Рамо Јуковић, командир чете у 4. батаљону. Тога дана бригада је избила на линију с. Сељани — с. Подкалдрма — с. Погледала — с. Потпећи — с. Златни До.

Док су јединице 37. дивизије наступале према Сарајеву, у Горажду је 13. марта одржана партијска конференција, на којој је учествовало 160 делегата из свих јединица дивизије. На конференцији је анализиран дотадашњи рад партијске, скојевске и војне организације, са тежиштем на ономе шта се радило и постигло са новим борцима, те на задацима за наредни период. Констатовано је да су све јединице 37. дивизије, и поред тешкоћа са којима су биле суочене, успешно извршиле постављене задатке и постигле запажене резултате у борби са немачким снагама. За номандира бригаде постављен је Милош Влаховић, пошто је Душан Филиповић отишао на нову дужност, а за начелника штаба Павле Ђуковић.

Од 10. до 27. марта, бригада је наступала лево од комуникације Сјетлина — Пале. Десно је наступала 3. бригада. После ослобођења неколико места, бригаде су 27. марта избиле на линију: 3. пролетерска — с. Шиповице, с. Раковац, Шанац (к. 1113) Миндуре, Голеш (к. 1022), с. Брезовац, с. Шапци, с. Ристовац, с. Милетина; 4. санџачка — с. Лисина, с. Сарачево, Пале, с. Бистрица, Црни врх, с. Павловац, одакле је усмерила дејства у правцу Требевића, Пала и Стамболчића.[84]

Испред 3. пролетерске и 4. санџачке бригаде бранио се немачки 334. пук 181. дивизије и делови усташко-домобранских снага.[85]

вз Исто, стр. 196.

[84] Исто, стр. 199.

[85] Исто, стр. 195.

Састанак Штаба 37. дивизије са штабовима бригада у Прибоју, априла 1945. г.

У штабу дивизије, у селу Реновица, одржано је 22. марта војно--политичко саветовање, на коме су узели учешћа команданти бригада, комесари и помоћници комесара бригада. Сем анализе стања у јединицама, основни циљ је био да се команде и јединице припреме за задатке који их очекују у току борби за ослобођење Сарајева. На саветовању је узео учешћа политички комесар 2. корпуса друг Војин Николић. Поред осталог, он је одао пуно признање јединицама 37. дивизије на успесима које су постигле у дотадашњим борбама.

По завршеном саветовању, штаб 37. дивизије издао је наређење штабовима бригада, у коме је указао на најважније задатке којима треба поклонити пажњу у току припрема за даља дејства јединица. Посебно је скренута пажња на припрему бораца за вођење уличних борби и откривање мина изненађења које ће непријатељ, приликом повлачења постављати на појединим објектима у граду. Указано је и на коректност односа према народу у Сарајеву и његовој околини.

Дана 22. марта 1945. године, 4. бригада је била попуњена са 3.551 борцем. Од наоружања имала је 2.133 пушке, 26 тешких митраљеза, 77 пушкомитраљеза, 37 аутомата, 5 противтенковских пушака и 13 минобацача. Наоружање је било различитог порекла, различитих калибара и модела.[86]

После завршених припрема у свим јединицама које су учествовале у сарајевској операцији, општи напад за ослобођење Сарајева отпочео је 28. марта у 4 часа. Са линије коју су јединице 37. дивизије достигле у току 27. марта, 4. бригада је кренула на извршење свог задатка. Од 28. марта до 5. априла водила је снажне борбе са немачким снагама на положајима око Великог и Малог корана, Пала и Требевића. Нарочито оштре борбе су вођене у рејону Пала и око Требевића. Та два објекта Немци су били добро утврдилп и организовали

[86] Исто, стр. 199.

за кружну одбрану. У току 3. априла, 3. и 4. бригада, уз подршку артиљерије 37. дивизије, после снажног налета, успеле су да разбију непријатељске снаге у рејону Пала и присиле их на повлачење према Сарајеву. Заузимањем Пала, створени су услови за организацију напада на само Сарајево. У тим борбама непријатељ је имао 60 мртвих и око 90 рањених. Наши губици 18 погинулих и 44 рањених.[87]

Петог априла око 15 часова, штаб дивизије је наредио 4. бригади да организује напад на Сарајево. Требало је претходно ликвидирати немачке снаге на Требевићу, а потом главним снагама продужити напад на сам град. За ликвидацију непријатељских снага на Требевићу одређени су 2. и 4. батаљон. Истовремено, са почетком дејстава на Требевићу, извиђачка чета бригаде добила је задатак да се, преко Требевића, убаци у град. Око 17 часова отпочео је напад на Требевић. Снажним налетом 2. и 4. батаљона непријатељ је био присиљен на повлачење преко с. Миљевићи у правцу Алипашина моста. За то време извиђачка чета, разбијањем једне непријатељске јединице у рејону с. Довлићи, наставила је наступање преко Бистрика. У 19 часова, код Принциповог моста, избила је на реку Миљацку. После ликвидације непријатеља на Требевићу, бригада је продужила одмах преко Бистрика и до 22 часа избила на Миљацку, очистила њену леву обалу и око 24.00 код Принципова моста, прешла на десну обалу Миљацке. Десно дуж комуникације Пале — Сарајево и дуж железничке пруге Пале — Бистрик дејствовала је 3. пролетерска бригада а лево јединице 3. ударне дивизије. У борбама 4. и 5. априла бригада је нанела непријатељу губитке од 90 мртвих и 150 рањених. Заробљено је 70 непријатељских војника и заплењене знатне количине наоружања и друге опреме.[88]

У борбама у источној Босни и сарајевској операцији 4. бригада је од Горажда, дуж комуникације Горажде — Сарајево и за Сарајево, водила тешке борбе са немачким јединицама и дала значајан допринос дефинитивном ослобођењу тог дела наше земље. Та борбена дејства изводила је у врло тешким зимским условима, уз изразито оскудну исхрану, одећу и обућу. Али борци и руководиоци су показали велику борбеност, пожртвовање и храброст. Народ Санџака и источне Босне несебично је обезбеђивао наше јединице исхраном, одећом, смештајем, осим тога, помагао је на оспособљавању путева за преношење борбених средстава и других потреба за настављање борбе.

БРИГАДА У БОРБИ СА ОСТАЦИМА ЧЕТНИЧКИХ СНАГА

После ослобођења Сарајева, 7. априла, Генералштаб ЈА наредио је 37. дивизији да одмах изврши покрет из рејона Сарајева и поседне положаје на Дрини, од Вишеграда до Зворника, са задатком да чисти терен од четничких и усташких снага, које су заостале на том терену, и да им не дозволи пребацивање на десну обалу Дрине.

Четврта санџачка бригада је кренула из Сарајева 10. априла. До 16. априла посела је положаје на Дрини, од Сребренице до Зворника. Одмах је почела са чишћењем терена од заосталих четничких јединица. Спречила је њихово пребацивање преко Дрине у Србију. На

[87] Исто, стр. 202.
[88] Исто, стр. 210—211.

левој обали је разбијена и похватана обавештајно-диверзантска група четничке Врховне команде, са капетаном Бранком Гашпаревићем „Гаром" на челу. Заплењене су две радио-станице са шифрама, велики број адреса поверљивих људи на територији Србије, разни други документи и нешто златних фунти. Са Гашпаревићем је заробљен и његов радио-телеграфиста и једна група четника.

На тој проеторији до 7. маја бригада је, у свакодневним акцијама, успела да зароби и ликвидира око 1.000 четника и усташа и заплени 12 пушкомитраљеза, 28 аутомата, 300 пушака, око 15.000 метака и друге ратне опреме.

Извршавајући постављени задатак, бригада је тако дочекала капитулацију Немачке. Пошто су јаке снаге четника, под командом Драже Михаиловића, надирале преко Калиновика у правцу Фоче, са намером да се пробију у Србију, Генералштаб ЈА је наредио 37. дивизији да се пребаци на просторију Калиновик — Фоча, да са осталим јединицама учествује у разбијању четничких снага, и да им онемогући пребацивање на десну обалу Дрине. Штаб дивизије је наредио 3. пролетерској бригади да се пребаци у рејон Калиновика, а 5. санџачкој да поседне положаје у рејону Горажда. Четврта санџачка је добила задатак да са главним снагама поседне положаје на десној обали Дрине, између Фоче и Шћепан-Поља, с једним батаљоном дуж комуникације Фоча — Миљевина, и другим дуж комуникације Устиколина — Фоча.

Задатак бригаде је био да са тих положаја учествује у разбијању четничких снага у долини Сутјеске и уништава поједине групе које покушају да се преко Дрине пробију у Санџак, или преко комуникације Фоча — Калиновик на Романију. И тај задатак бригада је успешно извршила. На том терену је остала до 4. јула. Тада се преко Пљеваља, Пријепоља, Сјенице и Новог Пазара пребацила у рејон Ивањице и Ариља. То је био и крај њеног борбеног пута, када је прешла на мирнодопски начин живота и рада.

Од формирања па до завршетка рата, бригада је самостално, у садејству са осталим бригадама 37. дивизије и другим јединицама НОВ, водила велики број крупних и, по резултатима, врло значајних борбених дејстава на територији Санџака, Црне Горе, Србије и источне Босне. У тим борбама нанела је непријатељу велике губитке у људству и борбеној техници. При извршавању свих борбених задатака, успешно је сарађивала са осталим бригадама 37. дивизије, јединицама 2. ударног корпуса, и са другим јединицама НОВ на територији Србије и источне Босне.

У току целог борбеног пута у бригади се врло интензивно радило на развијању партијско-политичког и културно-просветног живота у јединицама. На том плану су постигнути запажени резултати. У свим батаљонима и четама издавани су батаљонски и четни листови, у којима је сарађивао велики број бораца и руководилаца. Према извештају дивизијског комитета послатом ЦК КПЈ, маја месеца 1945, у бригади је било организовано 1.147 бораца и руководилаца: 301 члан КПЈ, 119 кандидата за чланове КПЈ и 717 чланова СКОЈ-а.[89]

[89] Зборник, том IX, кн>. 9, док. 135.

Штаб 3. пролетерске НОУ бригаде и гитаб 5. сангЛачке НОУ бригаде по ослобођењу Сарајева, априла 1945. године

Посебна пажња је посвећивана правилном односу према народу на терену на коме се бригада кретала и изводила борбена дејства. У тим крајевима народ је активно учествовао у свим врстама помоћи, дајући често и последњи залогај, чиме је огромно помогао заједничкој борби и успесима које су постигле наше јединице.

Бригада је часно и успешно завршила свој борбени пут и дала велике жртве за ослобођење наше земље и победу револуције. Из њених редова положили су своје животе, на бојном пољу, 292 борца и руководиоца, међу којима су обавештајни официр бригаде Радоје Тошић, командант 4. батаљона Зарија Јушковић, један заменик команданта батаљона, један референт санитета батаљона, 11 командира чета и њихових заменика, 8 комееара и цомоћника комесара чета, велики број командира водова и десетара. Сем погинулих, бригада је имала 490 рањених бораца и руководилаца, међу којима је и први комесар бригаде Живко Жижић.[90]

Одајући признање за успехе, жртве и допринос за ослобођење наше земље, врховни командант оружаних снага СФРЈ друг Тито је бригаду одликовао Орденом братства и јединства са златним венцем и Орденом заслуга за народ за златном звездом.

[90] Чедо Друловић, н. д., списак погинулих, стр. 227—238.

Сиособна јединица за велике борбене задатке

Чедомир Чедо Друловић

Крајем 1943. године, ситуација на југословенском и светском ратишту била је врло повољна. Слободне територије у Југославији биле су велике. НОВЈ је израсла у велику снагу. Напредовање савезника на свим фронтовима говорило је о поразима фашистичких снага на свим ратиштима.

У време формирања 4. санџачке ударне бригаде ситуација у Санџаку је била врло сложена. Четврта бригада је формирана 1. децембра 1943. године у Пљевљима, уочи пријепољске катастрофе —- лимско--дринске операције (VI непријатељска офанзива), која је почела 3/4 децембра 1943. године, а коју су тешко доживеле наше јединице на десној обали Лима и Пријепоља. Тај пораз се, поред осталих неповољних прилика у Санџаку, морао одразити и на 4. бригаду. Заправо, њено формирање тада је било у току, још је попуњавана војничким и политичким кадром, а морала је да пође на положаје у правцу Челебића, дуж Дрине од Шћепан Поља до Фоче. Зима је била врло хладна са високим снегом. Борци су били слабо обучени и обувени, исхрана недовољна, наоружање није било лоше, али је било мало муниције. Борбено искуство бораца било је незнатно, онолико колико су у одредима могли за кратко време да науче о руковању оружјем и да учествују V некој мањој борби на терену својих срезова.

При завршетку лимскодринске операције бригада је постепено увођена у све веће борбе, попуњавана искусним руководећим кадром из 3. пролетерске бригаде и искусним политичким радницима. У току зиме 1944. године формирани су курсеви у бригади за војно и политичко образовање кадрова, тако да се упоредо учило и бранила се слободна територија од свакодневних напада непријатеља. Непријатељ је и тада био вишеструко бројнији и боље наоружан.

Наши напади у правцу Пљеваља и Пријепоља били су готово свакодневни.

Доста оспособљена бригада је имала одређене задатке у току пролећне офанзиве (VII непријатељске офанзиве), у којој су учествовале немачке и четничке снаге, као и бројна муслиманска милиција. Тада је на слободној територији Санџака и Црне Горе савладан вишеструко јачи непријатељ.

После тих напорних борби бригада је код Пљеваља упорно бранила поново ослобођену територију. У мају је успела да савлада четничке снаге у утврђеном рејону Љуће, који су и раније јединице НОВЈ покушавале освојити. Тај успех водио је бригаду ка све већим борбама. Он је био значајан и у политичком погледу, јер је постојало

веровање четника и њихових пријатеља да је лакше заузети Пљевља него утврђени рејон Љуће. Јасно је да ово није могла бити истина.

Већ у јуну 1944. године бригада је била способна за велике задатке, какав је био противнапад на Брашанско брдо код Пријепоља, где су Немци и четници били изненађени и натерани на бекство. Бригада је тада успела да заплени доста оружја и муниције као и друге ратне опреме. Овај противнапад био је посебно важан, јер је изведен у току дана, само неколико часова откако је непријатељ са тих поло-!аја потиснуо делове 1. батаљона 4. бригаде.

Треба поменути борбе око Рудог и Прибоја и неколико брзих прелазака преко р. Лима. Борба за Рудо и његово ослобођење 1. августа 1944. године је веома важна због низа брзих продора и преласка, под борбом, преко дубоког Лима, кога су браниле јаке снаге-четника, недићевске армије, муслиманске милиције и известан број немачких мањих јединица.

Заседа ојачаног 1. батаљона 4. бригаде, крајем августа 1944. године, на реци Злошници између Кокин Брода и Нове Вароши, је исто тако, једна од врло успешних акција. Тада се непријатељска колона камиона, једним својим делом нашла у широко постављеној заседи поред пута. Колона се кретала из правца Ужица према Новој Вароши, преко Лешке Превије, поред Брђанског виса, Кокин Брода уз Злошницу. У камионима су били немачки војници који су послати као по]ачање њиховим јединицама у борбама са јединицама 2. корпуса НОВЈ, у току дурмиторске операције, августа 1944. године.

Заседа је била врло ефикасна. Поред изненађења бредом, пушкомитраљезима, малим бацачем и другим пешадијским наоружањем добро су погађани циљеви. Камиони су гађани са блиског одстојања (50—100 м ваздушне линије). Бар се 10 камиона нашло у ватри заседе. Морало је бити најмање 100 мртвих војника, а сигурно је много више било рањених. Немци нису могли пружити јачи отпор. Место заседе је било у мртвом углу немачкој артиљерији која је била постављена као обезбеђење комуникације на Брђанском вису и Ћилуму у Амзићима. Заседа се на крају повукла, јер су Немци који нису упали у заседу искористили заобилазни правац преко с. Вранеша и Мрчког брда, да би је са леђа напали.

Због великих губитака непријатељ се и тада осветио над голоруким и недужним становницима села Вранеша. Фашисти су запалили све партизанске куће. У запаљену кућу Пера Остојића бацили су њега, његову жену Радојку и 18-годишњу кћер, док двоје деце која су избегла ту страшну смрт постали су војници НОБ-а и револуције. Део становништва се пред непријатељем склонио у шуму.

Продирање Оперативне групе дивизија преко Ибра и Копаоника у југоисточну Србију, 1. и 12. корпуса НОВЈ преко Лима, Дрине, Златибора, Таре, Медведника, Повлена и Маљена у западну Србију, у правцу Београда, натерало је немачку команду да делове 755. дивизије пребаци из Босне у Србију, да их супротстави нашим снагама настојећи да спречи наш продор у правцу Београда и да обезбеди својим јединицама групе „Е", повлачење из Грчке, Македоније и источне Србије ка западу. 37. дивизија имала је задатак да спречи продор тих немачких јединица из правца Вишеграда преко Пожеге ка Чачку и Краљеву. У овим борбама учествовала је и 4. бригада, поред 3. пролетерске, 5. санџачке и 8. црногорске бригаде. Почетком

септембра 1944. године 8. бригада је прешла у састав Прве пролетерске дивизије и са њом наставила борбена дејства ка Ваљеву и Београду. На том простору биле су успешно вођене борбе од Вишеграда преко Ужица, Пожеге, Овчара и Каблара.

Четврта бригада водила је тешке борбе са (око 12.000) четника Драже Михаиловића при повлачењу из Србије, са Недићевцима и

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 18
17-111-1944
21 ч

ШТАБУ III, IV и VIII БРИГАДЕ

1. Ситуација: Према прикупљеним подацима у Пећи (гарнизону) се налази свега око 150 Њемаца, док су извјесне њемачке јединице пребачене из Сјеверне Албаније за Косовску Митровицу. Врши се мобилизација у Метохији. У Пећ долазе рањеници, што изгледа да мјештани Срби воде борбу са муслиманима. Такођер између Ђаковице и Призрена дејствују неке партизанске јединице. У Новом Пазару има врло мало Њемаца. У Пљевљима се налази око 1.800 Њемаца, а у Пријепољу је било три чете Њемаца, док по неким подацима има и више.

Јединице II Пролетерске дивизије и V Крајишке у циљу форсирања Лима воде жестоке борбе са јаким снагама четника и недићеваца које настоје да их у томе спријече. Њемачке снаге из Пљеваља и Пријепоља активно дејствују на те наше јединице у циљу угрожавања њиховог бока и позадине, садејствујући четничко-недићевским снагама на Лилу. Наша дивизија је добила задатак од Штаба II Ударног корпуса[2] да активно и директно помогнемо извршење задатка II и V Дивизије, везујући њемачке снаге на сектору Пљевља, обезбјеђујући бок II Дивизије и дејствујући најенергичније на комуникацију Пријепоље — Пљевља.[3] У вези тога

ШТАБУ III, IV и VIII БРИГАДЕ

— IV Санџачка бригада, ојачана са Пљеваљским одредом (којега ће штаб те бригаде одмах узети под команду), одмах по пријему овога наређења извршиће покрет са садање просторије и кренуће правцем Мељак — Градац — Бољанићи, гдје ће пресјећи комуникацију Пљевља — Ковач — Метаљка између Бољанића и Готовуше. Ухватиће везу са II и V Дивизијом чим стигне на тај сектор и у вези њихових операција задржаће се на тој комуникацији, а потом у згодноме моменту пребациће се што брже преко Крњаче и Адровића са задатком дејства на комуникацију Јабука — Пљевља. Ухватиће везу по доласку на ту просторију са III Санџачком бригадом која ће дејствовати

Љотићевцима од Пожеге, Овчара, Каблара, Јелице, Гуче, Ивањице, преко Јавора до села Кладнице, куда их је водио пут ка Сјеници, где су се сврстали у колону немачке „Е" Групе јединица, које су се повлачиле ка западу.

После успешно завршене борбе у рејону Западне Моравице бригада је, као и 3. и 5. бригада, пребачена крајем октобра 1944. на комуникацију Сјеница — Пријепоље — Прибој, чији је задатак био да напада.

на комуникацију Пријепоље — Пљевља са базама јужно од те комуникације. Потом ће IV Бригада уз помоћ III Санџачке бригаде прећи комуникацију Јабука — Пљевља и преко Вијенца — Матаруга — Мијаковића заузети садање положаје, односно дејствоваће у правцу Пљеваља са просторије Мијаковићи — Мељак — Пљевља.

IV Санџачка бригада ће настојати да што прије избије на комуникацију Пљевља -— Бољанићи а потом у свима својим покретима и акцијама да буде брза и енергична. Никакву лабавост не допуштати.

— III Санџачка бригада (без једног батаљона) пребациће се 19. ов. мј. на просторију Камена Гора — Вуково Брдо — Обарде, одакле ће предузимати акције и вршити стални притисак на комуникацију Пријепоље — Пљевља. Претходно очистити четнике са те просторије и комуникације Јабука — Мијајловица — Вијенац. За акцију на самој комуникацији првенствено се треба добро осигурати. Такођер благовремено припремити и резервну храну да би борци за вријеме засједе могли издржати на положајима. Дејство те бригаде мора непријатељ добро да осјети и да веже јаке снаге за исту, које се сада углавном оријентисане у правцу II Дивизије.

Један батаљон III Санџачке бригаде у заједници са Бјелопољским одредом дејствоваће у правцу Комарака и Бродарева. (Предлажемо да то буде ваш 1. батаљон.) Тај батаљон ће узети под команду своју Бјелопољски одред. Он нека се постави са једном четом у Кичеву а са двије чете на Граб. Бјелопољски одред нека држи положај код села Миоча. Тај ваш 1 батаљон према ситуацији употријебите за заштиту вашег десног бока, а најбоља је заштита да, за вријеме вршења акције те групе од три батаљона тај батаљон дејствује у правцу Брајковца, односно Комарана у циљу везивања непријатеља на своме сектору, а који би вас могао да угрози.

Када ухватите везу са IV Санџачком бригадом, и пошто се она пребаци преко комуникације Пријепоље — Пљевља, ви ћете се такођер пребацити на ваше старе положаје.

— VIII Црногорска бригада ће по пријему овога наређења најхитније пребацити свега двије чете правцем Беране — село Штитари — Бијело Поље, с тим да једна чета држи положаје код села Оброва (изнад Бијелога Поља), а друга чета код села Расова. Задатак тих двије чета је одбрана Бијелога Поља од правца Сјенице. Најзгодније вам је да положаје село Штитари — село Обров — село Расово држе чете једног батаљона. Са осталим батаљонима вршите ваш досадањи задатак, односно одбрану Берана од правца Рожаја и Бихора.

Изразито успешне борбе бригада је водила у новембру и децембру за време повлачења непријатеља према западу. У Прибојској Бањи и селу Јармовац батаљон 4. бригаде напао је непријатеља смештеног под шаторима. Ручним бомбама и снажном ватром из пешадијског наоружања, непријатељу су нанети знатни губици. После тога, немачки логор се у нереду повукао у Прибој. Тада је заплењено доста оружја, муниције, шаторских крила, ранаца, одеће, обуће итд.

Дан ослобођења Прибоја, 12. јануар 1945. године, остао је забележен као дан потпуног ослобођања Санџака. Заједно са немачким једи-

2. Покрети и акције јединица морају бити брзи, енергични и благовремени са циљем да се непријатељ збуни, да се вежу што јаче непријатељске снаге, и да му се нанесе жртава. Само добрим дејством наших јединица могу се умногоме олакшати и задаци II и V Дивизије, који су од неоцјењиве важности за даљи ток наших операција и наше борбе. Свака колебљивост, свака млитавост и небудност мора да се искоријени.

3. Главни штаб за Санџак ће наредити поменутим одредима да се ставе под команду наших јединица.

4. IV Санџачка бригада ће достављати овоме штабу извјештаје према ситуацији, III Санџачка бригада редовно, да би имали преглед њенога рада и ситуације на њеном сектору, а VIII Бригада као и досада.

5. Према најновијем извјештају од **13.** ов. мј., јединице II Пролетелерске дивизије, водећи жестоке борбе у долини Лима, нису успјеле да пређу Лим и биле су заузеле нове положаје на просторији Пене**зићи** — Ритошићи — Јабуков Гроб. IV Санџачка бригада, одмах по хватању везе са II и V Дивизијом, упознаће их детаљно са задатком ове дивизије а специјално те бригаде.

6. Борбени знаци за ову дивизију:

19 март **1944 Рудо — Прибој**
20 „ „ Пљевља — Пријепоље
21 „ „ Војо — Данило
22 „ „ Новак — Блажо
23 „ „ Чедо — Халил
24 март 1944 Веселин — Милија
25 „ „ Пеко — Митар
26 „ „ Беране — Бијело Поље

7. Штаб дивизије ће се налазити у Шаховићима.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар,
Мило Јовићевић

Командант, мајор,
Жарко С. **Виловић**

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 8—1, к. 1253.
[2] Види том III, књ. 7, док. бр. 110.
[3] О извршешу овог наређеша види док. бр. 139 и 141.

ницама четници су се повукли у источну Босну, заправо главнина њихових снага повукла се са првим ешелоном Немаца.

Санџак и Црна Гора остали су слободни, док је 37. дивизија са положаја од Прибоја преко Пљеваља и Чајнича извршила покрет у правцу Горажда. Са десне обале Дрине 3. и 4. бригада су нападале на Горажде, а 5. бригада на Вишеград и Власеницу — Хан-Пијесак, одакле је продужила дејства ка Романији са јединицама 3. корпуса.

Борбе за Горажде су биле и најтеже борбе 37. дивизије на њеном ратном путу. Непријатељ је био утврђен на положајима око Горажда, Вишеграда, Међеђе, Рогатице и дуж комуникација ка Сарајеву. Дрина је била велика препрека и велики савезник непријатељу, тако да је при сваком нападу на Горажде било доста жртава. Само у једном ноћном нападу 3. и 4. бригада претрпеле су губитке од 82 борца и руководиоца. Било је и много тешко и лакше рањених.

Са јаких и добро утврђених положаја, брањених јаком артиљеријском ватром, Немци су морали по сваку цену да држе Горажде и положаје око њега, те узастопне положаје преко Романије до Пала и Требивића, извлачећи велики број рањеника, ратни материјал, установе и јединице које су се, одступањем ка западу, скупиле у рејону Сарајева из Црне Горе, Херцеговине, Грчке и источне Србије. Њима је раније била пресечена одступница преко Београда, Ужица и ЈБубовије.

Горажде је, после више напада, ослобођено 5. марта. Оелобођени су и Пале и Требевић уочи борбе за ослобођење Сарајева. У Сарајево се међу првим јединицама ушле 6. априла 1945. године 3. и 4. бригада 37. дивизије из правца Требевића и Пала.

Ослобођење Сарајева донело је радост свим јединицама НОВЈ које су се бориле за његово ослобођење и народу који је дочекао ту слободу. Ипак, било је и жртава. Тог јутра погинуо је Славиша Вајнер, прослављени партизански обавештајац Сарајева. Језив је био призор унакажених лешева у Лубурића вили.

Народ је заједно са војском славио ослобођење града, чекао да откуца последњи час живота окупатора у целој земљи да би се славље проширило на нову, слободну домовину збратимљених народа.

И најзад, морамо бар поменути велики успех 37. дивизије у разбијању главне четничке групе која је пошла у Србију да настави злодела. Главни терет те борбе имала је 3. пролетерска санџачка бригада, али и 4. и 5. санџачка бригада. Жестоке борбе вођене су од Калиновика и Трескавице, Миљевине и Романије до Сутјеске и Тјентишта. Касније, са четницима су водиле жестоке борбе и јединице 3. корпуса, Народне одбране и позадинске јединице.

Круна успеха 4. санџачке бригаде, као уосталом и свих јединица НОВЈ, јесте братство и јединство, ковано међу борцима и народима из разних крајева наше земље, другарство у јединици, борбеност и добар однос према народу.

Борбена сналажљивоаи у тешким условима

У борбама вођеним од 2. до 8. фебруара 1944. године, Немци, четници и муслиманска милиција нису успели да разбију 4. санџачку бригаду, већ су били присиљени да се повуку према Пљевљима. После ових борби јединице 4. санџачке бригаде нашле су се на својим ранијим положајима, селима: Црнобори, Горње Село, Какмужи, Хоћевина, Трновице, Орља.

3. батаљон заузео је положај села: Црнобори, Горње Село, источни део Крушева (Мирадовићи) и затварао правце: Пљевља — Драгаши и Плевља — Оџаци — Влаховићи — Косаница. Лево од 3. батаљона, на положајима села Крушево и Какмужи се налазио 4. батаљон.

Убрзо затим 13. фебруара, Немци и четници поново су почели са нападима на положаје 4. бригаде. У раним јутарњим часовима, немачка колона јачине око 300 војника, у чијем саставу је била и једна чета скијаша, напала је на положаје 3. батаљона, а већа колона четника из с. Љућа напала је 4. батаљон. Непријатељ је имао за циљ да 3. и 4. батаљон протера са ових положаја, да нае натера у планински масив Љубишње, да нас лиши извора снабдевања и поново доведе у тежак положај. Борба је почела под врло лошим временским условима. Снег је био врло висок. Ван утабаних стаза кретање је било готово немогуће. Било је јако хладно.

У првом налету Немци и четници су успели да заузму Крушево, продру у Драгаше и раздвоје 3. и 4. батаљон. 3. батаљон био је одсечен од своје бригаде. Команда 3. батаљона прозрела је непријатељску намеру и није дозволила да батаљон буде набачен на планински масив. Наређено је да се 3. чета повуче са првобитних положаја у засеок Стублине, а 2. чета из Горњег села на положај Мандовац (к. 1185) и да одатле спречава даљи продор Немаца ка Влаховићима. Ни на овим положајима, услед надмоћности непријатеља, батаљон није могао да се задржи. Одлучено је да се повуче на повољније положаје: превој на путу с. Влаховићи, гребен северно од с. Јаворак и да са ових положаја онемогући непријатељу даље продирање у правцу Косанице, а затим преко Њивица и Зеленог Борја да успоставимо везу са 3. прол. санџ. бригадом.

Приликом повлачења на нове положаје у село Влаховићи заостао је помоћник комесара батаљона Малиша Шћекић са једним водом бораца и борбеном комором. Претила је опасност да их Немци сустигну и униште. Вратио сам се да установим зашто је вод заостао. Мазге натоварене са муницијом пале су у снег. Нико их није могао подићи

Штаб и курири 4. батаљона, 4. бригаде са Богданом Гледовићем, замеником комесара 4. бригаде (горе први с десна) априла 1945. године у ослобођеном Сарајеву

и покренути. Наређено је да се мазге растоваре, да муницију и опрему борци узму на леђа и што хитније се прикључе батаљону. Стрепели смо да нас немачка скијашка јединица не стигне и нанесе нам губитке па сам са водником Мијајлом Стожинићем и једним штабским куриром формирао заседу на снежној стази у Влаховићима. Док се вод још повлачио ка положајима батаљона немачка скијашка чета избила је из села Црнобори и преко брисаног простора кретала се ка кућама у селу Влаховићи. Заседа је овој скијашкој јединици дозволила да се приближи, па је изненада отворила ватру. Убили смо два немачка војника. Немци, изненађени, немајући погодних заклона, брзо су се сјурили у дубоку јаругу потока између Влаховића и Јаворка. Упали су у клопку из које је било тешко изаћи. Засједа је одмах променила свој положај на место одакле је могла боље да гађа. Немци су почели да се повлаче усеченом јаругом низ поток. Командир 2. чете Милош Вујичић повео је десетину бораца да пресеку Немцима одступницу и извлачење низ поток. На прелазу потока, између села Влаховића и Јаворка, сусрео се са немачким официром. Истовремено су гађали један на другог и обојица су погинули. Услед тога борци су се збунили, што су Немци искористили и уз велике губитке успели да се извуку у правцу села Оџака. На бојишту је остало 5 мртвих и 2 тешко рањена Немца. Запленили смо: 1 пушкомитраљез „Шарац", 1 аутомат, 1 пиштољ, 5 пушака, нешто муниције и 1 двоглед и бусолу.

После ове борбе батаљон је заноћио у јужном делу села Влаховићи, у Јаворку и Боровцу. Ноћу 13. и 14. фебруара Немци су извршили препад на положаје батаљона, узели своје погинуле и повукли се ка Пљевљима. 3. батаљон поново је запосео своје старе положаје и успоставио везу са бригадом.

Раденко Кљајевић

ОбосШрано изненађење

После десетодневних борби и честих иокрета на простору Мазоча, Шћепан поља, Златног бора, Равне њиве, Челебића 4. санџачка ударна бригада добила је задатак да своја дејства оријентише у правцу Пљеваља, на комуникацију: Пљевља — Косеница — Ђурђевића тара и да очисти терен од четника и немачких колона које су се кретале комуникацијом Пљевља — Ђурђевића тара и нападале наше јединице на слободној територији.

Наш батаљон је после дугог и напорног марша, по киши и суснежици, 17. децембра око поноћи стигао у село Трновице. Батаљон се разместио у кућама у горњем делу села. Свака чета поставила је стражарска обезбеђења. Борци уморни, неиспавани и покисли једва су чекали да легну.

Био сам командир страже у првој чети. Обилазио сам стражаре и са разводником страже ложио ватру да би се борци колико-толико осушили и огрејали.

У зору патрола је приметила већу колону војника. Кретала се уз село, према кућама где је био смештен батаљон. Са двојицом бораца изашао сам на ивицу шумарка, испод кућа. Падала је ситна киша, а била је и измаглица. Нисмо могли установити да ли се ради о Немцима или Италијанима из дивизије „Гарибалди", која се тада налазила под командом наших штабова. Повикали смо из свог гласа „ко је доле"! Први делови колоне су застали. Чули смо да вичу „Италијани, Италијани". Закључили смо да је то нека јединица дивизије „Гарибалди" и да нема потребе да узбуњујемо батаљон.

Но, чим смо кренули ка кућама, приметили смо да се колона почела раздвајати. Један део упутио се према кућама где се налазила наша чета. Други је пошла десно, тамо где је била смештена друга чета, штаб батаљона и батаљонска комора. Раздвајање колоне било нам је сумњиво. Један борац обавестио је командира чете, Бранка Шљивића. Истовремено смо му рекли да хитно пошаље Италијана Ђина, пушкомитраљесца у нашој чети, да се споразуме са војницима који су долазили према нама.

Ђино је брзо стигао. Ми смо се заклонили иза храстових стабала. Колона се приближила на око 150—200 метара од нас. Војници су били под шлемовима и огрнути шаторским крилима, тако да ни по одећи нисмо могли распознати о чијој се војсци ради.

Ђино је на италијанском језику питао: „Ко је доле и која је то јединица"! Више гласова је понављало: „Италијани, Италијани". Када

је Ђино питао из које су јединице, уместо одговора, лева колона је као по команди легла на земљу и отворила ватру из пушака и митраљеза.

Користећи заклон дрвећа отворили смо ватру и повлачили се према кућама.

Ђино је ватром из пушкомитраљеза штитио наше повлачење. На жалост, његов пушкомитраљез је дејствовао само јединачном паљбом, зарђао од кише и суснежице приликом ноћног марша. И он се морао повлачити.

Наши борци брзо су заузели положаје око кућа и отворили јаку ватру ка немачком стрељачком строју. Између кућа и њиховог положаја била је мања шумица која нам је онемогућавала прецизно гађање, а Немцима олакшавала приближавање. Ипак, стрељачки строј Немаца био је заустављен и „прикован" за земљу.

Међутим, десна колона која се кретала према штабу батаљона и другој чети успела је користећи шумарке и шљивике, да се неопажено приближи кућама и отвори изненадну ватру. Наше јединице нису биле у стању да организују одбрану. Морале су се највећом брзином повући према шуми на јужној страни села. У таквом изненадном и неорганизованом повлачењу, оставили смо батаљонску комору и делове борачке одеће и обуће. Тешко је био рањен комесар батаљона Радован Секулић и неколико борца. Колико се сећам тада су заробљене и две другарице, болничарке, које су Немци касније стрељали.

По заузимању села Немци су отворили јаку бочну ватру на нашу прву чету и остале делове батаљона, који су давали отпор и заустави стрељачки строј левог крила колоне. У таквој ситуацији и ови делови батаљона морали су да се повуку према шуми. Немци се нису задржавали у претресу кућа. Продужили су напад и стигли до шуме иза које се окупио наш батаљон. Одатле су отворили митраљеску и минобацачку ватру према шуми, куда смо се ми повлачили.

У повлачењу смо добили наређење. да заузмемо положаје на супротној страни шуме. Очекивало се да ће Немци заобићи шуму са десне стране и наставити дејство јужно од села Трновице.

Када смо изашли из шуме приступили смо сређивању, пребројавању и утврђивању положаја. Још се нисмо у потпуности средили када је командант батаљона, Владо Лечић, наредио да се постројимо. Дошао је комесар бригаде Живко Жижић. Уморни и исцрпљени, стали смо у строј. Комесар бригаде оштро нас је прекорео, што смо напустили положаје и дозволили Немцима да заробе целокупну батаљонску комору и део борачке опреме, а број рањених и заробљених још није био ни установљен. Био је љут и није дозволио никакво образложење. Наредио је да одмах извршимо противнапад и да задобијемо заробљену комору и осталу опрему. Истовремено требали смо да преотмемо рањене и заробљене борце. При томе нам је саопштио да ће у противнападу учествовати и други батаљон, десно од нашег батаљона.

Командант батаљона, Лечић, издао је наређење да се цео батаљон у стрељачком строју што брже креће и неопажено приближи ивици шуме и да се изврши силовит јуриш на непријатељске положаје. Иако исцрпљени, уморни и гладни кренули смо у противнапад, без

ШТАВ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 50
6-П7-1944 г

ШТАБУ III, IV и VIII БРИГАДЕ

1. На сектору VIII Бригаде нема неких промјена. Источно од Бијелога Поља од правца Сјеничких Бара појавила се једна група четника јачине 3—400 људи.

На положајима III Санџачке бригаде стање је исто као и до сада, с тим што је непријатељ — Њемци посјео положаје на Јабуци и на Мијајловици у циљу заштите комуникације Пријепоље — Пљевља.

IV Санџачка бригада у времену од 31. марта до 4. априла: са просторије јужно од Пљеваља пребацила се у Бабине, гдје је разоружала око 20 четника и заплијенила 1 п.митраљез „Брно", 1 пиштољ и нешто муниције, најурила четничке банде преко села Барица за Пријепоље, кроз село Тоци очистила мјештанске четнике, у правцу Голеша напала четничку Прибојску бригаду и разбила је, пребацила се преко Бољанића на просторију око Мељака, и 4. априла водила је борбу читавог дана са четницима Пљеваљског среза јачине 7—800 људи, успјела је да им нанесе губитака (20 мртвих и око 30 рањених четника), али се ипак морала извући на просторију Драгаши — Какмужи. Резултат борби које је водила ова бригада: 80 непријатељских војника избачено из строја, заплијењено 25 пушака, 1 п.митраљез, 1 пиштољ и нешто муниције. Наши губици: 15 избачених из строја. Борци и руководиоци ове бригаде су се показали у току ових акција на висини.

Четничке банде Среза пљеваљског, охрабрене успјехом лаким код Мељака, однесеним над једном четом Пљеваљског одреда и стражарима Команде мјеста, постали су дрски и насртљиви, и извукли су се из непосредне околине Пљеваља на већу даљину просторије јужно од Пљеваља. Нужно је да се тим бандама скрате рогови.

Да би се VIII Црногорска бригада прокушала у борбама, наша је намјера да постепено замијенимо положаје те бригаде са јединицама III Санџачке бригаде.[2]

V вези горњега

НАРЕЂУЈЕМО:

1. VIII Црногорска бригада има задатак да затвара правац од Рожаја и Бихора, са једним батаљоном офанзивно дејствује на сектору код Бијелога Поља, у циљу уништења и разбијања четника у правцу Сјеничких Бара. Један свој батаљон ће пребацити у село Штитари, који ће се према потреби употребљавати било у правцу Берана или У правцу Бијелога Поља. Успоставиће *добру* телефонску везу са Штабом ове Дивизије, што хитније.

Смијениће са својим батаљоном из Штитара батаљон III Санџачке бригаде на просторији Миоча — Кање, на тај начин што ће одмах упутити прво једну чету у село Миоча, и чим стигне једна чета 1 батаљона III Санџачке бригаде у Штитаре, упутиће остатак батаљона на положај код Миоча и, по доласку читавог батаљона, кренуће остале двије чете 1 батаљона III Бригаде на положаје у село Штитари. Остали батаљони ће се смјењивати по накнадиом наређењу овога Штаба.[3]

2. III Санџачка бригада ће држати положај на просторији Миоча —- Кичево — Граб — Козица.

Упутиће свој други батаљон и Допунски батаљон Штабу IV Санџачке бригаде у Мијаковиће у циљу моменталног ојачања те бригаде, а са италијанским батаљоном и једним својим батаљоном држаће положаје код Козице и Вруље. Ово урадити одмах. Јаче извиђачке патроле упућивати што даље.

3. IV Санџачка бригада ојачана са два батаљона IV Санџачке бригаде *одмах* ће предузети акције у циљу раздвајања четника на просторији јужно од Мељака, и њиховог сабијања у Пљевља. Пошто најури четнике у Пљевља првенствено им задајући тежи ударац, одмах ће се повући на просторију Подкрајци — Мијаковићи — Влаховићи, јер намјеравамо да извршимо акцију на сектору ка Лиму.

4. Батаљон Пљеваљског одреда, који се сада налази са италијанским батаљоном у Вруљи, Штаб III Бригаде ће му наредити да се пребаци у село Мијаковиће, одакле ће вршити притисак у правцу Илиног Брда.

5. Допунски батаљон ће бити непосредно под командом Штаба батаљона III Санџачке бригаде који се упућује као појачање IV Санџачкој бригади, и Штаб IV Бригаде нека употријеби та два батаљона као једну групу.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

(М. П.)

Политички комесар,
Мило Јовићевић

Командант, п. пуковник,
Жарко С. Видовић

Начелник, капетан,
Раде В. Кнежевић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института **под** рег. бр. 11-1, к. 1253.
[2] и [3] Због промене ситуације ова смена није извршена, док. бр. 145.

много размишљања о томе шта нас чека на ивици шуме. Једина мисао свих нас била је, да неопажено, што ближе приђемо немачким положајима и постигнемо изненађење. Провлачили смо се испод четинара водећи рачуна да ни шум гранчице не омета наше кретање. Захваљујући таквој опрезности, Немци нису приметили наш покрет. Вероватно нису могли ни претпоставити да ћемо после слабог отпора и брзог повлачења, бити у стању да у тако кратком времену пређемо у противнапад.

Када смо се појавили на ивици шуме и отворили ватру, Немци су били потпуно изненађени и збуњени. Под заштитом митраљеске ватре почели су повлачење низ село Трновице, према дубодолини Володер. Користећи заклоне кућа, шумарака и поточића брзо су прешли на десну страну Володера.

Када смо тигли до првих кућа у селу установили смо да Немци нису имали времена да изврше претрес. Само су неке просторије летимично погледали. Наша борачка опрема у кућама остала је недирнута. То су нам потврдили и сељаци које су Немци окупили и држали под стражом док су водили борбу са нама. Исто тако коње и опрему батаљонске коморе нашли смо у шталама, где је и била смештена. Чак и хлеб који се пекао у току ноћи, остао је у сеоским пекарама. Свој бес су искалили на казану у ком су кувари почели да припремају доручак. Изрешетали су га пушчаним куршумима и преврнули на тек запаљену ватру. У кухињи су пронашли наш последњи џак соли, поцепали га, расули по блату и угазили ногама.

Пошто нисмо имали задатак да продужимо гоњење Немаца преко дубодолине Володер, заузели смо положаје које смо и раније држали. Немци су наставили да минобацачком ватром гађају горњи део села и наше положаје.

Обрад Марковић

Марш са извиђањем

Обично смо маршовали ноћу, нарочито кад је вид марша био напад на непријатељске положаје.

Такав један марш IV санџачке бригаде, остаће ми, с разлогом, у доживотном сећању.

У пролеће 1944. године бригада је кренула према Рудом, које су тада држали четници. Ноћ је била веома мрачна. Тих дана падале су кише. Било је облачно. Путовање је било тешко и напорно. Били смо уморни. Свакодневно се маршовало. Нисмо се могли одбранити од сна, неодољиво су нам се склапале очи. Пут је био узан, врлетан и лош. Назирали смо другове испред себе у тамној ноћи како, у полусну, посрћу, заносе се лево и десно, ударају ногама по камењу на стази. Тишина, као и обично на маршу. Само се повремено чуло када би неко у колони пао. Сви смо се радовали када наиђемо део равног или мало ширег пута. Обрадовали смо се изласку на пут Пљевља — Рудо у Саставцима. Пут је био широк и раван, могло се ићи и дремати.

Мени су се склопиле очи. Чинило ми се да их не могу отворити. Ишао сам свестан тога. Одједном се нађох на дну једне провалије, на самом путу. Одронио се пут према поточићу који тече поред њега. У моменту сам помислио да падам са огромне висине. На дну провалије била је вода. Изашао сам до пола мокар. Пробуђен, лакше сам путовао.

Дошли смо до села Устибар, до обале Лима. Ту се морало газити према десној обали. Било је тешко и ризично. Вода је била велика, ноћ изузетно тамна. То је стварало веома мучан утисак.

Командант батаљона је наредио да, као обавештајни официр, са групом бораца, идем први у воду. Одмах смо загазили, корпулентни водник првог вода прве чете, Стојан Смоловић и ја, са 7—8 бораца. Вода је била дубока, од половине чинила нам се још дубља. Ноћну тишину нарушавао је шум воде, ретки рафали аутоматског оружја и одјеци пушака са десне и са леве обале реке. Држали смо се чврсто један за другога и журили према десној обали. Уз помоћ грана шибља изађосмо на десну обалу. Брзо се раздвојисмо на леву и десну страну око пута и пруге, да извидимо терен и осигурамо прелазак бораца који су већ загазили у воду. Наш тешки митраљез са леве обале штитио нас је краћим рафалима.

Четници су, изгледа, били изненађени. Панично су напустили село на десној обали и повукли се узбрдо заштићени мраком.

Стојан и ја смо пошли левим путем, прошли смо мали усек и нашли се пред кућом на левој страни пута према Рудом. Стојан је

Штаб 2. батаљона 4. бригаде: Душан Ђосовић, комесар, Марјан Ковачевић, командант и Миле Јушковић, заменик комесара, фебруара 1945. код Горажда (с лева на десно)

ушао први. Одједном је неко из мрака узвикнуо: „Стој". У том тренутку пао сам уз ограду испред куће. Стојан се вратио десетак метара уназад. Заузео је заклон иза усека на путу. Без чекања је опалио у правцу гласа испред нас. Пукла је пушка и са друге стране. Све се догодило веома брзо. Мислио сам да сам између две ватре. Без размишљања шта би се могло догодити брзим корацима кренуо сам према Стојану. У густом мраку није ме приметио, мада сам му пришао из правца непријатеља. Узвикнуо је: „Стој, руке увис". Нисам се обазирао, нисам имао времена да размишљам, знам сигурно да је Стојан. Пожурио сам према њему. У тренутку када сам се спуштао поред њега, пламен из његове пушке блеснуо ми је у очи. Имао сам срећу. Пушчани пламен само ми је нагорео рукав на левој руци.

Када ме је видео остао је за тренутак без даха и рекао: „Наишли смо на младића-четника". Из страха је одложио пушку и подигао руке увис. У његовој близини стајао је натоварен коњ. Рекао нам је да је то санитетски материјал.

Наше јединице су прегазиле Лим. Чули смо да је било невоља у води, али срећом без последица. Јачи окршај имале су наше јединице на мосту, лево од нас. Наставили смо напад на четничке положаје.

У саму зору ушли смо у Рудо.

Блажо Журић

Јурши у шоку дана

У првој половини јула 4. санџачка бригада успешно је разбила непријатеља на правцу Кратово — Радојиња — Кокин Брод, продируђи до Кокиног Брода, а затим се вратила на леву обалу Лима.

Ноћу 20/21. јула јединице бригаде заузеле су простор: Брашанско Брдо, села Ђурашићи, Забрдњи Тоци, Шербетовац. На заравни Брашанског Брда (близу с. Бабина код Пријепоља) разместио се 1. батаљон. Јединице су добиле задатак да држе запоседнуте положаје и врше извиђање према комуникацији Прибој — Пријепоље — Јабука.

1. батаљон упућивао је патроле према комуникацији Пријепоље — Јабука, извиђајући покрете непријатеља и његов распоред. На североисточним падинама Брашанског Брда организована је стална осматрачница за испитивање терена испред батаљона.

22. јул осванув је леп и сунчан. Друга чета упутила је патролу у правцу Сељашнице, коју су сачињавали Момчило Крговић и Раде Остојић. Прва чета организовала је осматрачницу.

Нешто пре 10 часова из прве чете кренули су у патролу према Савином Лакту Милорад Каљевић, комесар чете, Саво Старовлах, заменик командира чете и Радоица Лаковић, командир друшг вода. У одласку наишли су на осматрачницу на којој се налазио Богдан Зечевић, командир првог вода.

После петнаестак минута појавили су се Немци. Кретали су се према осматрачници. Једна група долазила је уз косу из правца Сељашнице, а друга из правца Савиног ЛаКта. Ову другу групу благовремено је приметио Богдан Зечевић и отворио ватру из пушкомитраљеза. Немци су полегали и приковани за земљу нису могли отворити ватру на патролу.

Са првим рафалом пушкомитраљеза Милорад Каљевић је упозорио другове на опасност. Међутим Саво Старовлах ово упозорење није озбиљно схватио.

После другог шаржера, испаљеног појединачном паљбом, другови су схватили да нема шале, али на жалост, касно.

Каљевић и Лаковић су кренули ка шуми и избегли најгоре. Саво Старовлах кренуо је уз косу кроз жито, где није било никаквог заклона. Како пушкомитраљез на осматрачници није имао више муниције, Немци су искористили прекид ватре и отворили паљбу на патролу. Том пириликом Саво је убијен. Требао је прећи још само двадесетак корака да би избегао смрт. Био је изванредно храбар борац и одличан старешина.

На ватру пушкомитраљеза са осматрачнице цео батаљон је одмах изашао на положај за одбрану.

Нешто иосле 10 чаеова око 1.000 Немаца, четника и муслиманске милиције, из правца Савин Лакат и Јабука, напали су 1. бат. на Брашанском брду. Развила се жестока борба. Положаје батаљона непрекидно је тукла артиљерија, без које непријатељ не би могао заузети Брашанско Брдо. Скоро до 16 часова батаљон је успешно бранио своје положаје, када се услед надмоћности непријатеља, под заштитом ватре пушкомитраљезаца Мирка Лучића, Милана Радовића и Милорада Ненадића, повукао у шуму, северно од Брашанског Брда 250—300 метара.

Патрола друге чете остала је одсечена у непријатељском распореду све до противнапада батаљона и заузимања Брашанског Брда.

Приликом ове борбе погинуо је Мргуд Мишовић, нишанџија тешког митраљеза. Пресекао га је рафал непријатељског пушкомитраљеза.

После повлачења батаљона, непријатељ је истурио обезбеђење у коме су била и два пушкомитраљеза. Део непријатељских војника утврђивао је положаје за одбрану, а остали су се одмарали.

У међувремену је стигло наређење Штаба бригаде да се у току ноћи Брашанско Брдо мора поново заузети.

Дискутујући о начину извршења наређења, комесар батаљона Илија Зечевић предложио је да се напад изврши у току дана, што пре, док се непријатељ није утврдио. Образлажући овај предлог истакао је да непријатељ не очекује наш напад у току дана. Ако бисмо чекали ноћ непријатељ би се утврдио и без већих жртава не би успели, јер држањем Брашанског Брда непријатељ је желео обезбедити несметан саобраћај комуникацијом Пријепоље — Пљевља.

Командант батаљона Благоје Перуновић био је мишљења да се напад изведе ноћу, како је и наређено.

Ипак, Штаб батаљона одлучио се за напад у току дана.

Извршено је извиђање непријатеља и констатовано да се на обезбеђењу налазе слабије снаге, да се споро ради на утврђивању положаја, што је потврдило процену да непријатељ није очекивао наш напад дању.

Извршене су припреме батаљона за напад и постављени задаци четама како да дејствују. Друга чета нападала је са северозападне стране Брашанског Брда (десно крило батаљона), а прва чета са северне стране (на левом крилу). Пратећи вод распоређен је на погодне положаје одакле је могао подржавати напад чета. Чете су добиле задатак да у првом налету ликвидирају непријатељске пушкомитраљезе на свом^ правцу напада, разбију обезбеђење и не дозволе главнини снага непријатеља да организује одбрану.

Са северне стране Брашанског Брда, одакле је батаљон извршио напад, налазило се високо класало жито (раж), што је послужило прикривеном наступању до непосредне близине непријатељских положаја.

На правцу напада прве чете био је нешто већи успон. Испред линије јуришног положаја налазила се доста висока међа (одорина), што је успоравало извршење енергичног јуриша.

Батаљон је у стрељачком строју, непримећен, пришао непријатељским положајима на домет бацања ручних бомби. Сунце је још сијало на небу. Владала је тишина. Борци су на ивици жита исчекивали команду за јуриш, који је изведен без даљег маскирања и на брисаном простору.

Заменик команданта батаљона Гавро Соковић усправио се и командовао: „Пали". Био је то знак за јуриш, који су чули сви борци. Брашанско Брдо је плануло, као да га је захватио највећи пожар. Једновремена експлозија великог броја ручних бомби свих бораца као да је уздрмала Брашанско Брдо. Отворена је плотунска ватра из свих пушака. Праштали су аутомати. Пушкомитраљези су дугим рафалима засипали непријатељске положаје, не дозвољавајући му да организује озбиљан отпор.

Почетком напада тешки митраљез је подржавао борбу батаљона. Први рафал био је испаљен по стрељачком строју прве чете, јер нишанција није прецизно гађао. Није било губитака. За тренутак прва чета је полегла, међутим, грешка је брзо исправљена. Овај моменат имао је утицаја на брзину напада.

Друга чета је у првом налету ликвидирала непријатељски пушкомитраљез на свом правцу напада и заузела положаје непријатеља. У даљем јуришу била је приморана да кратко полегне, отварајући ватру из лежећег става. Трпела је бочну ватру из пушкомитраљеза који се налазио испред прве чете.

Бомбе које су бацали борци прве чете на овај пушкомитраљез експлодирале су десетак метара испред рова. Велика мећа испред стрељачког строја чете спречавала је добачај. У једном моменту чета се нашла под експлозијом троблонских мина непријатеља, од којих је рањен Славко Вранеш. Видевши ову ситуацију командир прве чете Милован Чавић наредио је јуриш без оклевања. Брисани простор од 40 до 45 метара испред чете стално је држао под ватром непријатељски пушкомитраљез. Кренути напред значило је сигурну смрт више бораца. Пушкомитраљез се морао ликвидирати. Командир првог вода, Богдан Зечевић, наредио је пушкомитраљесцу Мирку Лучићу да га штити, отварајући непрекидну ватру дугим рафалима на непријатељски пушкомитраљез. Затим је искочио на међу, залетео се неколико корака и бацио бомбу која је пала тачно у ров. Одјекнула је експлозија. Чета је извршила јуриш без губитака.

У овом моменту устала је на јуриш и друга чета. Отпор непријатеља на заравни Брашанског брда, без ровова и заклона, брзо је сломљен енергичним налетом и убитачном ватром свих бораца батаљона.

У рову испред прве чете остао је један Немац, нишанџија на пушкомитраљезу. Ноге су му биле сасечене од експлозије бомбе. Поред њега је био пушкомитраљез, али без кундака и ударне опруге. Вероватно га је демонтирао његов помоћник. Немац је имао нове ципеле, плен за командира првог вода, који је заменио дотрајале опанке.

Разбијени непријатељ бежао је у нереду низ брдо у правцу Сељашнице. Многи су били без наоружања, боси и без горње одеће. Батаљон је гонио непријатеља до Сељашнице, кога је спасила ноћ од већих губитака.

У незадрживом јуришу батаљона и неописивом метежу непријатеља било је различитих ситуација. Док су два непријатељска вој-

ника штитила одступницу уплашеном немачком официру, пушкомитраљезац Милан Радовић је, из стојећег става, рафалом покосио сву тројицу.

Комесар батаљона Илија Зечевић, који се нашао на левом крилу прве чете, срео се са немачким војником на пет корака. Плануле су пушке. Комесар Зечевић био је прецизнији.

Командир прве чете, Милован Чавић, налетео је на рањеног непријатељског официра, који је покушавао да га убије из пиштоља. Чавић је покушао да избегне опасност. Овај призор посматрао је помоћник комесара батаљона, Милосав Рабреновић, са куриром. „Шта чекаш Чавићу" — узвикнуо је Рабреновић — „што га не дотучеш". „Нестало ми метака" — узвратио је Чавић —- „па му не могу ништа". Другови су му притекли у помоћ.

У овој борби батаљон није имао ни 100 бораца, али захваљујући изненадном нападу и енергичном дејству, разбио је непријатеља јачине око 1.000 добро наоружаних војника. Поред тога, услед напада из непосредне близине противник није могао употребити артиљерију, што га је чинило мање моћним у одбрани.

Непријатељ је имао 20 мртвих од којих 2 официра и 25 рањених. Плен је био доста велики: 2 пушкомитраљеза, 2 аутомата, 2 пиштоља, један двоглед, више пушака, бомби и муниције, 2 бусоле, 16 ранаца пуних конзерви и разног прибора, 20 блуза, 18 шаторских крила, 18 ћебади и више друге опреме. Непријатељ је остао без своје коморе.

За време напада батаљон није имао губитака.

Милорад Каљввић
Милаи Радовић

Дијалог са неиријашењем пред окршај

Пре напада на Рудо, 31. 7. 1944. године 4. санџачка бригада налазила се на левој обали Лима, на простору Црквени Тоци, Забрдњи Тоци, Прибојска Голеша.

Бригада је кренула на Рудо у две колоне. Лева колона коју су чинили 1. и 2. батаљон, требала је прећи Лим у рејону Старо Рудо, а затим обухватом са северозапада извршити напад на Рудо. Десну колону чинио је 3. и 4. батаљон. Место прелаза Лима било је у рејону с. Миоче. По преласку Лима 3. батаљон остао је у рејону с. Миоче да би обезбеђивао бригаде из правца Увац — Прибој, а 4. батаљон је продужио покрет ка Руду и извео напад из правца североистока.

Почетак напада био је одређен у 23 часа.

У рејону Рудо налазиле су се четири бригаде четника, а у самом месту било их је преко 1.000.

Покрет јединица ка Руду изведен је дању, а до места прелаза Лима колоне су стигле ноћу.

1. батаљон кренуо је из рејона Забрдњи Тоци правцем: планина Побијеник — с. Саставци — с. Батковићи — с. Сјеверин — Рудо. Око 15 часова батаљон је стигао у с. Саставци, где је дат дужи одмор да би борци ручали, одморили се и просушили одећу, која је била мокра од зноја. Дан је био сунчан и топао, температура је износила преко 25 степени.

Сунце је већ било на заласку када је батаљон наставио покрет. Када су прешли Батковиће већ је била ноћ. Почела је да пада јака киша која није престала целе ноћи. Пут је био расквашен, па се колона кретала по блату, што је успоравало маршевање.

У с. Северин 1. батаљон се сукобио са четничким обезбеђењем. Стражар је узвикнуо: „Стој, ко иде". Претходница се развила у стрељачки строј и полегла, спремна за отварање ватре. Комесар батаљона Илија Зечевић остао је стојећи очи у очи са четником који је држао уперену пушку на њега. Одговорио му је да иду пљеваљски четници. Стражар није поверовао, сигурно су били обавештени о нашем покрету. Испалио је метак, али је промашио комесара. Батаљон је отворио ватру. Четници су побегли ка Руду.

Нешто пре 22 часа батаљон је стигао челом колоне до моста на Лиму, испред самог Руда.

На супротној страни моста налазили су се бункери са два тешка митраљеза, који су отварали ватру дуж моста и бранили прелаз. Наши су борци као заклон од четничке ватре користили насип и канал поред пута.

ШТАБ
IV САНЏ. БРИГ.
Бр. 31
1 маја 1944 г
Положај

РЕЛАЦИЈА

IV Санџ. НОУ бригаде XXXVII НОУ Дивизије за вођење борбе са непријатељем, четницима и Њемцима, на дан 25. и 27. априла, на положајима Пренћани, Шејтан Кула, Пушањски До, Црни Врх, Чавањ и Мучањ, Косаница, Влаховићи и Црноборје.

Према наређењу Штаба II Ударног корпуса НОВ Југославије, Оперативни отсјек Пов. бр. служб. од 24 априла 1944 г. наша бригада је имала задатак[2] да у општем склопу напада на Санџак изврши прелазе преко Таре на мостовима Пренћани —- са два батаљона у заједници са Комбинованом бригадом, а са друга два батаљон да изврши прелаз на Лазином камену низводно 7 км. од Левер Таре. Даљи задатак је био избити на Влаховиће и затварати правац Пљевља — Жабљак и на тим положајима остати до даљег наређења.

I. НЕПРИЈАТЕЉ:

а) Непријатељ је био јачине 150 Њемаца, 400 четника (Прибојска бригада и мањи дио Пљеваљске бригаде). Са четницима је руководио Милутин Јеловац, а поред њега Гавро Бошковић и Раде Петровић. Јеловац је био сазвао збор у Косаници ради мобилизације. Непријатељ је био састављен од пјешадије.

б) Непријатељ је био наоружан (четници) са 6 теш. митраљеза, 10 пушкомитраљеза, 1 тешки бацач, и одређени број пушака. Њемци су били наоружани великим бројем аутоматских оруђа („шараца" и „машингевера"). Муниције су имали и једни и други доста.

в) Морал код непријатеља био је слаб.

г) Вид борбе био је дефанзивно-офанзиван (одбрана—напад).

II. НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ

а) Четири батаљона IV Санџ. НОУ бригаде, у јачини од 350 бораца. Наоружани: са 4 тешка митраљеза, 1 тешки бацач који није употребљаван, 28 пушкомитраљеза, 19 талијанских, од којих није било муниције, 4 „Брна", од којих такође није било муниције и 5 енглеских, од којих је било муниције.

б) Десна колона од два батаљона која је извршила прелаз на мосту Пренћани, под командом три члана Штаба бригаде (команданта, начелника и зам. полит. комесара) водила је борбу на сљедећим положајима 27 априла т. г.: Пренћани, Шејтан Кула, Пушањски До, Црни Врх, Чавањ, Мучањ и Косаница. Прелаз је извршен 25 априла у 6 часова. По прелазу предузето је сљедеће: 3 батаљон ишао је десно у

правцу Ланишта, Котлајића, Суводола, с тим да чисти непријатељске дијелове и одржава везу са Комбинованом бригадом, која је оперисала десно од нас. 2 батаљон пошао је лијево у циљу заобилажења Рахман Куле,[3] с тим да загосподари Србин Кулом[4] и прогони непријатеља у правцу с. Селац. Послије заузећа Рахман Куле, 3 батаљон је продужио у правцу с. Чавањ, с тим да загосподари са Мучњом. 2 батаљон продужио је са гоњењем од „Кар. Србин" ка с. Пушањском Долу. 3 батаљона рокирао се лијево са циљем да избије на Црни Врх, с тим да обухватно дејствује са 2 батаљоном, јер је непријатељ био успио да потисне наш 2 батаљон са положаја изнад Пушањског Дола. Падом првог мрака 2 батаљон је овладао с. Пушањским Долом, будући потпомогнут бочном ватром 3 батаљона, 2 батаљон заноћио је у с. Кутуши, а 3 у Чавањ држећи Мучањ и Црни Врх. Вријеме је било повољно (ведро).

в) Наши и непријатељски губици: Непријатељ је имао 5 мртвих и 6 теже рањених. Ми нисмо имали губитака.

г) Морал и држање наших јединица, као и појединаца — добар, а рад јединица као цјелине такође.

д) Ратни плијен и заузета територија: Заплијењено 5 џакова соли, 100 кг хлеба, 3 коња и 300 пушчане муниције.

ђ) Утрошак муниције: пушчане утрошено врло мало јер је нисмо ни имали, а од аутоматског оруђа такође, изузев енглеских пушкомитраљеза, од којих смо потрошили 200 метака и 50 од „Бреде".

Лијева колона од два батаљона (1 и 4) извршила је прелаз 25 априла око 10 часова под командом зам. команданта бригаде и политичког комесара бригаде. Прелаз је извршен са закашњењем јер мост који је требала Команда мјеста са Жабљака да подигне на вријеме није био подигнут у одређено вријеме. Прављење моста убрзано је уз помоћ једног нашег вода. Пут од Међужваља до Глибаћа био је врло стрм, тако да се на томе путу провело пуних 8 часова. Ова колона уз велике напоре на које је наишла на беспутном терену, носећи теш. митраљезе и муницију на леђима, избила је у с. Глибаће у 16 часова истог дана. По избијању у пом. село били смо обавијештени од сељака из дотич. села да се у с. Косанице код четничке команде мјеста налазе 4 камиона Њемаца и око 100 четника. На том истом мјесту били су сазвали збор. По прикупљеним подацима и малом одмору људи (одмор је трајао свега пола сата) предузет је напад у два правца. I батаљон кренуо је јужном ивицом с. Глибаћа у правцу Црнога Врха са задатком напада на непријатеља код Команде мјеста. 4 батаљон са једном четом кренуо је у правцу Команде мјеста преко Ладиног Врха (к. 1400) а са другом четом преко Краљеве Горе на Влаховиће. Моментална појава лијеве колоне, која није била откривена све до доласка у Глибаће, збунила је непријатеља, тако да је потрпавши се у 14 камиоца успио да се извуче из ове клопке без жртава. Наши батаљони успјели су да ухвате свега три четника, од којих је један био некакав коњоводац из Гл. штаба за Санџак који се предао четницима. Код њега је нађена објава у којој је наглашено да је био коњоводац код Велимира Јакића, а објаву је потписао Вук Калаит. Сва три ухваћена четника су стријељана на лицу мјеста. По избијању на Влаховиће приступило се рушењу цесте. Рад и морал наших јединица био је добар.

Четници су очекивали да ће партизани покушати прелаз преко моста, па су га делимично онеспособили скидајући поједине даске. Своју „храброст" испољавали су виком и псовком. Њихова труба стално је свирала јуриш, мада га нису ни покушали извршити. Надошли Лим није се могао лако прегазити. Од четника највише се оглашавао неки њихов командант Бодирога, како је рекао да се зове.

— Пређите преко моста — говорио је — ако вас је мајка родила. Почастићемо вас кафом и ракијом.

Са њим је разговарао комесар батаљона Илија Зечевић. Корио га је што псује.

— Који си ти што ми дајеш савете о лепом понашању — питао је Бодирога, увређен.

Комесар Зечевић му је рекао ко је, упозоривши га да бежи што пре да га живог не би ухватили у Руду.

— Изађи кучкин сине — узвратио је Бодирога — ако си јунак да те погледам преко нишана.

Лијева и десна колона ухватиле су везу у с. Косаница.

27 априла 1944 г. у 10 часова почела је борба са непријатељем, који је дошао од правца Пљеваља, са намјером да изађе на Косаницу и овлада изгубљеним положајима.

I. НЕПРИЈАТЕЉ:

а) Јачина непријатеља била је од 150 до 200 Њемаца и нешто мало четника — пјешадије.

б) Наоружање непријатеља: Велики број аутоматских оруђа (5 „шараца", 1 тешки бацач и око 40 „гевермашина").

в) Морал непријатеља и активност у борби: Морал слаб, у почетку прилично активни, а касније приликом отступања слаби.

г) Вид борбе коме је непријатељ прибјегао: Напад.

II. НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ:

а) 4. батаљон ступио је у борбу 27 априла у 10 часова на положајима с. Влаховићи — Црноборје. Бројно стање 110 бораца, наоружани 1 тешким митраљезом, 2 енглеска п. митраљеза за које је било муниције и 9 италијанских пушкомитраљеза за које није било муниције. Упућен је био и 2 батаљон, у том правцу, да садејствује у борби са 4, али кад је већ стигао, борба је престала и непријатељ је отступио. Продужено је гоњење до Оџака.

б) Борба је вођена на положајима Влаховићи — Црноборје у горе означено вријеме. Вид борбе — контранапад. Борба је престала око 14 часова, без гоњења.

в) Наши и непријатељски губици: 5 мртвих Њемаца, и око 15 рањених, међу којима по причању сељака из с. Подпеће 2 официра. Наши нису имали губитака.

— Е манити Бодирога — одговорио му је Илија — знаш ли ти како је Марко Краљевић пробао пушку на длану, па кад му је пробила длан рекао је, е сад видим да и најгора рђа може убити најбољег јунака. Ја нећу тако да погинем. Хоћу жив у Рудо. Пристави кафу и чекај нас. Долазимо за пола сата. Док те ја заговарам моји борци већ прелазе Лим и брзо ће ти ударити у леђа.

И док је овај дијалог трајао један вод одабраних бораца, који је водио заменик командира прве чете, Богдан Зечевић, упутио се према газу у рејону Старо Рудо. Пред водом је ишао водич. Јака киша је и даље падала, видљивост је била слаба. Кад је вод дошао близу џамије у Старом Руду, на колону су, изненада, четници из пушкомитраљеза отворили ватру. Били су удаљени свега тридесетак метара скривени у великом кукурузу. Срећом нису били прецизни. Милан Радовић пушкомитраљезац у покрету је отворио ватру из свог шарца. Зрна су секла оближње стабљике кукуруза као коса, осветљавајући простор. Четници су побегли.

г) Морал и држање јединица и појединаца, и рад јединице као цјелине: Добар, држање такође, појединци се нису истицали, и рад јединице као цјелине добар.

д) Ратни плијен: 26 мина од теш. бацача, 1 сигнални пиштољ са 10 метака, 800 метака од „шарца", 3 товарна коња, 5 пуних шаржера од „гевермашине" 160 метака.

ђ) Утрошак муниције: 300 метака од енгл. п. митраљеза, 150 од „Бреде" и врло незнатан број из пушака и осталих аутоматских оруђа, јер их није било.

Закључак о борби:

Борба се развијала према одређеном плану, с тим што се није у потпуности успјело да обадвије групе једновремено дођу на одређене положаје. Узрок овоме је ненаправљени мост на Лазином камену. То је узрок што се није на вријеме дошло. Извјесне јединице дозволиле су да у протјеривању непријатеља испусте иницијативу из својих руку, разлог за ово је донекле немање довољно муниције.

Циљ је постигнут и без жртава.

Укупно непријатељ је имао 13 мртвих и 21 рањеног. Ми нисмо имали ни мртвих, ни рањених.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Б. д. полит. комесара,
Веселин Булатовић

Командант,
Новак Кпежевић

Начелник — мајор,
Душан Филиповић

(М. П.)

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 37—4, к. 1253.

[2] Види док. бр. 158.

[3] и [4] Није нађено на карти 1 : 100.000.

Касније смо од заробљених четника сазнали да је ту било шихово обезбеђење, које смо потерали из с. Северин. Кад су дошли до моста њихови их нису пустили да пређу мост. Нису им помогли ни уговорени знаци, ни лично познанство. Плашили су се да се партизани, ако су ухватили некога из њиховог обезбеђења, не послуже лукавством и тако пређу мост. Тако је ова група четника остала сама.

За време ове кратке ватре, користећи слабу видљивост, побегао нам је водич. Питали смо се како без њега да пронађемо газ. Дилему је отклонио Радојица Лаковић. Рекао нам је да већ идемо стазом која води на газ. То се показало тачним.

Ту су нас чекале нове тешкоће. Вода је и на газу била доста дубока услед велике кише. Нижим борцима се, на појединим местима, преливала преко главе. Држали смо се за руке и тако прегазили Лим. На десној обали реке била је стаза за Рудо. Нисмо могли ићи туда, јер би нас четници приметили. Кренули смо право уз једну стрмину, која је била зарасла у шипражје и глогово растиње. Због стрмине и клизавог терена клизао се и пао у воду комесар друге чете, Момчило Бајчетић, кога смо једва спасили да се не удави.

Кад смо изашли на чистину остало је свега 15 минута до почетка напада. Сви смо били изгребани по рукама и лицу.

Кренули смо према Руду, на место одакле је требало извршити напад. Четници нас нису приметили. Сви су се налазили на десној обали Лима, чекајући да партизани изврше напад преко моста. Чекали смо знак 4. батаљона да је стигао на положаје одређене за напад.

Батаљон се јавио у 23 часа.

Отворили смо ватру и прешли у напад на четнике, с леђа.

У Руду је настала општа пометња четника. Бежали су у паници да што пре напусте Рудо. Убитачна ватра два пушкомитраљеза, пушкомитраљезаца Милана Радовића и Миливоја Ковачевића, проређивала је њихов строј. Нису пружали организован отпор. Једино је један њихов тешки митраљез, који се налазио на цркви, отварао ватру на наш стрељачки строј. Пушкомитрал>езац Милан Радовић приближио се цркви и отклонио и ову опасност.

Иако су четници бежали доста груписано, због слабе видљивости наши борци нису били прецизнији при отварању ватре. С друге стране, нисмо имали довољно искуства за вођење борбе у насељеном месту. Ова два елемента су разлог што четници у Руду нису претрпели масовне губитке.

Рудо је било ослобођено у ноћи 1. августа 1944. године.

Батаљони су наставили са гоњењем разбијених четника преко Бијелих Брда.

За време борбе јединице су убиле 7 и заробиле 8 четника. Заплењено је доста опреме и нешто хране.

Јединице бригаде нису имале губитака.

М. *Рабреновић*
Б. Зечевић
М. Радовић

Клоика за немачку моторизовану колону

Један од највећих успеха које је имала Четврта санџачка бригада у борби с Немцима, била је борба са моторизованом колоном, августа 1944. године, на комуникацијама Пријепоље — Прибој и Кокин Брод — Нова Варош, у којој је учествовао њен ојачани Први и Други батаљон. Без сумње се може рећи да је то био највећи појединачни успех батаљона јер се претпо-ставља да је непријатељ имао 80—100 мртвих, уз оштећење дела технике. У тој борби погинула су само два борца.

*

Август 1944. године. Јединице Четврте санџачке бригаде наступали су према Србији. Давале су подршку другим јединицама за улазак у срце Србије, за почетак последњег обрачуна. По неколико пута прелазили су на десну и леву обалу Лима и Увца у борби са четницима и Немцима. Крајем месеца Први и Други батаљон био је у Вранешима. Врућина је зрачила с неба и костура крша. Батаљони су се увече прикупљали. Њихова колона увирала је у шуму према Кокином Броду и Бистрици на другој страни. Убрзо је стигао Први и Други на простор Кулина — Ластва — Прибојска бања.

Доле су се белеле траке пута Кокин Брод — Нова Варош и Пријепоље — Прибој. Испод њих шапуће река Лим и поток Злошница. Сви борци су схватали због чега су ту и без посебног наређења. Импровизовали су заклоне колико се то може. Оба на крајњој левој страни својих јединица. Непријатељска моторизована колона требала је прво на њих да наиђе. Због тога је њихов задатак деликатнији. Слушали су и тихо шапутали: „Пустити колону унутра да прође док је засједа не ухвати у загрљај. Кад услиједи одговарајући знак отворити ватру. Држати се чврсто, правити што виши учинак и не помишљати на повлачење без наређења". Они су у својим обавезама стабилни, у школи су били најбољи ђаци, на послу темељни, у борби поуздани.

Заседе затим утонуше у мрак и потпуну тишину. Чула се само понека ноћна птица или осетио мирис дувана. У очекивању Немаца ноћ се учинила дуга. Али њих није било. У стрмим странама преко Лима и Увца на кратко би се огласила светлост, да би је опет прогутао потпуни мрак. Најзад се забелело небо преко Бистрице и Муртарице и изронило чисто, ведро јутро. Шума оживе. Заседе ћуте као затегнуте струне у напетом очекивању. Сунце је позлатило врхове дрвећа.

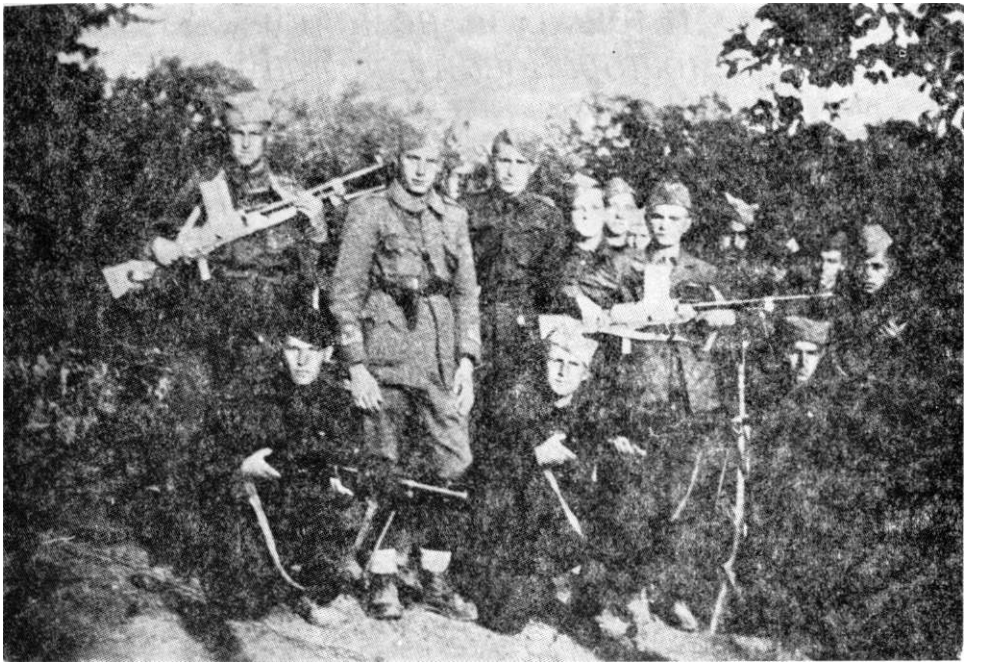

Група бораца 3. чете 4. батаљона, 4 бригаде

Борци су гледали стрме окуке које се сурвавају ка Лиму и Увцу. Видеше прво одсјај стакла на сунцу, онда читаву колону возила: једно, друго, тридесето. Колона је лењо пузила окукама прашњавог пута.

Док су се приближавали, долина се испунила силном хуком. Напред су ишли мотоциклисти, возила за њима. Улазили су у заседу коју нису очекивали. Не зна се сигурно колико их је ушло. Можда десет, петнаест возила. Испунише дужину заседе. Дат је знак за напад. Било је још двоструко више возила која нису ушла у заседу.

Огласише се сва оружја, као четинар на ватри. Немци, изненађени, на отвореном простору, гинули су немилосрдно. Преживели су искакали из возила, склањали се иза њих по каналима, увалама, уз обалу Лима и Злошнице, ваљали се по путу, уз врисак и запомагање. Нека су спасоносно скакали у поноре, други у шоку и потпуном изненађењу нису видели реку, па су горели. Преживели су се скупљали и отварали ватру. Борци су гледали испод себе на путу огромне руже пламена од запаљених возила. Радовали се дечачки. Огласила се и немачка артиљерија, огласише се сва оружја.

Немачка возила која нису ушла у заседу стадоше. Војници из њих кренуше стрељачким стројем, масовно. Њих двојица на самом крају, на врху партизанског одбрамбеног ножа, који није уопште био ојачан и претила им је смртна опасност. Гледали су са својим друговима њихово приближавање, отварали ватру по њима. Неки су падали смртно погођени. Али таласи су се кретали напред. Приђоше сасвим близу. Борци су се бранили. У заседи борба се још чула, али слабије. Наређење за повлачење још није стизало. Немци су десним крилом

заобилазили другове, већ су им били за леђима. Коначно дође курир с наређењем за повлачење. Звали су Живка и Милоша да се повлаче. Неко је рекао: „Живко не може одстугшти — смртно је рањен". Милош је погинуо. Подижу их на леђа и носе.

Блиски један другом, своји и драги, морају их изнети по сваку цену. Зађоше у гушћу шуму. Позвао је и остале другове. Са импровизованим носршима наставише даље. Шума је узаврело кључала, гранате се сурвавале у њен врео казан. Долинама је јечала грмљавина. Батаљони су одмицали. Иза њих су штектали митраљези.

Јединице су се повукле. Изгубљена је битка. Немци су спалили село Вранеши. Црвене кресте пламена повијале су се, лизале и онако ужарен ваздух. Неке становнике бацали су у ватру. Метеж, бежање и запомагање. Шума је пуна нејачи.

Колоне кренуше. Живка спуштише на спарушену ледину. Изнад њега Тодор и Радомир. Лепо, скоро девојачко лице прелило бледило. Гасе се очи боје смарагда. Одлази пре своје двадесете. Колоном тих шапат. „Умро је". Завладала је потпуна тишина неколико тренутака. Затим колона одмиче даље.

Сунце се попело на врх шуме, иза села Радојне. На радојинском гробљу спуштају их у привремену гробницу, један до другог. А тамо, према Кокином Броду, и даље су одјекивали немачки топови. Колоне Првог и Другог батаљона иду за нама без Милоша и Живка.

Често пролазим кроз Прибој. Гледам језеро, међе и крш где су погинули многи наши другови. То језеро подсећа на њихову проливену крв. Сада та чудесна снага језера са лакоћом окреће огромне турбине. Окреће точак историје и револуције.

Душан Ћосовић

У Пожеги и око Пожеге

Није било борца у нашој Четвртој санџачкој НОУ бригади који се није радовао и једва чекао да из Санџака пређемо у Србију и тамо наставимо борбе. Знали смо да од повлачења партизана из Ужице, далеке 1941. године, овим деловима Србије харају окупаторске јединице уз свестрану помоћ народних издајника, четника Драже Михаиловића. Пре нашег поласка за Србију слушали смо о многим злоделима четника, који су, да би се што понизније додворили окупатору, спроводили насиље, пљачку, паљење, убијање и злостављање свега што је било партизанско или напредно. Злогласне „четничке тројке" биле су страх и трепет у народу из ових крајева, па нико није био сигуран када смркне да ли ће и осванути. Зато је било сасвим разумљиво што је и народ овог устаничког краја жељно очекивао долазак партизанских јединица.

У току јула и августа 1944. године, Четврта санџачка НОУ бригада је, водећи борбе са Немцима и четницима, неколико пута избијала на реку Увац. Међутим, најчешће наш даљи покрет, што нам је било нарочито жао, вршен је у правцу Санџака, а не у правцу Србије. Тек након тешких борби са Немцима на Бијелим Брдима и Вардишту, Четврта санџачка НОУ бригада је 18. септембра 1944. године извршила покрет ка Пожеги и Ариљу. Без неке веће борбе, већ 19. септембра, бригада је ослободила Ариље. Четници су испред бригаде побегли у правцу Пожеге. Народ Ариља и околних села радосно је дочекао бригаду и пружио јој срдачно гостопримство. На сваком кораку осећали смо мржњу према четницима.

Наредних дана, упоредо са чишћењем терена између Ариља, Пожеге и Ивањице од четника, бригада је вршила и интензивне припреме за напад на Пожегу, која је у то време била врло значајан саобраћајни чвор за окупатора. Тих дана комуникација Ужице — Пожега — Чачак служила је Немцима за извлачење њихових снага — 7. СС дивизије и других јединица. Зато су врло јаке немачке и четничке снаге вршиле обезбеђење ове комуникације, а нарочито рејона Пожеге. Наша бригада имала је врло важан задатак, да дејством овом комуникацијом омета и успорава извлачење непријатељских снага и онемогућава долазак јачих четничких снага од Чачка. Свако заузимање Пожеге, тих дана, значило би прекидање ове комуникације, а тиме и заустављање немачких снага, којима се јако журило да што пре стигну за одбрану ширег рејона Београда.

Први напад на Пожегу Четврта санџачка НОУ бригада извела је ноћу 23. септембра 1944. године и то из више праваца. Варош је бра-

нило око 1.500 четника. Међутим, четници су после слабијег отпора разбијени и повукли се ка Овчарско-кабларској клисури. Тиме су успели да избегну опкољавање. Али, због врло брзе интервенције јаких немачких моторизованих снага, потпомогнутих артиљеријом, 24. септембра, у свануће, јединице бригаде биле су приморане да напусте Пожегу и повуку се у села Горобиље и Годовик.

Бригада је у ширем рејону Пожеге, укључујући Ариље и Гучу, остала све до половине октобра водећи, свакодневне борбе не само на комуникацији Ужице — Пожега — Чачак, него и са четничким јединицама које су пристизале са разних страна настојећи да избаце бригаду из овог рејона. Од тих борби нарочито су биле тешке оне које су вођене 1. и 13. октобра 1944. године. Четници су тада, под командом познатих издајника Калабића и Рачића, били принуђени да се повуку преко Гуче. Овде треба поменути и тежак пораз четника 14. октобра, када је наш Други батаљон изненада упао ноћу целом колоном у четнички логор у Милићево Село, унео панику међу четнике и у краткој и оштрој борби убио 41 четника, ранио око 30 и заробио 10, при чему је заплењена и архива једног четничког корпуса.

У тим борбама око Пожеге, јединице Четврте санџачке НОУ бригаде више пута су улазиле у Пожегу и благовремено је напуштале пред налетом јачих немачких снага. Наиме, када год су наше јединице дејствовале према Пожеги, а у граду није било Немаца, четничке снаге које су обезбеђивале Пожегу брзо би напуштале град плашећи се да прихвате борбу са нашим јединицама. То се десило не само при првом нападу на Пожегу 23/24. септембра 1944. године, већ и у каснијим нападима на град, од којих бих изнео онај када је у Пожеги ухваћен четнички војвода из Дражине врховне команде.

У послеподневним часовима једног сунчаног октобарског дана, колона штаба Четврте санџачке НОУ бригаде, са приштабским деловима и јединицама једног батаљона, избила је пред Пожегу. Остали батаљони такође су наступали према Пожеги, али из других праваца, вршећи обезбеђење из правца Ужица и Чачка. Обавестили су нас да се у Пожеги налазе слабије четничке снаге, па смо усред дана кренули комуникацијом према граду.

У штабу бригаде имали смо тих дана неки немачки бицикл који сам најчешће користио. И тога дана возио сам поред или испред чела колоне. У једном моменту одјурио сам испред чела колоне и, чини ми се, само после стотинак метара прешао сам неки мост. Излазећи из неке благе кривине нађох се у граду, на једном великом тргу. Био сам изненађен. Трг ми није био познат иако смо више пута пролазили периферијом града и често посматрали Пожегу са околних брда. Међутим, изгледа да су још више били изненађени мештани који су се затекли. на тргу. Почели су брзо да се удаљавају и одлазе у околне радње, кафане и улице. Убрзо сам ту остао сам. Испред мене на коњу пројурио је неки четник. Сустигао сам га и повикао: ,,Стој, или ћу те убити!" На моје изненађење брадоња је зауставио коња и иодигао руке. Одбацио сам бицикл и уперио аутомат у четника, који је, такође, имао немачку машинку преко рамена и велику црну шубару са кокардом на глави. Натерао сам га да сиђе са коња. Повео сам га испред себе, натраг, у правцу трга. При томе сам му напоменуо да ћу га убити ако покуша да бежи. Њега се тада нисам толико плашио колико мо-

гућности да неко од његових другова, сакривен иза неког улаза или прозора, не припуца на мене. Убрзо затим, на крају улице, појавише се наши борци који дотрчаше и помогоше ми да четника спроведем са оружјем и коњем до штаба бригаде.

Тамо је једна од позадинских радника из тога краја, мислим да се звала Олга или Ната Живковић, препознала у заробљенику четничког војводу из Дражине врховне команде. И тадашњи секретар среског комитета у Пожеги, Јово Стаматовић, предочио је штабу бригаде да је ухваћени четник врло важна личност четничког покрета, да се зове ЈБубивоје Јовићевић, да је потпуковник бивше југословенске војске и да је од првог дана присни сарадник Драже Михаиловића, као и да је члан најужег дела четничке врховне команде у којој је одговарао за снабдевање. Убрзо затим, штабу бригаде је наређено да се ухваћени четнички војвода, под јаком пратњом, упути штабу 37. дивизије, одакле је касније спроведен у Главни штаб за Србију.

Према причању неких другова, овај окорели четник, који је од првог дана био у врху четничког покрета, учествовао је у разговорима 1941. године између партизана и четника на Равној Гори. У ствари он је први, од свих четничких главешина, 1941. године показао праве намере четника — да се свим силама боре против партизана, уз тесну сарадњу и свестрану службу окупатору. Оптужница га је теретила, према казивању да је 1941. године са групом четника извукао из воза народног хероја Милана Благојевића са пратњом, и да су их све зверски побили.

Села Горобиље и Годовик, иако су се налазила недалеко од Пожеге, најчешће су били рејони размештаја наше бригаде, органа власти и њених позадинских органа за срез Пожегу и Ужице. Сваким даном све је више долазило до изражаја поверење и љубав мештана овог краја према јединицама и борцима наше бригаде. Једном речју, народ овог краја нас је примио као најрођеније, помагао нам у свим приликама, што је и утицало да су се борци туда кретали слободно, рачунајући на пуну подршку мештана.

Хивзо Поровић

Борбена дејсшва бригаде у западној Србији

22. септембра јединице 113. дивизије Црвене Армије прешле су р. Дунав код Кладова и Брзе Паланке и успоставиле контакт са јединицама НОВЈ на Југословенском ратишту. Немачке снаге групе армија „Е" убрзано су се повлачиле из Грчке на север, према Београду. Немачка команда за југоисток формирала је у Србији армијску групу „Фоблер" и борбену групу „Фишер", које су браниле источну Србију до стизања групе армија „Е" из Грчке и истовремено вршиле одбрану Београда.

У то време извршен је прелаз оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију преко Копаоника и Топлице, Првог пролетерског корпуса ка Златибору и Дванаестог ударног корпуса из источне Босне, преко планине Тара, ка Повлену. У ширем рејону Краљево, Крагујевац, Чачак, биле су концентрисане јаке немачке снаге. Спречавале су продор јединица НОВЈ и обезбеђивале време за извлачење групе армија „Е" према Београду.

Успешна борбена дејства јединица Црвене Армије и Прве армијске групе НОВЈ у источној Србији и јединица Четрнаестог корпуса НОВЈ онемогућиле су план немачке армијске групе формиране за одбрану Београда. Ове непријатељске снаге су одбачене са положаја и делимично уништене. Групи армија „Е" дефинитивно је била пресечена одступница моравским правцем. Те јединице морале су се повлачити неповољнијим путем долином реке Вардара — Ибра — Рашке — Зворника, према Босни или другим, такође неповољним, Нови Пазар — Сјеница — Пријепоље — долина р. Лима — Прибој — Вишеград.

У овако сложеној борбеној ситуацији 37. дивизија добила је задатак да своја борбена дејства усмери према западној Србији, ка Ужицу, Пожеги, Ариљу, Ивањици и Гучи, да обезбеди десно крило Првог пролетерског корпуса и подржава његова борбена дејства продора у Србију.

На правац дејства 37. дивизије повлачиле су се главне четничке снаге Драже Михаиловића преко Чачка — Пожеге — Ариља — Ивањице — Сјенице — Пријепоља — Прибоја, ка Источној Босни. Ове четничке снаге обезбеђивале су бок главних немачких снага које су се извлачиле овим правцем ка Босни.

У саставу 37. дивизије Четврта санџачка бригада добила је посебан задатак за дејства према комуникацији Ужичка Пожега — Ариље — Ивањица. У једном силовитом ноћном нападу на Пожегу, 23/24. септембра 1944. шдине, бригада је разбила четничке снаге (око 1.500

четника) и ослободила овај град. Разбијени четници су се повукли ка Овчарско-кабларској клисури, остављајући погинуле и рањене. Заробљено је 11 четника. Заплењено је неколико магацина опреме и наоружања. Пред зору бригада се под јаком интервенцијом немачких моторизованих јединица, уз подршку артиљерије и тенкова, повукла у шири рејон села Годовик и Горобиље.

После повлачења из Ужичке Пожеге, бригада је своја борбена дејства оријентисала према Ариљу, Гучи и планини Јелици, где је водила жестоке борбе са далеко јачим четничким снагама (око 12.000 четника), који су се повлачили из Србије. Октобра 1944. шдине Четврта бригада извршила је напад на ову четничку групацију у рејону Ариља. План напада био је да се борбеним дејствима пресече четничка колона која се кретала ка Ивањици. Упркос оштре борбе и наших губитака батаљони нису успели заузети Ариље. Убијено је око 60 четника. Бокови батаљона били су угрожени од јаких непријатељско--четничких снага. Четврта бригада је 21. октобра са 1. батаљоном Пете бригаде, наставила борбена дејства у ширем рејону Ариља и у току седмочасовне борбе нанела непријатељу велике губитке (око 100 заробљених и убијених четника). Заплењена је велика количина наоружања и опреме. У трећем покушају, бригада је коначно ослободила Ариље.

После борбених дејстава у рејону Ариље Четврта бригада извршила је покрет ка југу према селу Гривска, оријентишући своја нападна дејства према Ивањици, где су се налазиле јаче четничке снаге. Према плану напада на Ивањицу, распоред борбеног поретка бригаде био је: 1. и 4. батаљон наступа преко Црвене Горе, а 2. и 3. батаљон ка Опаљенику, са циљем да бригада концентричним снагама изврше напад на град. Положаје за напад 2. и 4. батаљон заузели су на југозападној страни града. Поред дејства на град спречавали су и евентуално пробијање четника ка планини Јавор. Напад 3. батаљона продужавао се северозападно од Ивањице, правцем Клика —• Палежа — Сађевца — Мицића Крш. 1. батаљон се налазио на централном распореду бригаде и нападао преко Клепаног врха, Јовца и Олијеча, са западне стране града. Непријатељ је на овом правцу имао истурена борбена обезбеђења у Руднику и коти 796. У борби за ове положаје погинула је другарица Шапоњић Душанка, референт 1. батаљона.

Четници су били изненађени нападом на Ивањицу. Бригада је неколико дана водила оштре и непрекидне борбе са четницима у широј околини Ариља.

Напад на град отпочео је у први сумрак 23/24. октобра 1944. Развила се жестока борба. Од унакрсне ватре покидана је електрична мрежа, што је борцима причињавало велике тешкоће. Ивањицу су бранили делови четничког корпуса Калабића и Рачића. Енергичном борбом брзо су разбијени. Панично су бежали. Делови 1. батаљона уз садејство 3. батаљона овладали су мостом на Моравици и спречавали одступање четника преко моста.

Група бораца 1. батаљона, са командантом Благојем Перуновићем, прешла је Моравицу и заузела четничку болницу са 56 рањеника и 5 лекара. У борбама за ослобођење Ивањице заробљено је 120 четника. Рањени четници у болници од страха, разним сечивима на брзину су секли браду. Повели смо 3 лекара, 2 оставили у болници.

Један од заробљених лекара био је др Мехмед Хоџић, до тада познати хирург. Пре рата радио је у Чачку. Четници су га мобилисали при одступању из Чачка. (Касније је доктор Хоџић био мајор наше Армије. Умро је 1946. године, као лекар Војно медицинске академије у Београду). Заробљени лекари су одмах упућени штабу 37. дивизије. Ивањица је ослобођена 24. октобра 1944. године. Ослобођење Ивањице грађани су дочекали са великим одушевљењем. Са нама је пошао знатан број младих бораца.

Главне четничке снаге које су браниле Ивањицу успеле су да се пробију према селу Катићи и планини Јавор. Мањи, заостали делови, појављивали су се 27. и 28. октобра.

По ослобођењу Ивањице Четврта бригада се краће време задржала у рејону Ариља и с. Добраче. Касније је водила непрекидне борбе са четничким колонама, које су се повлачиле преко с. Катића, планине Јавор, Буковик, Кладница и Сјенице. Четници су трпели велике губитке и били спречени да се споје са немачким снагама, које су се извлачиле правцем Сјеница — Пријепоље — Прибој, према Босни.

Последњи напад, на ове снаге Четврта бригада је извршила 28. октобра 1944. године у рејону села Катићи и планини Јавор и успешно завршила двомесечне борбе у западној Србији.

М. *Рабреновић*
Ристо Вуковић

Борба из неиосредне близине

У другој половини октобра 1944. године главне четничке снаге из Србије, под командом Драже Михаиловића, повлачиле су се преко Чачка, Пожеге, Ариља и Ивањице, затим Сјенице, Пријепоља и Пљеваља, у источну Босну. Њихова јачина, била је 8 корпуса, око 12.000.

19. октобра 1944. године, 4. санџачка бригада, са три батаљона, извршила је напад на део ове четничке групације у Ариљу и ближој околини.

За овај задатак бригада је дошла из дубине. Маршевало се ноћу до положаја за напад. Овај марш је остао у сећању многих бораца, јер је целе ноћи падала хладна киша. Расквашен пут и тмурно јесење време стварали су видан замор код бораца. Међутим, упркос тешком маршу, јединице су пре свануће стигле на одређени циљ.

1. батаљон је ушао у с. Поглед. Због кише, ноћи и сумаглице видљивост је била јако слаба, тако да се колона није могла приметити на остојању до 30 метара. Предњи део колоне чинила је 1. чета, њен први вод био је у улози извиднице. Лавеж паса у селу откривао је наш долазак, али четничка предстража није поклањала пажњу овом упозорењу. У средини села у једној кући горела је петролејка. У осталим кућама се није водело светло. Извидница је претпостављала да ту може бити четничка предстража, што се показало тачном. Борци су неопажено пришли кући и ухватили једног четничког официра, командира обезбеђења. Цела предстража, јачине једне десетине, спавала је полупијана на сену у једној појати. Разоружали смо их без опаљеног метка.

Батаљон се разместио по кућама ради краћег одмора, сушења мокре одеће и обуће и чишћење оружја, које је било прљаво од блата. Истурене су патроле у правцу Ариља и постављено непосредно обезбеђење.

Према заповести команданта бригаде Чедомира Друловића бригада је извршила напад по следећем плану:

1. бат. је нападао преко с. Поглед ка југозападној ивици варошице Ариље (десно крило бригаде).

3. бат. преко с. Грабовика ка западној страни.

2. бат. преко с. Вране ка северозападној страни варошице (лево крило бригаде).

Претпостављало се да ће се у овом рејону најлакше пресећи четничка колона која се кретала ка Ивањици.

Први батаљон заузео је положаје за напад непосредно поред пута у следећем распореду: прва чета на десном крилу батаљона, друга чета на левом крилу, пратећа оруђа и команда батаљона на средњем делу борбеног распореда. Штаб бригаде налазио се у близини 1. батаљона.

Непријатељ је наступао у две колоне. Једна се кретала од Гуче ка Ивањици, правцем јужно од Ариља, друга од Пожеге, преко с. Годовика, северозападно од Ариља.

Деветнаести октобар освануо је без кише. Изјутра, неколико хиљада четника кренуло је од Ариља ка Ивањици. Четници су ишли у неразчлањеном поретку и без јачег борбеног обезбеђења.

Бригада је једновремено прешла у напад на издужену колону четника, која се кретала доста споро. Развила се велика борба из непосредне близине. Поједине јединице бригаде употребиле су и ручне бомбе.

Група руководилаца 4. бригаде стоје: Богдан Гледовић, Милош Влаховић и Радован Мрдак, у првом реду чуче: Миливоје Рецић, Маринко Драгош и Шућро Друда (с лева на десно)

1. батаљон је напао четнике који су се кретали путем и поред њега. Чело колоне дошло је на око 150 метара испред распореда 1. чете. 200 до 300 метара колоне нашло се под снажном ватром јединица батаљона. Изненађен овим дејством непријатељ је залегао поред пута и почео се повлачити. После неколико тренутака четници су се развили у стрељачки строј и кренули у напад на Први батаљон. Међутим, убитачном ватром из свих ватрених средстава јединице батаљона одбиле су њихов напад. Нарочито је успешно дејствовао први вод 1. чете, чији је распоред омогућавао дејство по дужини четничке колоне.

Упркос оштре и одлучне борбе, батаљони нису успели разбити четнике и заузети Ариље, јер су им у једном моменту бокови били угрожени надмоћнијим снагама непријатеља, који је у борбу уводио нове снаге. Главне снаге четници су усмерили на лево крило бригаде. После вишечасовне борбе непријатељ је успео да одбије напад бригаде и потисне 2. и 3. батаљон, тако да је 1. бат. трпео јаку бочну ватру, нарочито његова 2. чета. Чета је залегла и одбила један напад четника, који су дошли на домет бацања ручних бомби. Почели су се комешати. У том моменту, командир чете Перко Џувер, који је био са првим водом, устао је и кренуо напред узвикујући „јуриш". Тада је био смртно погођен рафалом непријатељског пушкомитраљеза. Смрт командира чете, коју је видело више бораца, још више је мобилисала јединицу за борбу. Чета је кренула у последњи јуриш тога

дана. Храбро и жестоко. За чудо четници нису узмицали, били су надмоћнији, стално су им пристизале нове снаге.

После неуспелог јуриша чети је наређено да се извлачи из борбе. Последњи се повлачио пушкомитраљезац Милан Зечевић, један од најбољих бораца јединице. Када се хтео повући, из стојећег става је упутио рафал на четнике који су наступали. Тада је рањен. Није могао да се повуче и даље је својим пушкомитраљезом косио четнички стрељачки строј. Под кишом куршума и заштитом ватре чете из борбе га је изнео комесар батаљона Душан Томовић. Милан је после кратког времена умро. Тако је чета изгубила два храбра борца и добра друга.

Извлачењем 1. батаљона из борбе, први вод 1. чете, који је био на десном крилу, нашао се одсечен од јединице. Није добио наређење за повлачење. Под заштитом објеката, користећи погодност конфигурације земљишта и слабу будност четника, вод се касније повукао кроз четнички распоред и дошао у састав батаљона.

Ова борба остала је у сећању због изразите храбрости бораца и старешина, иако су били уморни од напорног марша и нису ништа јели уочи напада.

У овој борби четници су имали 60 мртвих. Није познато колико су имали рањених.

21, 22. и 23. октобра 1944. године бригада је, са једним батаљоном 5. санџачке бригаде, наставила борбе са четницима у рејону Ариља. У току борби у ова три дана убијено је или заробљено око 100 четника. Заплењено је 6 пушкомитраљеза, 1 тешки митраљез, 4 пиштоља, неколико пушака и друге опреме.

Бригада је имала 4 погинула и 10 рањених бораца.

Милосав Рабрвновић
Богдан Зечевић

Немци су били изненађени

У новембру и децембру 1944. године 4. санџачка бригада водила је непрекидне и успешне борбе са Немцима на десној обали Лима, дуж комуникације Пријепоље — Прибој. То су биле, уствари, завршне борбе за ослобођење Санџака, са немачким јединицама које су се повлачиле према Вишеграду и Сарајеву.

Ноћу, 4. јануара 1945. године прва чета 1. батаљона, ојачана са два оделења пушкомитраљеза из 2. чете, напала је Немце на Раковића Брду код Прибојске Бање. Са четом су се налазили: заменик команданта 1. батаљона Гавро Соковић, помоћник комесара батаљона Милосав Рабреновић и болничарка Даница Недовић.

Тога дана извршена је смена немачких јединица на Раковића коси и Раковића брду, који су вршили обезбеђење из правца с. Рутоше. На обезбеђењу се налазио један батаљон Немаца од око 800 војника. Податке о смени немачких снага и јачини обезбеђења донео је један мештанин, који се добровољно јавио да буде водич уколико партизани крену у борбу.

Примивши ово обавештење, команда 1. батаљона самоиницијативно је одлучила да се још исте ноћи изврши напад на Немце. Тако је прва чета око 22 часа, кренула из с. Рутоше ка Раковића Брду. Ноћ је била прохладна, а видљивост слаба. Пред четом се кретао командир Богдан Зечевић са водичем, а за њим први вод са командиром вода Мирком Лучићем. Знак за напад био је први пуцањ који испале Немци ако нас примете, или светлећи метак из пушке командира чете.

Колона чете се на прописном одстојању лагано кретала удолином према Раковића брду. Чело колоне већ је зашло у шуму на самом врху Раковића брда. Немци се нису оглашавали. Командир чете је шапатом питао водича где су Немци, јер да их је било већ би отворили ватру на нас. Водич је тврдио да су ту сигурно, можда спавају. Заиста, само што смо кренули неколико корака напред, командир чете се саплео о кочић шаторског крила и пао на шатор у коме су били Немци. Полугласно је узвикнуо командиру вода, Мирку Лучићу: „Бомбе Немци". Обојица су једновремено бацили бомбе.

Уз громки поклич свих бораца, чета се окренула улево према коси и извршила јуриш. Удаљеност немачких шатора била је 10—15 метара од средине колоне. Експлодирале су бомбе, плануле пушке и загрмела аутоматска оружја.

Борба није трајала више од 5 минута. Немци су били изненађени и нису пружили отпор, јер је цела јединица под шаторима спавала, без стражара и било каквог обезбеђења.

Заменик команданта батаљона Гавро Соковић упао је у шатор који је био нешто истуренији према Бањском вису, извукао из њега пушкомитраљез и усмерио паљбу према Прибојској Бањи, одакле је долазила спорадична ватра неке друге немачке јединице.

Немци су имали 30 избачених из строја. Заплењено је 5 пушкомитраљеза, велики број другог оружја, муниције и опреме.

Нама су погинула 2 борца: Радоица Смоловић, водник и Слободан Митић, десетар. Имали смо и 4 лакше рањена.

Приликом повратка један Немац се нашао у нашој колони. Ишао је испред болничарке Данице Недовић. У једном моменту приметио **је** да то нису његови и почео је да се креће поред колоне. Даница га **је** опоменула да иде у колони, а када овај није послушао повукла га **је** за рукав. Немац ју је тада ударио кундаком пушке. Болничарка **је** помислила да је то један од нових бораца, па није још научио на дисциплину. Зато се обратила помоћнику комесара Милосаву Рабреновићу, који се кретао испред њих овим речима: „Друже комесаре овај се бије". Кад се Рабреновић окренуо Немац је испалио метак и побегао. Спасила га је ноћ од смрти.

Батаљон је за овај успех био похваљен од стране Штаба бригаде.

Бујишић Владислав

Ни Дрина нас није могла зауставити

Пред крај 1944. године налазио сам се у Допунском батаљону, у Новом Пазару. Тада је тај батаљон, а тако и ја, пошао у попуну 37. санџачке дивизије. Када сам стигао у састав 37. санџачке дивизије распоређен сам у 1. чету 5. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде.

У околини Прибојске Бање наша бригада је повела борбу са Немцима. Управо, то је било моје ватрено крштење. Брзим и смелим дејством Прибојска Бања је брзо ослобођена. Затим смо кренули према Пријепољу. Притекли смо у помоћ Петој бригади која је водила жестоке борбе за ослобођење Пријепоља. После дуготрајних борби Пријепоље је заузето. Немци су се повлачили према Пљевљима. Наставили смо да их гонимо. Стигли смо до Пљеваља. Немци нису давали отпор. Пљевља су напустили без борбе, тако да смо у град ушли без икаквих жртава.

Након тога вратили смо се према селу Саставци. Ту смо водили борбе са групом четника која је ту покушавала да успостави своју страховладу. Када смо их, на крају, потукли и протерали из Саставака, продужили смо за Горажде. Стигли смо на реку Дрину. Мост на Дрини био је срушен, а ми смо требали да пређемо на другу обалу. Пребацивање је било врло тешко. Хватали смо се за руке и тако прегазили хладну реку. Иако је тај прелаз био врло напоран, жеља свих нас је била да успемо. Због тога нико од бораца није осећао ни хладноћу ни друге тешкоће које су нас пратиле. Успели смо. Ни хладна и брза Дрина није нас могла зауставити у нашим настојањима да што пре ослободимо земљу од окупатора и његових слугу.

По преласку Дрине приступили смо припремама за напад на Горажде. Желели смо да га што пре ослободимо, па наше припреме нису дуго трајале. Борба за ослобођење Горажда трајала је више дана. И ми и непријатељ смо имали пуно губитака. Када смо најзад заузели Горажде наставили смо да гонимо Немце даље, према Сарајеву. Жестоке борбе водили смо и на прилазима Рогатици. Када смо и ово место ослободили, кренули смо према Романији. Дана 28. марта 1945. године, код села Стамболчића имали смо врло оштре борбе са Немцима. Тога дана сам рањен у леву ногу. Нисам могао да се подигнем са земље. Лежао сам беспомоћно. Сигурно би ме Немци или усташе, са којима смо се тада борили, заробили и ликвидирали да ми није помоћ пружио Бајро Ницовић, борац из моје јединице. Он је узео мој митраљез, ставио га на раме, а мене је вукао по снегом покривеној земљи.

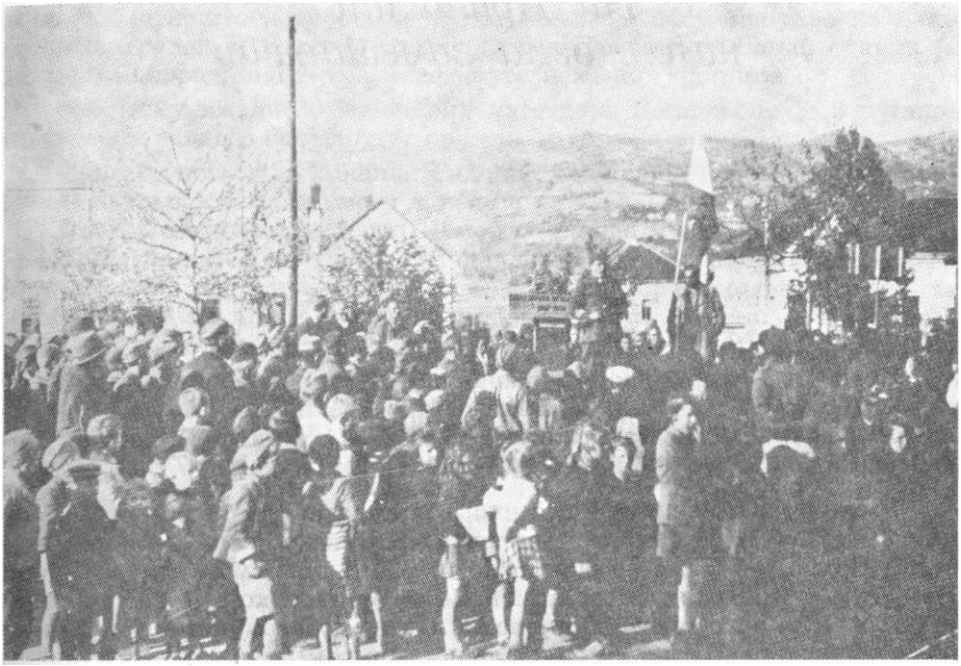

Борци 4. бригаде и народ у Бајиној Башти. Говори Чедо Друловић, командант 37. дивизије, маја 1945. године

Након рањавања пребачен сам у болницу. Лечио ме доктор Хоџић. Сећам се, у болници је тада било много рањеника. Некима су секли ноге, некима руке, а доста рањеника је ту и умрло од задобијених рана. Мене су лечили превијањем и лековима и излечили. Са осталим рањеницима из Горажда пребачен сам у Пљевља, а одатле за Ужице и на крају у Чачак.

Пошто сам излечен пуштен сам кући на тромесечни опоравак. Када сам чуо да је Сарајево ослобођено било ми је жао што и ја нисам учествовао у тој борби.

Након потпуног излечења и опоравка вратио сам се у своју јединицу. Убрзо нам је саопштено да се Дража Михаиловић, са већом групом четника налази на рејонима Сутјеске и Зеленгоре и да одатле покушава да се пробије за Србију. Кренули смо на усиљени марш и за врло кратко време стигли на планину Зеленгору. Ту смо водили тешке борбе са четницима и после више данонoћних борби успели да их разбијемо. Много је четника изгинуло у тим борбама а многе смо предали штабовима јединица да им народ пресуди.

Реџеп Халидовић

Сви на фронт — све за фронт

Наредбом Врховног штаба НОВ и ПОЈ од 1. новембра 1944. године објављена је мобилизација дванаест годишта обвезника на свим ослобођеним територијама Југославије, рођени од 1. јануара 1915. до 1. јануара 1927. године. До 10. јануара 1945. године, укупно у Србији је мобилисано или се добровољно јавило око 250.000 бораца. У позадини су задржани неопходни стручњаци, техничари, занатлије и рудари.

Наглим јачањем НОП-а у нашем крају од пролећа 1944. године, до ослобођења Пирота, већина способних младића и осталих обвезника ступила је у Пиротски партизански одред, у 25. и 27. бригаду 46. дивизије и у 8, 10. и 12. бригаду 22. дивизије. Већину ових бригада сачињавали су борци из Пиротског краја. Нешто више од 2.000 бораца са овог подручја је мобилисано. То су били углавном млађи од 18 година, а било је и оних који су тек дошли из заробљеништва, интернације из Бугарске или печалбе.

Тих дана на бившем вашаришту Барје обвезници-регрути пристизали су из свих села и градова предвођени одборницима Народноослободилачких одбора, који су будуће борце по списку предавали мобилним официрима, а ови су формирали неколико допунских батаљона. На зборном месту вршен је лекарски преглед, без свлачења и слушалице. Лекар је прошао кроз строј и питао има ли ко болестан или неспособан. Таквих скоро и да није било или се нису хтели пријавити. Сви су желели да што пре оду на фронт, да се боре за ослобођење земље. Тада је главна парола била „Сви на фронт — све за фронт".

Формирани батаљони размештени су у већим околним селима на исхрану, обуку без оружја и чекали су распоред за попуну дивизија на фронту.

Велики прилив бораца, у тако кратком року, наметнуо је и проблем наоружања. Складишта са оружјем нисмо имали. Зато се са распоредом и допуном јединица новим људством одуговлачило. Половином децембра 1944. године коначно је наређено да наши допунски батаљони крену у попуну 37. Санџачке дивизије (3. 4. и 5. бригаде, као и пиштабских јединица).

Полазак допунских батаљона на фронт испратила је плех-музика до железничке станице. Једне вечери укрцани смо у отворене коњске вагоне. Од поласка до Ниша, целе ноћи, пратила нас је ситна, јесења киша. У Нишу смо чекали неколико дана. Одатле смо кренули за Крушевац, Краљево, Рашку. Тај пут прелазио се пешке.

У Рашкој смо распоређени по бригадама и одатле, преко Н. Пазара, Дуге пољане, Сјенице, Н. Вароши кренули на фронт који је био

код Бистрице, Златара, Прибојске бање и долином Лима. Ту смо попунили чете и почели да изводимо акције и учествујемо у борбама, без оружја, чекајући да га заробимо од непријатеља. Око 1.000 бораца са 1. Батаљоном 4. Санџачке бригаде послато је за Црну Гору да се наоружа, а један батаљон наоружавао се сакупљањем оружја по селима сјеничког среза. Тако наоружане јединице кренуле су на фронт који се у међувремену преместио ка Дрини, Фочи, Горажду, до Вишеграда.

На овом борбеном путу од Пирота до Сарајева многи су дали своје животе за ослобођење наше земље.

Матејић Матеја

Снажи нас борбени дух и другарство

Новембра месеца 1944. године више допунских батаљона из пиротског краја, са око 5.000 бораца, кренуло је за Санџак да попуни делове 37. Санџачке дивизије. Пут и покрет до Санџака није био лак. До Врбе код Краљева ишли смо возом, а после нешице до Нове Вароши. Снег је био велик, а температура око —30°Ц. Били смо слабо одевени. На себи смо имали сељачка сукнена одела, што је још и било добро, али обућа нам је била лоша, углавном опанци од свињске и говеђе коже. Храна је била врло слаба. Добијали смо нешто од сељака у селима кроз која смо пролазили.

Прву борбу доживео сам на Бистрици код Н. Вароши. Ту сам био болничар, без оружја. Приликом распоређивања по бригадама није било довољно оружја за све борце. Оружје се узимало од непријатеља. По ослобођењу Бистрице, кренули смо за Пријепоље. Био је срушен мост. У току ноћи прешли смо Лим преко срушеног моста. Било је јако хладно. Руке су нам се лепиле за гвоздену конструкцију моста.

*

Пљевља — јануар 1945. године. У Пљевље сам дошао са IV Санџачком бригадом. Наш други батаљон добио је наређење да иде у Гацко, за оружје. По јакој зими и снажној вејавици, гладни и полубоси, кренули смо из Пљеваља на температури —30°Ц. На пола пута до Гацка стигло је наређење да су оружје подигли наши други батаљони, па смо се вратили у Пљевља. Ту смо тада добили оружје и тако постали права војска.

Сећам се једног хладног и тмурног дана. Командовано је да изађемо у строј без оружја. Пронео се глас да ће неко бити стрељан. Док смо изашли из куће где смо били распоређени на одмор, видео сам једног младића из мог суседног села, Стањанац. Звао се Александар. Он је, како се видело из пресуде преког Војног суда, организовао једну десетину његових сељака да беже из борбе, док су спровођени до наше јединице. Непристојно се држао и вређао наше курире који су их спроводили. Пресуда је изречена пред нашим батаљонима.

*

Село Крће код Пљевља. Распоређени смо ради краћег одмора. Хигијена је била врло слаба. Снег је без престанка падао и блокирао читаво подручје. Народ овог села као и других у овом крају, примио

нас је лепо. Где год смо пролазили пружано нам је све што се могло. Становништво је храну одвајало и делило са нама. Међутим, хране је било јако мало и код сељака. Туда су пролазиле многе војске и свака је односила. У овом селу као следовање добили смо кувано жито и по парче несланог меса. О хлебу није било ни говора. Ипак, морал је био на висини. Сећам се једног младог борца, мислим да се звао Живојин, из села Стањанца код Пирота, који је у току дана са омладином и народом из ових села учествовао на чишћењу снега па је после тога појео нешто више качамака, оптеретио стомак и на путу за болницу умро, недалеко од села Крће.

*

Из овог села добио сам прекоманду за III санџачку бригаду. Путовали смо по беспућима. У III бригаду стигао сам 13. фебруара 1945. године. Од старијих бораца ове бригаде примљен сам као од својих најближих. Братство и јединство било је заступљено на највишем нивоу. Ту је било бораца из свих крајева наше земље, (Србијанаца, Црногораца, Босанаца, Хрвата, а било је и Италијана). Ту ми је пришао један борац из Црне Горе и питао ме како се зовем. Рекао сам да се зовем Гојко Петровић. На то је он додао да се и он презива Петро-

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 85
30 јула 1944

ШТАБУ III и IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

Непријатељ је прије извјесног времена предузео јачим снагама офанзиву на нашу слободну територију на сектору Андријевица — Беране. Јачина непријатеља је била до 10.000 војника Њемаца, Арбанаса, муслиманске милиције и нешто четника, који су уз садејство њемачке авијације намјеравали да по сваку цијену овладају Андријевицом, Беранама, Колашином, са циљем даљег продирања на нашу слободну територију.

Снаге наше војске успјеле су да у снажним и одлучним нападима потпуно разбију непријатеља на томе сектору, испресијецају га, нанијевши му велике губитке у мртвим, рањеним и заробљеним и заплијенивши веће количине материјала.

Послије разбијања тога непријатеља слиједиће, вјероватно, продирање извјесних наших јединица сјеверним дијеловима наше земље.

У исто вријеме њемачко-четничко-милициске снаге предузеле су напад и на нашу дивизију. Непријатељ је одбачен на свима секторима, ка Пријепољу и пребачен на десну обалу Лима.

С обзиром на наш даљи задатак, првенствено је нужно да се разбију непријатељске снаге на десној обали Лима од Бање до Рудога, гдје је концентрисано око 2.000 четника. Они су распоређени сада у три групе, једна најјача код Манастира Бање, друга на сектору

вић и да смо ми неки рођаци по презимену. Зачудио сам се. Овај мој презимењак био је храбар борац-бомбаш. Тешко је рањен код Стамболчића испред Сарајева. Отишао је у болницу и више се нисмо видели.

Сећам се борца који је био мој десетар, борац од 1942. године. Био је неписмен. Учио сам га да пише и чита. Заволео ме је као рођеног брата. На положају, при борби, често је био поред мене, објашњавао ми како да пуцам, како да се пребацујем до заклона. Био је неустрашив. Није се плашио метка и углавном је гађао из стојећег става. Имао је 14 рана. Његовог имена се сада више не сећам. Знам да је негде испред Горажда отишао за Београд у Титову Гарду. Кад је кренуо поздравио се са мном, пољубио ме, пожелео ми добро здравље.

Руководиоци у овој бригади били су тако добри људи и увежбани ратници као да су завршили војне академије. Учили су нас, помагали нам, тако да смо и ми, пирећанци, постали храбри и неустрашиви борци.

*

Најтежа борба у којој сам учествовао, била је борба за ослобођење Горажда. Време је било јако лоше, снег дубок, температура испод 0. Наш други батаљон нападао је на Илијином брду са леве стране Горажда. Борбу за Горажде почели смо 14. или 15. фебруара

Штрбци, и трећа код Рудога. Упоредо са разбијањем тих четника наш је задатак да се ликвидира милиција која се налази у Прибоју.[2]

НАРЕЂУЈЕМО:

1. III санџачка бригада у току 30/31. ов. мј. извршиће прелаз Лима негдје код Добриловића са свим својим јединицама, ликвидираће непријатеља код Манастира Бања, обухватајући својим десним крилом непријатељске снаге на томе сектору. По разбијању непријатеља на томе сектору ликвидираће Прибој, и упоредо ће овладати положајима Лесковац — Црни Врх [к. 1155] — Црни Врх (к. 1142) — Рабрново Брдо. У Прибоју се извјесним мањим снагама задржати само краће вријеме у циљу свршавања најнужнијих послова. На просторији Луниће — Црни Врх — Рабрново Брдо одморити јединице, а пред мрак кренути правцем: Рача, односно Штрбци, разбијајући четнике на томе сектору и одмах форсирано продужити ка Рудоме нападајући четнике на томе сектору. По разбијању четника код Рудога, пребациће се на лијеву обалу Лима, на просторију Црнуговићи — Голеша (Западна).[3]

Приликом извршења овога задатка мора се дејствовати најенергичније, не дајући непријатељу времена да се прибере, и на тај начин ће успјети да га почесно туче. Са штабовима батаљона треба одржати састанак и припремити борце на овај задатак.

2. Јединице IV санџачке бригаде ће садејствовати извршењу горњег задатка III бригаде.

1945. године. Скоро сваке ноћи вршили смо нападе и имали доста жртава. Ту је погинуло више наших бораца.

Кад смо једне ноћи требали да извршимо напад, десетар Мартин (мислим да је био Црногорац) добио је задатак да поведе бомбаше и да их распореди за напад. Отишао је са бомбашима. Пошто се дуже задржао, а време је било јако лоше, десетар Лакић и ја кренули смо да видимо како је извршио распоред и да поднесемо извештај пред почетак напада. Десетар Лакић је ишао напред, ја за њим. Одједном, пред нама се појавио човек. Мислећи да је то Мартин десетар је повикао: „Мартине". Међутим, то није био Мартин, већ залутали немачки војник. Били су један уз другога. Немац је Лакића ударио ручном гранатом, Лакић је зграбио пушку и ударио га. Нисмо се снашли, Немац је бежао. Отворили смо за њим ватру из пушака. Нестао је у густој магли. На наш пуцањ борба је одмах отпочела. Мислим да се то место звало Јабука. Настала је жестока пуцњава из свих могућих оружја. На самом брду помешали смо се са Немцима. Један гимназијалац из Новог Пазара погинуо је те ноћи. Било је доста рањеника. Наш вод је добио задатак да их у току ноћи пренесе до Дрине, где су чамцима пребацивани за болницу. Како смо били преморени и исцрпљени, било је врло тешко носити рањенике на примитивним носилима. Народ овог краја, нарочито омладина, свесрдно су нам помагали.

Одмах по пријему овога наређења јединице IV бригаде смјестиће се на просторији: Кучин, држећи засједу на путу Бистрица — Прибој, Забрдни Тоци, Маржићи са два батаљона. 30 ов. мј. у сумрак два батаљона IV бригаде извршиће прелаз Лима негдје код Калафатовића, очистиће четнике на просторији између Кратовске Ријеке и Михајловца, избиће на Бањско Брдо и преко Кратова и Челица поново ће се пребацити за село Маржиће. Тај задатак ова два батаљона морају извршити најенергичније и за што краће времена.

31 ов. мј. у 12 часова IV бригада ће извршити покрет у правцу Рудога. Један батаљон ће оставити у селу Црнуговићи, са задатком извиђања у правцу Чајнича, Мустафина Гроба и Бучја, а са три батаљона ће у први сумрак 31 ов. мј. демонстративно дејствовати на сектору Устибар — Рудо. На томе сектору ће у свему садејствовати јединицама III бригаде које ће се појавити са сјеверне стране у циљу напада на четнике тога сектора. Уколико буде потребно, извјесне снаге пребацити и на десну обалу Лима тога сектора.

3. Штаб дивизије ће се 30 послије подне пребацити за засеок Грабовица (сјеверно изнад слова Д. села Добриловићи). У току 31 ов. мј. послије подне пребациће се за село Батковићи, гдје ће остати до даљега.

4. Са бригадом ће овај Штаб одржавати везу путем радио-станице, по до сада уговореном времену, с тим што уговарамо везу још сваки дан у 12 часова.

5. Уговорени знаци: — Паљење ватре на истакнутим и важним заузетим положајима.

За 30 т.мј.: Призрен — Пипери
„ 31 „ Рат — Романија

Испред Горажда. Четири омладинца су упућена до штаба бригаде, ради неког задатка. Били су врло млади, деца — борци. Задржали су се на путу неколико дана више. Стигли су у јединицу у први сумрак код Илијиног брда, испод Горажда. Комесар је био љут. Наредио је да одмах пођу на бункер, недалеко од наших положаја. Добили су по неколико бомби. За вође бомбаша био је одређен водни делегат. Пошла је и болничарка. Како се сећам, звали смо је Бела. Другови су спремно кренули на задатак. Комесар се на то насмејао и рекао: „Вратите се, видим да сте храбри борци".

У околини Горажда хлеб уопште нисмо имали. Омладинци из села су нам доносили сушене крушке. То су били пионири — деца. Народ овога краја помагао је и давао све што је имао. Једног дана био сам одређен да чувам стражу изнад села. У близини су се налазили немачки бункери. Наишао је неки старији човек и рекао: „Друшкане, постави се у заклон, Немци су у близини, могу да те виде и убију". Захвалио сам и тако урадио.

А на одмору, у плеханим бурадима палили смо одела. Од вашки се није могло живети.

„ 1/УШ: Митар — Митровица

6. Хируршка екипа кретаће се са Штабом дивизије.

7. Бригадну интендантуру и све остале непотребне дијелове оставиће III бригада, за вријеме вршења ове акције, код IV бригаде. Данас нека се сви ти дијелови прикупе у с. Голеша, засеок Шалипури, а даље ће о њима водити рачуна Штаб IV бригаде.

8. Пионирско одјељење ове дивизије упутићемо данас до Штаба III бригаде коме се ставља на расположење у циљу вршења потребних рушења комуникације према моментаној потреби.

9. У прилогу се достављају знаци распознавања и борбени знаци за првих 10 дана мјесеца августа.

10. 30 ов. мј. послије подне Штаб IV бригаде упутиће свој Извиђачки вод у правцу Мустафина Гроба у циљу извиђања на томе сектору. Даће му детаљна упутства и начин везе.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар
п.пуковник,
Мило Јовићевић

Командант — п.пуковник,
Жарко С. Видовић

Начелник — п.пуковник,
Раде В. Кнежсвић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 30—3, к. 1253.

[2] О извршењу овог наређеша види док. бр. 228.

[3] Бригада се није враћала на леву страну Лима. Види допунско наређење, док. бр. 225.

После ослобођења Горажда кренули смо према Сарајеву. Посебно тешка била је борба за ослобођење Стамболчића. Нападали смо више пута овај градић. Једне вечери требали смо да извршимо напад у поноћ. Пре тога требала је да туче наша артиљерија, па је дошло до неспоразума. Ми смо стигли испред немачких бункера, а наша артиљерија се није још јављала. Касније је почела да туче по нама. Морали смо се повући. Наређено је да поново извршимо напад пред зору, што смо и учинили. У тој борби погинуло је више бораца, само четворо њих из околине Бабушнице. Сахранили смо их поред једне појате испред Стамболчића. Једног борца изнели смо из борбе под тешким околностима. Плавокоси младић из околине Бабушнице храбро је ишао према бункеру. У моменту када је замахнуо да баци бомбу смртно је погођен од непријатељског митраљеза. Под јаком ватром изнели смо тело овог мртвог друга. Били смо се зарекли да непријатељу нећемо дозволити ни мртвог борца да зароби.

*

После ослобођења Стамболчића, месеца априла 1945. године кренули смо на Пале. Командант батаљона Драгојло, презимена се не сећам, био је храбар борац, друг и руководилац. По чину је био капетан. Испред Пала батаљон је стигао ујутро око 7 часова. Стали смо у једној ували да се одморимо и сачекамо доручак. Стигао је кувар. Донео је за доручак пасуљ. Почео је да дели храну. У том моменту непријатељ је почео да пуца из топова на нас. Наређено је да сви идемо у заклон. Био сам близу казана. Глад је била несавладива. Рекао сам кувару: „Ма сипај". Послушао је. Са порцијом пасуља јурио сам у заклон.

Једног дана у Палама играли смо Козарачко коло. Непријатељ је држао положаје изнад Пала, утврђен у школи. Отворио је ватру и смртно ранио другарицу референта бригадског комитета имена се не сећам, али сећам се њеног лика, њене дуге косе, прекројеног лепог зеленог одела, пиштоља око паса, праве лепотице у бригади. Сахрањена је на Палићком гробљу. Било нам је јако жао ове наше дивне другарице.

Око 13 часова наш батаљон је ушао у град Пале. Расподелили смо се по кућама ради краћег одмора. Негде око 18 часова издато је наређење да батаљон изврши напад на школу у којој се непријатељ забарикадирао. Прво је тукла наша артиљерија. Затим је батаљон кренуо у напад. У први сумрак били смо испред школе и немачких бункера. Одвијала се борба на живот и смрт. Морали смо да прилазимо бункерима под јаком непријатељском минобацачком ватром. Радо Ранчић из села Праваљеник код Бабушнице, скојевац и пушкомитраљезац, био је тешко рањен. Касније нога му је ампутирана. Данас је ратни војни инвалид и живи у свом селу. Били смо нераздвојни, делили смо и последњу кору хлеба.

Батаљон је опкољавао школу. Дејствовали смо из свих оружја. Бомбаши су морали да одиграју главну улогу. Храбри командант батаљона, друг Драгојло, стао је близу школе иза једног дрвета и повикао: „Другови — борци, ко се плаши да баца бомбе, додајте их мени". Са бомбашима је засипао школу бомбама. Са дуге стране, два Пирођанца, браћа од стричева, пошто је погинуо пушкомитраљезац, викали су: „Друже комесаре, митраљез смо спасли" (касније су похваљени на

четној конференцији за овај подвиг). После напада наших бомбаша на школу, непријатељ је ућуткан. А онда и одједном смо викнули: ,,УРА". Сви смо у један мах јуришали на бункере и дотукли непријатеља. Колико се сећам погинуло је 4—5 наших бораца и неколико је рањено. Непријатељ је имао тешке губитке.

Пошто смо освојили бункере, командант батаљона Драгојло кре-нУ° је у сусрет првом батаљону, десно од нас. У том моменту, налетео је усташа. Бацио је бомбу и ранио команданта у главу. Но, срећом, рана је била лака. Под завојем наставио је водити батаљон у борбу.

Пале је ослобођен. Били смо на домаку Сарајева. Изашли смо из шуме, која нам је служила као заклон. Непријатељ је потиснут са свих положаја на овом пределу. Приближавали су се часови борбе за ослобођење Сарајева, уочи 6. априла 1945. године.

Истог дана око 20 сати увече, по ослобођењу Сарајева, кренули смо за Рајиловац и Високо. Орила се песма: „Зар усташе то не знаше, Сарајево да је наше". Усташе су тада из неких високих зграда бацале бомбе на нашу чету. Како се сећам, рањено је 4—5 бораца. Пренели смо их у болницу.

После ослобођења Сарајева, требало је да се вратимо за Србију на заслужени одмор. Међутим, наша бригада је учествовала у борбама са четничким снагама код Калиновика, где је погинуо наш храбри командант Драгојло. Ту смо коначно и разбили четничке снаге.

Нарочито ми је остало у сећању велико другарство. Волели смо један другога као рођена браћа. И свуда где смо прошли, омладина из Санџака, Босне и Црне Горе пружала нам је сваку помоћ.

Гојко Драгољуба Пвтровић

У мишраљеској чеши

Мобилизација је у нашем крају извршена средином децембра 1944. године. Од кућа смо пешице дошли до Пирота, а одатле возом за Ниш. Из Ниша смо ишли за Криву Врбу и Крушевац. Испратила нас је војна музика. У то време железничка пруга била је оспособљена до Крушевца, где смо добили храну. Чини ми се да је то било наше последње право војничко следовање.

Након краћег боравка у Крушевцу кренули смо за Краљево, а одатле, преко Рашке, наставили пут за Нови Пазар. Ту смо се мало одморили, затим, преко Дуге Пољане, наша колона од око три стотине омладинаца, стигла је у Нову Варош. Ту сам распоређен у 3. батаљон Четврте санџачке НОУ бригаде. Из Нове Вароши кренули смо пешице, најпре козјом стазом уз неко брдо. Водич пута нам је рекао: „Другови, кретаћемо се у колони по један. Будите опрезни, Немци се налазе недалеко одавде".

У колони прешли смо преко неког виса и спустили се у село Рутош. Ту смо преноћили и сутрадан су нас распоредили по четама. Од омладинаца са којима сам кренуо из Пирота у митраљеску чету, у коју сам добио распоред, дошла су још њих двојица. У овој чети, сећам се, имали смо три митраљеза: две „Бреде" и један „Фијат". Поред тога чета је имала један минобацач 82 мм и један лаки бацач који се носио на леђима.

Вод у који сам распоређен било је око тридесет бораца. Недељко Бајчета био је командир чете, комесар Љубан Ружић. Те људе никада нећу заборавити, поготово комесара ЈБубана. Био је изузетно добар. Командир вода био је Милован Недовић, који је, такође, много бринуо о својим борцима.

Покрете смо изводили ноћу. Комесар је тада, најчешће, ишао на зачељу колоне. Он је војнике бодрио, подстрекивао нас. да истрајемо у напорном маршу. Увек је био спреман да помогне борцу који би посустао, уморио се, или био болестан . . . Мој комесар Љубан Ружић био је примеран комуниста и изнад свега добар друг, који је волео и чувао своје борце.

Први пут сам ступио у борбу код села Бистрице. Кад су нас Немци напали хитно сам распоређен за помоћника митраљесца. Нишанџија је био Милојко Стојковић, родом из Бајине Баште. Жестоко тучени од наших бораца, Немци су почели да одступају. Са собом су терали стоку коју су запленили од сељака. Са свим тим притерали смо их у један теснац. Било је то око поднева, јануара 1945. Имао сам

велику трему и страх. Међутим, митраљезац Милојко, коме то није била прва борба, био је равнодушан. Пушећи смирено је чекао тренутак када ће Немци наићи да ио њима оспе ватру. У том чекању Милојко је и мене понудио цигаретом, рекавши ми да је попушим како бих се загрејао. До тада нисам ни видео цигарету, а камо ли пушио. Узео сам је и повукао неколико димова. Цигарета ме је опила. Баш тада Немци почеше да пуцају испред нас.

У оном стању нисам ни схватао шта се око мене дешава. Устао сам и радознало почео да гледам у правцу одакле су Немци пуцали. Хтео сам да посматрам како то изгледа када се води борба.

— Лези, бре, Бато! Главу ћеш да изгубиш — повика Милојко **и** повуче ме према доле. Тада смо добро тукли Немце. Са интересовањем сам ослушкивао штектање митраљеза, рику говеда и блејање оваца. После борбе командир ме је прекорео што сам несмотрено поступио, рекавши ми: „Јуче си дошао, данас замало да погинеш!"

У следећим борбеним окршајима понашао сам се другачије. Посебно су дуге и тешке борбе биле за Горажде. Трајале су скоро петнаест дана. Иако су назирали крај рата Немци се нису лако предавали и упорно су бранили Горажде. Најжешће борбе водили смо на брду Мишјак. Изгледало је као да се читав брег запалио. После ове борбе упутили смо се према Рогатици. Ту није било јако опасно, мада су на том подручју погинула моја два друга са којима сам кренуо из Пирота. Код Рогатице смо се зауставили испред једног миниранoг поља. Ту смо чекали целу ноћ. Била је велика зима. Стајање нас је замарало. Један мој друг из села Блата Бериловца без одобрења је пошао у чекаоницу железничке станице да узме клупу да би могао да седне. Позвао је још једног борца, родом из Осмакова. Како су повукли клупу активирали су мину коју су Немци поставили. Чуо се страшан пуцањ. Зграда железничке станице је била разрушена, а нас, који смо стајали недалеко одатле засуо је малтер и креч. Обојицу смо сутрадан сахранили недалеко од железничке станице.

Сввтозар Миладиновић

Борба на Сирогојну код Ужица

Шестог октобра 1944. године, увече, јединице 6. источно босанске бригаде, 1. батаљона 4. санџачке НОУБ и Ужичког одреда ушле су у Ужице. У граду су се налазили четници. Енергичним дејством јединице су врло брзо очистиле град, заробљено је око 30 четника. 6. источно босанска бригада продужила је дејство према Косјерићу и Ваљеву. Наш батаљон се задржао у Ужицу са деловима Ужичког одреда, ради успостављања реда и обезбеђења. Упућене су патроле за извиђање у правцу Пожеге, Бајине Баште и Кремана.

Улазак у Ужице био је велики догађај за наше борце. Нарочито је импресивно деловао сусрет са народом слободарске Ужичке Републике. Ужичани су били пресрећни што је њихов град опет слободан. Сутрадан, 7. октобра, у граду је било велико весеље народа и наших бораца. Увече је наша културно-просветна група дала врло успешну приредбу за грађане у ондашњем Соколском дому. После изведене приредбе настављено је са игранком до касно у ноћ. Наредних неколико дана чистили смо терен од заосталих и скривених четника.

Већ 13. октобра, изјутра, стигао је курир Команде места у Чајетини и известио нас да је на Чајетину наишла велика група четника злогласног Радовића, званог Кондор, који су разбили Команду места, побили неке другове, неколико њих везали и одвели са собом у правцу Сирогојна. Четници су наишли од Вишеграда преко Кремана и Шљивовице.

Командант батаљона Благоје Перуновић одмах је издао наређење за покрет у правцу Чајетине. У граду су остали делови Ужичког одреда, интендантски вод са интендантом Радисавом Зечевићем и патроле које се нису биле вратиле са задатка. Са батаљоном је пошао и један број бораца Ужичког одреда.

Покрет бораца до Чајетине био је врло напоран. Ишло се убрзаним кораком, па су борци прелазили више од 6 километара на час. Маршевало се краћим путем и батаљон је врло брзо стигао у Чајетину. У току марша нико од бораца није остао иза јединице.

Доласком у Чајетину наишли смо на пустош у објекту Команде места, који су починили четници. Батаљон се кратко задржао у Чајетини ради предаха и ручка. Потом је наставио потеру за четницима, претпостављајући да ће их до ноћи негде стићи. Од Чајетине батаљон се кретао правцем: Партизанске Воде — с. Рожанство — с. Трнава — с. Сирогојно.

Већ се приближавала ноћ кад смо стигли у Рожанство, где смо стали да се одморимо и распитамо се о четницима. У међувремену, у

штаб батаљона дошла је нека средовечна жена, уплакана и узнемирена (колико се сећамо звала се Зорка), говорећи да су јој четници свезали и одвели сина за Сирогојно, због тога што је био партизански одборник. Рекла је да је ишла поред сина до Сирогојна молећи четнике да га пусте. Четници су је тукли и натерали да се врати, говорећи јој да ће њеног сина стрељати сутрадан. Испричала је колико је знала о размештају четника у Сирогојну, месту предстраже и означила кућу у којој је смештен четнички штаб. Касније се показало[1] да су ови подаци били тачни, као да их је прикупио најбољи обавештајац. Молила је команданта батаљона да разбије четнике и ослободи њеног сина. Понудила се да буде водич батаљону до Сирогојна. Била је пресрећна кад је командант батаљона наредио покрет ка Сирогојну. Пошла је као водич.

На око 2 километра од Сирогојна, са места одакле се имао добар преглед терена (ноћ је била видна), командант батаљона извршио је распоред јединица за напад: прва чета требала је заузети положај косом југоисточно од села, са задатком да буде у заседи и сачека главну групацију четника кад буде напуштала село, под дејством друге чете; друга чета нападала је четнике са северозападне стране Сирогојна, са задатком да енергичним дејством разбије њихове снаге, не дозволи им организовано повлачење и присили их на повлачење у правцу прве чете. Пратећа оруђа заузела су погодан положај са задатком дејства у центар размештаја четника. Штаб батаљона кретао се са другом четом. Одређено је време за напад. Знак за почетак дејства била је прва испаљена мина из минобацача.

У току приближавања четничким положајима, видели смо њихову предстражу на хоризонту испред самог села. Извидница прве чете дошла је у контакт са четничким обезбеђењем и после уобичајеног „ко иде", наши су одговорили да иде пожешка четничка чета. Позвали смо их да приђу ближе ради распознавања. Четници су олако ово прихватили. Један је пришао ближе нашој извидници и затражио знаке распознавања. Рекли смо да је дужан да то каже први, јер долазимо из Пожеге и нисмо сигурни да су они четници којима треба да се прикључимо. Збуњени четник је изговорио реч „пиштољ", на што смо узвратили да је то наша парола. Одмах је изговорио: „Е онда је наша „пушка". Тако смо на лак начин открили четничке знаке распознавања. Видевши да смо „браћа" четник је пошао ближе нама. Баш у том моменту је један наш друг без одобрења и несмотрено опалио метак из пушке и убио га. За чудо, ни овај пуцањ није узбунио четнике. Јединице батаљона су, користећи се знацима распознавања, прошле кроз проређен распоред периферних снага четника, који су се грејали поред добро наложених ватри, и поселе положаје одређене за напад.

После неколико минута, у одређено време, пратећа оруђа отворила су ватру по главној групацији четника. Како смо сутрадан видели, прва мина из минобацача пала је пред улазна врата зграде у којој је био смештен четнички штаб. После прве испаљене мине, друга чета је силовито кренула у напад. Међу четницима је настала пометња, услед изненадног напада. Чета је извршила јуриш и помешала се са четницима. Експлодирале су ручне бомбе и убитачно су дејствовале аутоматска оруђа. Четници нису успели да пруже организован отпор. Панично су бежали косом југоисточно од села, пошто из овог правца нису трпели ватру. Међутим, сада их је изненада дочекала

прва чета брзом паљбом из свих ватрених средстава и ручним бомбама. Четници су се нашли под дејством блиске унакрсне ватре обеју чета. Бежали су на све стране, остављајући комору, припремљене прасиће, пилиће, гибанице и ракију. Једна већа група задржала се на оближњем сеоском гробљу и почела да отвара ватру. И она је била брзо разбијена ватром батаљона.

Захваљујући ноћном дејству и изненађењу, две наше чете са око 130 бораца, уз садејство пратећих оруђа, успеле су разбити четничку групацију од око 2.000 до зуба наоружаних четника.

Једна група четника задржала се на пошумљеној коси изнад Сирогојна. Сачекала је зору 13. октобра. Приметила их је прва чета, пришла на блиско одстојање и изненадном ватром натерала у бекство.

У овој борби погинуо је пушкомитраљезац 1. чете Милан Јеловац, који је био одређен за истуреног пушкомитраљесца (између распореда

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 91
13-^111-1944

ШТАБУ III и IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

(и замјенику команданта III бригаде другу Данилу Јауковићу)

1. Према добивеним подацима непријатељ је у току 12 ов. мј. пребацио извјесне своје снаге за Прибој. Такођер постоји вјероватноћа да нас непријатељ нападне од правца Пријепоље — Кладница, са задатком набијања на Лим. На лијевој обали Лима налази се нешто четника Вука Калаита и четници Милутина Јеловца.

2. Да би предухитрили непријатељске намјере, а у исто вријеме нужно је да прихватимо и материјал за нашу дивизију,[2]

Н АР Е ЂУ Ј Е М О:

— IV санџачка бригада до сумрака 13 ов. мј. прикупиће своје јединице у Радојињи и у току ноћи 13/14 т.мј. ликвидираће непријатеља на сектору Прибој, заузеће Прибој, пребациће два батаљона на лијеву обалу Лима код Прибоја, поставиће засједе на комуникацији Бистрица — Прибој, порушити цесту на најзгоднијем мјесту и по сваку цијену осигурати ту комуникацију. Уколико се укаже потреба, два батаљона са десне обале Лима могу се, у циљу интервенције на лијевој обали Лима, пребацити према моментаној ситуацији. Иначе ће се задржати на тој просторији у току 14 т.мј. У току 14/15 тмј. смјестиће се на просторији Маржићи — Забрдни Тоци — Ожаљ — Голеша, са задатком разбијања четника на лијевој обали Лима, затварања праваца од комуникације Пријепоље — Пљевља.

— III санџачка бригада одмах по пријему наређења кренуће правцем Борова Глава — Торник — Јабланица — Бијела Брда, разбијајући непријатеља на томе правцу и постављајући се на просторију:

прве чете и села). Имао је задатак да прати повлачење четника и на време обавести свог командира. Међутим, Милан је сачекао четничку групацију и испалио на њу два шаржера муниције. Тада га је његов помоћник Божидар Варагић опоменуо да се требају повући, како им Је и речено. Милан, међутим, није послушао. Ставио је у пушкомитраљез и трећи шаржер, устао и стојећи почео да туче четнике који су пришли на свега десетак метара. Тада је смртно погођен. Његов помоћник је изнео пушкомитраљез. Милан је био врло храбар борац и добар друг.

Један борац је био лакше рањен. Батаљон више није имао губитака.

Четници су имали 15 мртвих и преко 30 рањених. Заплењен је део њихове коморе са доста брашна и других намирница. Остала је сва храна коју су спремали за ручак. Ухватили смо коња њиховог команданта који је у бисагама имао четничку архиву.

Бијела Брда — жел. станица Увац — Равно Брдо — Хусеинова Раван, са задатком затварања нравца Вишеград — Прибој, рушења комуникације на најзгоднијем мјесту. На ту просторију мора бригада да избије усиљеним маршем. На тај задатак кренути одмах са два батаљона који се налазе на Боровој Глави, а два батаљона који се налазе у ЈБубишу под командом замјеника команданта бригаде нека одмах такође крену правцем Горња Јабланица — Бијела Глава — Цигла — Штрбци и нека се смјесте на просторији Штрбци — Равно Брдо — Кнегиња. У току 14/15 т.мј. III бригада ће нродужити напредовање у циљу чишћења просторије Рудо — Миоче, извршиће прелаз Лима и пребациће се на просторију Међуречје — Батковићи — Црнуговићи — Западна Голеша, са задатком затварања правца од Пљеваља и Чајнича.

— Горе наведене задатке бригаде треба да изврше најенергичније вршећи покрете усиљеним маршем а нападајући снажним еланом, бацајући на најважније правце јаче снаге.

— Штаб дивизије кретаће се са IV бригадом.

— Чету 2 батаљона која се налази на Кокином Броду упутићемо да заједно са интендантуром и санитетом III бригаде уђе у састав IV санџачке бригаде код села Радоиња.

— Дивизијску извиђачку чету и извиђачки вод III бригаде употријебиће Штаб IV бригаде у току 14 ов.мј. на просторији Гобате — Китоња а по пребацивању IV бригаде на лијеву обалу Лима наредиће да се и они пребаце.

— Тешке рањенике ћемо оставити на досадашњем мјесту.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Начелник — п.пуковник,
Р. Кнежевић

Командант — п.пуковник,
Жарко С. Видовић

Политички комесар
п.пуковник

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 33—3, к. 1253.

[2] Види док. бр. 233.

Миливоје Сарић и Радоје Булатовић (с лева на десно горе) Радомир Стојановић и Томо Пековић (доле)

У току дана тринаестог октобра батаљон је очистио ширу околину села од разбеглих четника и прикупио плен. За то време жена која нам је била водич, пронашла је живог сина. Био је везан конопцем за стожер на једном гумну у селу. Крвав и модар од четничких батина, али и срећан што смо га ослободили. На стожеру је била прикуцана смртна пресуда према којој је требао бити убијен 13. октобра. Поред смртне пресуде била је везана и уплетена камџија од волујске коже, на којој је писало: „четнички закон". Пресрећна мајка се захвалила штабу батаљона и повела претученог сина кући. Командант батаљона дао јој је коња натовареног заплењеним брашном и другим намирницама.

На крају ове успешне борбе, окупили су се мештани Сирогојна и околних места и са нама прославили победу.

Батаљон се вратио у Ужице. Пре уласка у град обавештени смо да су савезнички авиони бомбардовали град и да је тада погинуо интендант батаљона Радисав Зечевић и неколико грађана. Сахранили смо га на Доварју. Опроштајни говор држао је комесар батаљона Душан Томовић. Борци су плакали. Плакали су и Ужичани који су га испратили до вечне куће. Његово име је уписано на плочи на грабљу у Доварју, у Титовом Ужицу као Радосав Зечевић.

Богдан Зечевић и Милосав Рабреновић

На коши Бишовик

Немачке снаге, које су се повлачиле из Грчке и југа Балканског полуострва правцима Нови Пазар — Сјеница — Пријепоље — Прибој према Сарајеву, биле су мете напада санџачких бригада, треће, четврте и пете санџачке бригаде. Немци су морали да издвајају јаке снаге ради осигурања тих праваца.

Не сећам се дана напада. Знам да је претходног дана запаљено село Дренова. На дан акције бомбрдовано је Пријепоље од стране енглеске авијације.

Трећи батаљон Четврте бригаде, комадант Владо Лечић, логоровао је у селу Бистрица, код Нове Вароши. Тога дана, после првог сумрака, батаљон је добио задатак за покрет. Правац кретања био је према селу Дренову, са северне стране коте — 1411, Битовика. Провлачили смо се нечујно кроз немачке положаје изнад села Дренове. Била је ноћ. Знали смо да се крећемо у правцу пута Пријепоље — Прибој. Нисмо тачно знали где нападамо. После дужег маршовања дошли смо у подножје Битовика. Чули смо хуку моторних возила, која су се кретала у правцу Прибоја.

При пролажењу изнад Дренове осећао се мирис паљевине. Нека згаришта су још горела у ноћи. Доласком батаљона у непосредну близину пута направљен је мали предах. Након тога је наређено да се развијемо у стрелце. Читав батаљон је у стрељачком строју подилазио коти, изнад пута Пријепоље — Прибој.

Ноћну тишину нарушио је немачки стражар са: „Алт" (стој). У том моменту помислио сам да је наш напад потпуно изненађење. Немци нас нису очекивали. Пале су и ручне бомбе. Борба је узела маха. Немци су пружали отпор, али су били изненађени. Напустили су положај. Одступили су у правцу пута остављајући неколико мртвих. Оставили су и плен који су опљачкали палећи Дренову (месо, ракију, мед и др.).

Када се борба утишала очекивали смо повратак у место логоровања, што смо најчешће радили после оваквих препада. Међутим, наш батаљон је остао на коти. Ту смо сачекали и зору и остали до поднева. То је било загонетно.

На коти Битовика 1411 видео се бункер, у коме се повремено појављивао немачки војник. Командант батаљона двогледом је осматрао немачки положај. Позвао је командира чете Милоша Џарића и наредио му да га са својом четом уништи. Мислио сам да ли се исплати ићи уз Битовик, јер се због успона требало ићи сат до бункера. У раз-

мишљању чуо сам командиров узвик: „Хајдемо, друга чета!". Узео сам пушкомитраљез с муницијом на леђа. Формирала се колона, на челу са командиром. Са нама су били командири водова Жугић и Остојић. Ја сам био у воду друга Жугића.

Наша чета имала је 23 војника. Док смо прелазили преко непошумљеног терена, Немци у бункеру могли су да виде колико нас је у колони. У нади да ћемо живог Немца у бункеру заробити пошли смо у тај пакао. Пре поласка на Битовик чуо сам да су претходне ноћи у борби поред наше бригаде, учествовала и два батаљона Пете санџачке бригаде и да је рањен командант Данило Јауковић.

Повукли су се у току ноћи.

Чета се споро кретала према врху Битовика. Били смо преморени. Ноћ је протекла под маршом и борбом. Успон према врху био је дуг, опрема и врућина отежавале су кретање. Када смо били на пола пута ка врху командир је наредио одмор.

Убрзо, случајно сам се окренуо у правцу кретања и видео сам 5 немачких војника са шмајсерима у рукама. Били су удаљени 30—40 м. Повикао сам: „Џаро, Швабе!". Узео сам пушкомитраљез и ухватио заклон иза буковог стабла. Немачки војници су се брзо изгубили у шуми. После тог сусрета са њиховом извидницом наставили смо пењање. Очекивали смо замку у току кретања, па смо ишли опрезно. Нестао је умор, сви смо били напети. Стижући готово на врх Битовика, заузели смо један ћувик, удаљен од бункера око 150 м. Немци се нису појављивали.

Командир чете наредио је Остојићу, командиру вода, да са његовим водом нападне са десне стране. То је био прегледан, непошумљен простор. Командиру Жугићу одређен је прилаз бункеру с леве стране, где је терен пошумљен. На ћувику је остао командир и један пушкомитраљезац, да нас штите.

Кренули смо са полазног положаја. Пут до бункера био је веома стрм. Пребацивали смо се од заклона до заклона. Сметао ми је ранац са муницијом. У џепу сам имао једну бомбу. Чувао сам је за посебну употребу. Хтео сам да је употребим ако стигнем до бункера. Опрезно, пузећи приближио сам се.

Нико још није испалио метак. Завукао сам руку у џеп и извадио бомбу, припремио је за употребу. У том моменту десило се оно што смо најмање очекивали. Непријатељ је отворио артиљериЈску ватру. Настао је прави пакао. Све се око нас тресло и рушило. Успео сам да се пребацим у један заклон и чекао да артиљеријска ватра престане. Не знам да ли су имали припремљене елементе гађања од раније или су им са Битовика послати радиом или телефоном. Гранате су падале око нас на уском простору. Артиљеријска припрема трајала је око 10 минута. Мени је изгледало знатно дуже.

После престанка артиљеријске ватре Немци су извршили јуриш са положаја на Битовику. На нас су се сручиле ручне гранате и рафали. Главни правац њиховог напада био је вод Остојића. У том метежу неко је скочио у мој заклон. Био је то командир вода Жугић. Када је почео немачки напад на нашу чету, истовремено је почео и напад на делове батаљона који су се налазили на полазној коти. Немачки напад није дуго трајао. Осујетили су наш напад и наш положај

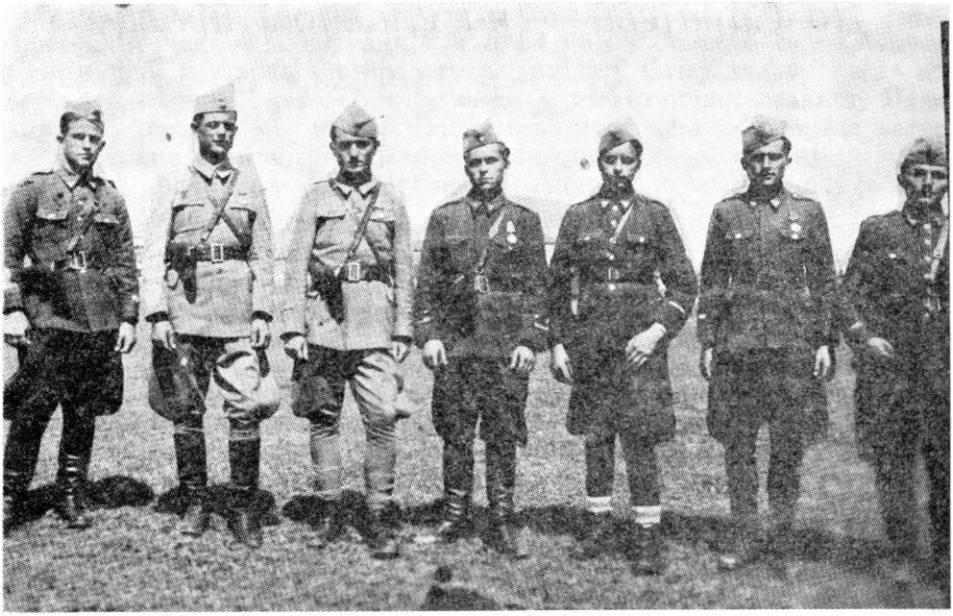

Група руководилаца 4. бригаде, с лева на десно: 1) Радојевић Љубисав, 2) Новковић Филиман, 3) Вуковић Драго, 4) Рецић Миливоје, 5) Ракочевић Батрић, 6) Ћировић Новица и 7) Ђорић Вуко

у тој ситуацији био је више него безизлазан. Спасавао се како је ко могао и умео. И две бреде које су остале на полазној коти, за подршку нашег напада, почеле су да дејствују. И њихову ватру осетили смо с леђа.

Командир Жугић и ја остали смо у заклону размишљајући шта да радимо. Предложио сам Жугићу да одступа, а ја да га штитим. Он је наредио да ја одступам први. Ослободио сам се ранца с муницијом, окренуо ее на леђа, ставио пушкомитраљез на груди и тако лежећи клизио низ стрму вододерину. Тако сам стигао до полазног положаја, где је остао командир чете са пушкомитраљесцем. Међутим, тамо није било никога. Заузео сам заклон и дао знак командиру Жугићу да и он пође. Одступио је на исти начин као и ја. Нас двојица нашли смо се између немачких положаја. Опрезно смо се успели повући у село Бистрица, где је био наш логор. Стигли смо касно у ноћ. У јединици су мислили да смо погинули на Битовику. На жалост, нису се сви вратили у логор. Било је и рањених.

Данило Обрадовић Мило

До Сарајева на главном иравцу

Крајем 1944. године, после попуне са већим бројем младих бораца из ондашњег војног округа Пирот, Четврта санџачка НОУ бригада знатно је ојачана. Тада је имала око 3.000 бораца сврстаних у пет батаљона, извиђачку чету и остале приштапске делове. До ослобођења Пала, у сарајевској операцији, била је подржана са две батерије хаубица и дивизионом брдских топова.

У току читаве операције од Дрине до ослобођења Сарајева, Четврта санџачка НОУ бригада водила је данонoћне тешке борбе, под тешким временским и земљишним условима. Непријатељ нам је тада наметнуо фронтално ратовање. Били су то за нас неповољни услови, али су они и те како погодовали окупатору који је био бројно и технички надмоћнији, ојачан већим бројем квислиншких јединица, чак и једном јако борбеном черкеском јединицом. У тим операцијама Немци су испољили велику упорност и најмању отпорну тачку грчевито су бранили.

Од Дрине Четврта бригада је наставила дејства у захвату комуникације Горажде — Рогатица — Реновица — Подграб — Стамболчић — Пале, на правцу главног удара 37. дивизије. По ослобођењу Рогатице она је добила задатак да дејствује на левом крилу напада 37. дивизије оријентишући главне снаге у захвату железничке пруге и аутомобилског пута Подграб — Пале. У том борбеном распореду бригада је углавном остала све до ослобођења Сарајева.

Најтеже борбе вођене су у сламању спољне одбране Сарајева, на линији Хоџа — железничка станица Стамболчић — Подроманија и нарочито за Пале, посебно желизничку станицу, које су биле добро утврђене. Ипак, највеће утврђење на правцу дејства Четврте санџачке НОУ бригаде била је Хоџа (кота 1379). Неколико покушаја да заузмемо Хоџу остали су безуспешни. Тек у последњем јуришу, 28. марта 1945. године, када смо употребили бртски топ и непосредно гађали немачка утврђења са удаљености од 200 до 250 метара, коначно је сломљен немачки отпор на Хоџи. То је било од посебног значаја за даље наступање бригаде у правцу Пала. Сутрадан бригада је: водећи тешке борбе, предњим деловима избила у непосредну близину Пала, али је снажним противнападом Немаца њен продор био заустављен.

У зору 3. априла 1945. године, 37. дивизија је прешла у општи напад на фронту железничка станица Пале — Подроманија. Четврта бригада добила је тада задатак да у садејству са Трећом пролетерском санџачком бригадом изврши напад на Пале. Борба за ово место трајала је целог дана. Немцима је стигло појачање, па су у борбу увели

и тенкове. Стигао је и оклопни воз из Сарајева. Иако је то била изненадна и неочекивана ситуација и прва борба бригаде са оклопним возом, борци и старешине брзо су се снашли. Отворили су ватру из свег наоружања. Борци који су били у железничкој станици Пале бацили су ручне бомбе на воз. Воз је стао и из њега је избијала ватра на све стране. Непријатељ је поново покушао да се пробије у нашу одбрану и продужи у позадину наших снага, али тај покушај је пропао. Натеран је на брзо повлачење према Сарајеву.

Још у јутарњим часовима предњи делови бригаде продрли су са југоисточне стране у Пале, а део Треће пролетерске бригаде са севера. Тада, међутим, није могло да се заузме јако упориште Немаца у школи и школском дворишту. Тек предвече, уз снажну подршку наше артиљерије која је врло прецизно гађала са удаљених ватрених положаја, савладана је и та последња отпорна тачка Немаца и Пале је ослобођено. То је на нашем правцу дејства означило потпуни слом спољне одбране Сарајева и омогућило Четвртој санџачкој НОУ бригади услове за напад и на непосредну одбрану Сарајева.

После прикупљања јединица у ширем рејону Пала извршене су истог дана припреме за општи напад на Сарајево. Четврта бригада добила је тежак задатак да до 5. априла увече, самосталним и брзим дејством на левој обали реке Миљацке заузме сав терен до Требевића, а у току ноћи 5. априла изврши снажан напад на Требевић и железничку станицу Бистрик. По заузимању ових положаја бригада је требала да продужи ка Златишту и на тој линији се задржи да би заштитила јединице које буду водиле борбу у граду.

Иако ми је, као команданту Четврте санџачке НОУ бригаде, тај терен био добро познат, као и његова шира околина, јер сам 1940/41. године ту служио војни рок у Десетом пешадијском пуку „Таково", био сам забринут да ли ћемо успети да на време извршимо овај задатак. Јер, Требевић је утврђење још од давнина. Поеебну тешкоћу представљао је тешко приступачан терен са јужне стране. Зато смо и схватили да бригада овај задатак мора извршити по сваку цену.

Да би утврдили ко, како и којим снагама брани Требевић, предузели смо преко Извиђачке чете низ мера извиђања и продор у позадину непријатеља — левом обалом Миљацке у правцу железничке станице Бистрик. Четвртом батаљону издато је наређење да мањим снагама 4. априла увече изврши демонстративни напад. Овај задатак батаљон је извршио са једном ојачаном четом. Изненадним продором и упадом у бункере и ровове батаљон је брзо заузео врх Требевића. Том приликом заплењена је знатна количина ратног материјала — минобацача, артиљеријских двогледа, телефона и слично. Телефоном смо разговарали са Сарајевом и сазнали да Немци и усташе врше противнапад уз артиљеријску подршку са Кошева. Због те снажне артиљеријске ватре и бојазни да ће чета бити одсечена, Штаб батаљона је наредио да се повуче.

Са демонастративним нападом на Требевић и добивеним извештајем од Извиђачке чете сазнали смо драгоцене податке, који су нам били од значаја за процену ситуације. Закључили смо да Требевић треба напасти обухватом са југозапада и истока, и по заузимању железничке станице Бистрик и Златишта једним мањим делом блокирати одбрану Немаца на Требевићу, а осталим снагама, са овог поло-

жаја, ватром подржати дејство јединица које учествују у борбама за ослобођење града.

Штаб Четвртог батаљона самоиницијативно је 5. априла обновио напад на Требевић и после подне овладао његовим врхом. Извиђачка чета је до тада успешно ликвидирала мање отпорне тачке непријатеља на североисточним падинама Требевића. До предвече овај батаљон и Извиђачка чета потпуно су владали свим отпорним тачкама на северним падинама Требевића и предњим деловима града, где су остали до мрака.

Док је извиђачка чета у свом успешном продирању гонила непријатеља према железничкој станици Бистрик, борци романијских јединица из правца Орлића дозивали су њене борце и говорили: „Напред Црногорци, напред Санџаклије!" У први сумрак Извиђачка чета је брзо продрла у град и предњим деловима избила на леву обалу Миљацке. Водила је борбе са немачким тенковима који су ишли низ улицу десном обалом. Циљ им је био да ликвидирају градску илегалну групу са Валтером Перићем на челу, која је запосела електричну централу и није дозвољавала Немцима да је минирају. То је био и последњи покушај Немаца да врате и униште електричну централу.

Увече је и Четврти батаљон прешао у напад на град. Дејствујући главним снагама правцем према згради Команде Армије, брзим продором је ликвидиран сваки отпор Немаца и усташа и ослобођен већи део града на левој обали Миљацке. Не чекајући извештај, наредили смо да Трећи батаљон продужи за извиђачком четом. Остали део бригаде наставио је кретање преко села Петровића. По доласку у село Близанци добили су нови задатак. Око 20,00 часова са нестрпљењем се очекивао извештај Извиђачке чете и Четвртог батаљона. Али, извештај није стигао. Штаб бригаде је променио командно место, а јединице о томе нису могле бити обавештене. Међутим, око 22,00 часа успостављена је веза са Четвртим батаљоном.

Ишли смо сеоским путем, преко гребена, западно од Требевића. По ватри смо оценили да јединице Другог ударног корпуса воде тешке борбе око Касин Дола. Када смо стигли изнад Бистрика приметили смо да су наши предњи делови избили на леву обалу Миљацке. Јединице Трећег ударног корпуса из правца Романије успешно су продирале према центру града. У зору из једне улице у граду приспела је група војника јачине једног вода. Представили су се као домобрани. Наводно нису знали шта се збива, нити да партизани држе тај део града. Када су нас видели покушали су да беже. На моју команду: „Стој, пуцаћу!", поновљену неколико пута, стали су и одложили оружје. То су уствари биле усташе преобучене у домобранска одела. То је тих дана била масовна појава, јер смо ми имали толерантан однос према домобранима.

У зору смо се срели и са илегалцима из Сарајева. Ушао сам у зграду у којој се налазио илегални рејонски пункт. Ту се сместио и штаб Четврте санџачке НОУ бригаде и остао све до нашег одласка из Сарајева. Чим су грађани видели да су партизани ослободили Сарајево, изашли су на улице, љубили наше борце, пружали им информације... Убрзо је настало право весеље. После пуне четири године злогласне немачке и усташке владавине Сарајево је ослобођено.

Најзначајнију улогу у извршавању борбеног задатка Четврте санџачке НОУ бригаде у ослобођењу Сарајева имали су наш, Четврти

батаљон, којим је командовао Радован Мрдак, а политички комесар био Миливоје Рецић и Извиђачка чета којом је командовао Светозар Драшковић, а политички комесар био Радисав Недовић.

Другог дана по ослобођењу Сарајева, тј. 8. маја 1945. године одржан је велики збор грађана на коме је говорило више другова. Радован Вукановић, командант Другог НОУ корпуса и командант Штаба групе корпуса у сарајевској операцији, одао је пуно признање борцима и руководиоцима 37. санџачке дивизије и нашој Четвртој санџачкој НОУ бригади, која је прва ушла у Сарајево. То је објављено и у сарајевском листу „Ослобођење".

Трећи дан по ослобођењу Сарајева командант 37. санџачке дивизије од мене је у писменој форми тражио изјаву зашто сам одступио од првобитног задатка, самовољно ушао и водио борбу у граду. Одговор је био кратак. Известио сам да смо оценили да су постојали сви услови да то остваримо. На томе се и завршило. Да Четврта санџачка НОУ бригада није брзо, успешно и благовремено овладала Требевићем, велико је питање да ли би Сарајево могло бити ослобођено 6. априла.

Почетком маја 1945. године наша бригада је, између Зворника и Братунца, у селу Полог остварила још један значајан успех. У јутарњим часовима, приликом покушаја прелаза преко Дрине, ухваћен је Бранко Гашпаревић, звани Гара, резервни капетан авијације, учитељ по професији, родом из Срема. Од априлског рата 1941. године, а после напада четника на партизане у западној Србији, па све до краја рата, био је шеф обавештајне службе Драже Михаиловића. По договору са својим господарима Гашпаревић је јануара 1945. године авионом повео 120 људи на специјалну обуку у Беч. После тромесечне обуке вратио се возом у Бања Луку, а затим повезао са Дражом Михаиловићем и одатле припремао повратак у Србију. Имао је задатак да на планини Рудник са једном десетином организује обавештајни центар за Балкан, а остале групе распореди да организују и руководе диверзантским акцијама.

Гарина група од 84 диверзанта, колико их је стигло преко босанских планина од Бања Луке до Дрине, брзом акцијом дела наше бригаде, јединица ОЗНЕ и центра за предвојничку обуку у Братунцу, је у целини ликвидирана. Један део са Гаром и капетаном Милошем Терзићем, шифрантом Гашпаровића је ухваћен, а остали су приликом гоњења ликвидирани.

У завршним операцијама за ослобођење Југославије Четврта санџачка НОУ бригада је, у садејству са осталим јединицама, одиграла значајну улогу у разбијању главне групације четника Драже Михаиловића, који су покушали да се из источне Босне пробију за Србију и наставе борбу против нове Југославије.

Милош Влаховић

Борба на Муршеници

У зору 27. августа 1944. године вођа патроле 1. чете 2. батаљона известио је командира чете да су из правца Љубиша испаљене две ракете. Командир чете Марко Томашевић одмах је о томе известио штаб 2. батаљона. Чету је распоредио на положај изнад села Негбине и издао задатке командирима водова. На положај је убрзо изашла и 2. чета, којом је командовао Васко Рабреновић. Десно од 2. батаљона, у борбеном распореду, био је 4. батаљон 4. санџачке бригаде.

Освануо је топао, сунчан дан. Са положаја, који су се налазили на једној заравни планине Муртенице, пружао се изванредан поглед на Златиборску виооравaн. Нисмо дуго спокојно посматрали те дивне пределе Златибора. По нашим положајима почеле су експлодирати минобацачке мине и топовске гранате. Знали смо да је то увод у борбу, коју морамо прихватити, без обзира на однос снага. Нисмо ни по коју цену смели допустити да непријатељ продре ка с. Драглица, где се тада налазио велики број наших рањеника.

Пошто су престале артиљеријске канонаде по нашим положајима, са супротне стране заравни појавио се стрељачки строј непријатеља. Приметили смо да то нису четници. Они галаме, псују, прете и пуцају у покрету. Били су то Немци, са необичном униформом и без шлемова на глави. Посматрали смо једно време њихов борбени поредак, а онда је следило наређење да кренемо напред. У борбеном строју опрезно смо се пребацивали према немачком стрељачком строју, јер је наш положај био неповољан за одбрану. Иза нас се налазила стрма падина с. Негбине. У случају када би нас Немци потиснули тешко бисмо могли повратити изгубљене положаје. Од држања тих положаја зависила је судбина наших рањеника.

Док смо се кретали једни према другима владала је мукла тишина. На остојању од Немаца на око 300 метара, на наш леви бок припуцали су четници. Командир чете брзо је реаговао. Послао је један вод да нападне четнике и заузме узвишење које су држали. Радило се о малом броју четника. Наш вод их је брзо потиснуо. Са тог положаја као на длану видео се цео распоред непријатеља. Убрзо је следио и сусрет са Немцима. Настао је жесток окршај, како по брзини јуриша, тако и по јачини ватре пешадијског наоружања. Била је то прва борба прса у прса са деловима злогласне 7. СС „Принц Еуген" дивизије. Борба је трајала врло кратко. Та елитна јединица немачке војске почела је да одступа, остављајући у паничном бекству своје мртве и рањене војнике. Међутим, наше јединице начиниле су грешку. Уместо да их гоне ватром и наступају опрезно, примениле су пра-

ву потеру за Немцима. Непријатељ је искористио овакву нашу неопрезност. Док су наше снаге гониле разбијене делове немачких јединица, дочекане су јаком ватром непријатеља из непосредне близине са задњег нагиба. То су биле снаге непријатељске резерве, која се није повлачила иако је њихов први ешелон био разбијен и налазио се у повлачењу.

Наше јединице су накратко залегле по земљи, како би избегле убитачну ватру. Али одмах затим командири чета Марко Томашевић и Васко Рабреновић командовали су борцима — јуриш. Плануле су бомбе на непријатељски распоред, који се налазио на удаљености од око 20 метара. Борци су силовито кренули на јуриш. Пред њима су храбро, као и увек, ишли њихови командири чета. На жалост, то су били последњи јуриши ове двојице храбрих командира. Покошени су рафалима непријатељских митраљеза. Кад су борци видели погибију својих командира још су јаче јурнули на непријатеља.

Овога пута јуриш чета подржали су и остали делови батаљона, који нису били у непосредном додиру са непријатељем. Тукли су Немце пушкомитраљеском ватром у њихов бок. Немци су били разбијени. Одступали су према Љубишу.

Била је то наша велика победа над елитном немачком јединицом, победа са окусом горчине. Други батаљон 4. санџачке бригаде био је тужан. У тој краткој, али жестокој борби изгубио је два храбра командира чета, два врсна руководиоца, чији лик никада нисмо изгубили из сећања. Марко Томашевић ускоро је требао бити постављен на већу дужност, па смо се спремали да га топло и другарски испратимо, са жељом да тамо постигне још више успеха. Међутим, сутрадан њему и Васку, сузних очију, одали смо последњу пошту. Обећали смо да ћемо још храбрије, вођени њиховим примером, туђи непријатеља до коначне победе.

Хуснија Козица

Брдо Каран је илануло

Напад на брдо Каран у непосредној близини Пала почео је једне мартовске ноћи 1945. године. Ноћ је била хладна и слабо видна. 2. батаљон се кретао у највећој тишини, приближавајући се непријатељским положајима. Немци су положаје утврдили по систему ровова и траншеја. Када се батаљон приближио непријатељу на остојању од око 500 метара, чете су се развиле у стрељачки строј. Испред стрељачког строја чета пузили су бомбаши. Владала је ноћна тишина. Пузили смо и кретали се лагано и пажљиво, да не би пореметили ноћну тишину и тиме открили своје присуство. Важно је било изненадити непријатеља, који је био опрезан. Без изненађења није се могло рачунати на већи успех, пошто се непријатељ јако утврдио.

Бомбаши су пореметили ноћну тишину. Плануле су бомбе по првим рововима непријатеља. Истовремено, митраљески рафали из непосредне близине смртоносно су дејствовали по непријатељским одбрамбеним положајима. Пушчани плотуни свих бораца допуњавали су дејство бомби и митраљеских рафала. Брдо Каран је плануло. Било је осветљено као на длану. Командири су командовали „јуриш". Из грла свих бораца проломили су се поклици: „Ура", „Ура", „Јуриш пролетери". У првом налету борци су заузели прве ровове непријатеља. Наилазили смо на мртве и рањене Немце. Борци су незадрживо јуришали, упркос убитачној ватри непријатеља из дубине положаја. Нико није заостајао. Сви су храбро јуришали. Уз старије другове, храбро су јуришали и Пироћанци, који су се већ прекалили у претходним борбама у долини Лима, на Чајничу, за време форсирања р. Дрине и у борбама на Горажду.

Борба за даље освајање ровова по дубини наставила се несмањеном жестином. И ми смо имали неколико рањених и мртвих. Александар Главинић — Леко остао је без руке, одсекао му је непријатељски пушкомитраљез. Ибрахим Чупурић, упадајући у непријатељски ров, пао је покошен. Болничарке Коса Дацић и Милка Грујић имале су много посла. Превијале су и извлачиле рањенике.

У једном моменту, Пироћанац Јово обавестио је да један „шарац" испред нашег стрељачког строја дејствује у правцу непријатеља. Знали смо да наши још увек нису заузели линију са које овај пушкомитраљез дејствује. Борци су освајали ров по ров и упали у ров одакле је дејствовао овај пушкомитраљез. Били смо изненађени кад смо видели Немца са чиновима и одликовањима, који је остао у рову иза своје јединице, а затим отварао ватру на своје. Био је то бивши пилот са источног фронта, окорели фашиста, који је отварао ватру на

своју јединицу јер се повлачила без наређења. Заробили смо га и предали команди батаљона, а његов пушкомитраљез је и даље тукао Немце из руку једног нашег борца.

Батаљон је извршио задатак. Брдо Каран је освојено, а тиме сломљен и отпор непријатеља да брани Пале. Пут за Сарајево био је отворен.

По извршеном задатку батаљон се разместио у с. Влаовићи ради предаха и припрема за напад на Сарајево. Постављена су обезбеђења и упућене патроле према Сарајеву ради извиђања. Немци су одступили према Сарајеву, не пружајући озбиљан отпор.

Негде око подне осматрачи су јавили да се из правца железничке станице Пале према батаљону креће неки човек машући белом крпом. Пустили смо да приђе. Био је то илегалац из Сарајева, који је имао задатак да успостави везу са партизанима који су нападали на овом правцу. Упознао нас је са ситуацијом у Сарајеву и распоредом Немаца на нашем правцу, што нам је било од велике важности у току даљег дејства.

За ручак смо имали и бели хлеб који смо заробили од Немаца. Илегалац, који је ручао са нама, изненадио се како се „добро" хранимо. Мислио је да ми немамо ни црног, а камоли белог хлеба.

Милан Дрљевић

Немце смо принудили на повлачење

Наша 3. чета 5. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде, у којој сам био борац, водила је прву борбу за ослобођење Горажда. Чим смо прешли Дрину, око два сата после поноћи, ступили смо у борбу, заузели један немачки бункер и наступали према граду. Изјутра, у зору, Немци су почели да нас туку јаком ватром. Били смо присиљени да одступамо у правцу једне шуме која је требало да нас заштити од непријатељске ватре. Десетина која је била близу реке није могла да одступи већ је цео дан остала на снегу поред Дрине. Увече су наши другови отишли по њих и помогли им да се врате у јединицу. Били су до краја исцрпљени. Међу њима је био и Војислав Јелашиновић, родом из мога села.

*

У време приближавања моје јединице Сарајеву, наша чета водила је борбу за Хоџу, јако немачко упориште испред железничке станице Стамболчић. Ноћу смо напали бункере. Наша десетина је тада заобишла бункер. Тукли смо га пушкомитраљезом. Ипак, нисмо успели да га освојимо, па смо ујутру око 9 часова одступили. После подне 28. марта 1945. године, око три сата, наша 3. чета била је постројена у једном шумарку. Командир чете Козица наредио је да изађу пушкомитраљесци. Након тога тражио је добровољце-бомбаше. Јавило се њих тројица.

После тога, предвече, поновили смо напад на бункер на Хоџи. Бомбаши су ишли напред. Ми смо их штитили пушкомитраљезима. То вече није се из борбе вратио бомбаш Добривоје Игњатовић, родом из села Крујина. Како је погинуо није се могло тачно сазнати. Вероватно је остао мртав испред бункера, јер су Немци тукли са свих страна. Нападе смо вршили и неколико наредних ноћи, све док их нисмо принудили на повлачење. Иако су се повукли са Хоџе, Немци су поново изградили бункере на Палеу. И ту смо их нападали и на крају их одатле истерали.

*

Затим смо кренули према Сарајеву. Око 4. априла предвече стигли Јмо на неке ливаде. Ту смо се мало одморили. Почела се спремати и вечера. Кувари су наложили ватру, поставили казане, кад је стигло наређење за покрет. Сутрадан смо стигли до врха једног брда одакле

се могло видети Сарајево. Било је вече. Били смо смештени по кућама. Али, само што смо сели наредили су да крећемо на положај. Пред свануће већ смо били у Сарајеву. Те ноћи је ослобођено Сарајево.

*

Из Сарајева наша чета је дошла у Сребреницу. Одмах сутрадан позвали су ме у команду чете на партијски састанак. Том састанку присуствовао је и наш комесар батаљона, Хивзо Поровић. Он нам је поставио и задатке у вези хватања разбијених непријатељских четничко-усташких група. Кренули смо у околна села и у брда. Са командом чете тада је био и неки човек кога раније нисмо виђали у чети. Кад смо стигли у село, командир чете Козица и комесар чете Милош Вуковић позвали су ме и рекли ми да идем са овим човеком. Рекли су ми да је то командир чете домобрана, и да са њим прикупим људе који су били у његовој чети, а налазе се негде по селима. Наравно, пошао сам на задатак, мада ми није било драго.

За два дана, колико смо тражили разбежале домобране прикупили смо их око тридесет. Сви су били добро наоружани. Када смо се враћали за Сребреницу ноћили смо у једној кафани у којој није било никога. Рекао сам домобранском командиру да би требало да поставимо стражу и дежурног. Он је одговорио да нема потребе. Међутим, ујутру смо видели да је побегао један домобран и однео пушкомитраљез. Тако смо у команду чете уместо 30, довели 29 домобрана.

Миодраг Анђелић

Похвашани у бункеру

Са много младића из Новог Пазара кренуо сам у попуну санџачких јединица. Када сам стигао до Пријепоља распоређен сам у Четврту санџачку НОУ бригаду. Одатле смо наставили пут за Пљевља, а затим за Чајниче. Ту смо се окупали, очистили и онда кренули за Горажде. На железничкој прузи близу Горажда сачекивали смо немачке возове и нападали их. Био сам у то време митраљезац. Тукао сам непрестано. Видео сам када су Немци срушили мост на Дрини. То нам је отежало прелазак на другу страну.

У време када смо се налазили око Горажда ја сам са неколицином другова одабран за извиђачку јединицу. Ту сам стално био у покрету. Осматрали смо немачке положаје, њихов распоред и кретања. У том послу доста неприлика задавали су нам усташе и четници. Они су често штитили прилазе немачким положајима, а понекад су нас и нападали из позадине.

Борбе са Немцима вођене су свакодневно. На положајима око Горажда Немци су били јако утврђени. Направили су бункере, а све прилазе затворили су бодљикавом жицом, понегде и са минама. Требала је велика умешност и храброст да се овлада тим бункерима. Ми смо у томе редовно успевали, чему су нарочито доприносиле групе бомбаша. Оне су формиране у свим јединицама наше бригаде. Знам да су највредније и најхрабрије младиће бирали за бомбаше. После краће обуке они су постајали прави мајстори за убацивање бомби у непријатељске бункере. Када би бомбаши подишли бункерима и бацили бомбе уђуткавши непријатељске митраљесце, јединица је јуришала и освајала бункере и целе непријатељске положаје. На тај начин смо после више дана непрекидних борби заузели и Горажде.

После заузимања Горажда наставили смо гоњење Немаца према Сарајеву. На Романији смо се срели са борцима Треће пролетерске санџачке бригаде. Радовали смо се том сусрету, распитивали за своје комшије и познанике који су се у тој бригади налазили. Били смо у групи, али не за дуго. Немци су нас приметили и почели да туку из артиљеријских оруђа. После тога вршили смо сталне нападе на Немце и све више се приближавали Сарајеву. Након вишедневних борби најзад смо 6. априла 1945. године ослободили и Сарајево. Том приликом грађани Сарајева изашли су на улице. Радовали су се ослобођењу свога града и предстојећој слободи у земљи. Љубили су се са нама, певали песме, давали нам храну и пиће.

Након ослобођења Сарајева вратили смо се назад. Најпре на Романију, а онда према Братунцу и Љубовији. Одатле смо усиљеним

Старешине 1. батаљона 4. бригаде после преформирања бригаде јуна 1945. г. у Пљевљима; с лева на десно у првом реду: водник Имамовић, поручник Крвавац Милован, заставник Захир Љуца, у другом реду стоји водник Церовић и Мирко Војиновић

маршем стигли на Зеленгору где смо почели велики обрачун са групом четника која је покушала да се пребаци у Србију. Сећам се како смо једном похватали групу од око 20 четника. Међу њима је био и командант неке четничке јединице. Том приликом неко од мештана нас је обавестио да су у једној шуми, у бункеру приметили групу четника. Пошли смо да то проверимо. Приметили смо бункер. Пришли смо му опрезно. А онда је наш командант закуцао на врата бункера и повикао: „Устајте, свануло је!" Четници су потрчали ка оружју. Наш командант на то поново викну: „Не мрдајте, побићемо вас!" Након тога ова четничка група се предала. Међу четницима је било једно дете које није имало више од десет година. Оно нам је помогло да у овој групи откријемо и једног четничког команданта, пришавши једном четнику и ословивши га са команданте. Када је то чуо четник је почео да бежи, али не дуго. Ухватили смо га и заједно са осталим четницима предали нашој команди.

Драго Бешевић

Борба на Сшамболчићу

Пети батаљон 4. санџачке НОУ бригаде крајем марта 1945. године налазио се на терену око Подграба. Борци се су одмарали. Поправљали смо пут. У исто време вршена је попуна јединице муницијом и наоружањем.

Двадесет седмог марта добили смо задатак да организујемо приредбу за борце и грађанство. Приредба је требала да се одржи на отвореном простору у поподневним часовима. Почела је припрема дилетантске групе бораца 2. чете Петог батаљона. Направљена је бина, постављене су даске за седење. Време је било тмурно. Снег се топио, а навлачили су се сиви облаци. Изгледало је и да ће пасти киша.

Приредба је почела на време. Најпре је отпевана химна „Хеј Словени". Затим је изведен скеч „Затвор и решетке". Ја сам требао да рецитујем „Издајицу". Тек што сам ступио на бину чуо сам глас иза себе: „Скрати рецитацију!" Колико се сећам то ми је рекао помоћник комесара батаљона Коста Ђорђевић. Схватио сам то озбиљно, али сам ипак изрецитовао до краја. Мало касније Ђорђевић је изашао на бину и саопштио да се приредба прекида због временских услова.

Док сам силазио чуо сам команду: ,.Прва чета у строј!". У строју смо примили муницију и одмах кренули према Сарајеву. Пао је мрак. Када смо прошли Сјетлину срели смо борце Петог батаљона Треће пролетерске санџачке бригаде. Одлазили су на нови положај, а ми смо преузимали њихов дотадашњи.

По њиховом одласку, колона је застала. Настало је комешање. Група усташа налетела је на нашу колону. Развила се кратка борба. Један усташа је заробљен. Остали су побегли.

Трећа и Прва чета отишле су лево. Наша, Друга чета, је код првог тунела од Сјетлине према Стамболчићу дошла до вијадукта. Одатле смо скренули лево и задржали се на пропланку код шумарске кућице. Ту смо заузели положај. Напад на немачке положаје одређен је за 04 часа, а артиљеријска припрема је требала да почне у два сата после поноћи.

Артиљеријски напад је почео тачно у заказано време. Сви смо изашли на полазни положај. Водови су добили конкретне задатке. Водници су преузели команду и извршили распоред људства. Кренули смо у напад. Командир чете Војин Булатовић послао је курира, Милојицу Томашевића, да опомене водника на левом крилу да се повуче са првом четом. После десетак минута одјекнуо је кратак рафал немачког „Шарца". Затим се све утишало. Командир је узвикнуо:

„Хеј, побисте се горе!" Касније смо сазнали да је наш курир налетео на немачку заседу. Тешко рањен, ускоро је издахнуо. Сахрањен је у близини места погибије.

Један вод 2. чете остао је у заштитници. Ту је била и пратећа чета. Налазила се код вијадукта. Наступала су три вода. Али, контакт са Немцима нисмо одмах успоставили. Скренули смо удесно, испред саме железничке станице Стамболчић. Испред скретнице прешли смо пругу. Десно од нас остао је тунел, на који нисмо обраћали пажњу. Показало се да је у тунелу била немачка заседа. Када смо прешли пругу, Немци су нас свом снагом напали. Чета је пресечена на два дела. Тако су се три вода чете нашла у блокади изнад железничке пруге према Витезу и селу Горојевићи. Покушај да се чета споји није успео. Ускоро је из Сарајева стигао оклопни воз са око 300 непријатељских војника. За другу чету ситуација је постала врло тешка. Остала је у обручу опкољена са свих страна. Остале чете Петог батаљона вршиле су притисак на непријатеља да би јој олакшале положај. Пратећа чета је почела жестоко да туче немачке положаје. Бацачи су непрестано дејствовали. Букнуо је и пожар у кућама у којима су се налазили Немци.

У поподневним часовима дошло је и до првих жртава. Погинули су Радомир Ристић, пушкомитраљезац и његов помоћник Димитрије Вучковић. Мина је пала на цев њиховог пушкомитраљеза. Ситуација на положају била је врло озбиљна. Однос снага био је један према пет у корист Немаца. У сумрак наша чета је ипак успела да се извуче. Том приликом погинуо је и десетар Срба из околине Пирота. Нестало је још неколико бораца. Готово целе ноћи чета се прикупљала. Жртава би било много више да није било одважних и храбрих бораца и водника, а међу њима и Обрада Шаранчића, водног делегата. Он је знатно допринео да се чета извуче без панике.

Наредног дана у чети је владала потиштеност и туга због изгубљених другова. Одржавани су састанци партијских ћелија, организације СКОЈ-а и четна конференција. Анализирана је ситуација и стање у чети, указивано на грешке . . . Тог дана наше положаје надлетали су и савезнички авиони. Они су митраљирали положаје Немаца. У поподневним часовима у нашу чету стигао је скретничар са железничке станице Стамболчић. Дао нам је драгоцене податке о бројном стању и распореду Немаца, о раепореду немачких митраљеских гнезда, наоружању и другом. Рекао нам је и да је наш десетар Срба, који је тешко рањен остао на положају, заробљен и после мучења убијен.

Следећег дана, 30. марта, скретничар је довео код нас своју супругу и кћерку стару око 16 година, а он се вратио на службу. Сумњао је да Немци на њега мотре. Следеће ноћи, уочи 1. априла, поново смо кренули у напад и осванули на железничкој станици Коран, пошто смо претходно ослободили Стамболчић.

Никола Живковић

Обука бомбаша — циљ самар

Пети батљон 4. бригаде припремио је терен и јединице са прелазом реке Дрине, 18/19. фебруара 1945. године, код села Зупчиће. Прелазило се чамцима, који су били мобилисани заједно са власницима. Водостај је био висок. На левој страни чамци нису могли пристајати до обале. Заустављани су на десетак метара од копна, одакле се вода морала прегазити. Напољу је био мраз, па када би изишли из воде, чинило нам се да на ногама имамо чизме до колена. Ипак, у тој ситуацији смо збијали шале, као „да су наше чизме подесније од фашистичких" и слично.

По преласку Дрине сместили смо се у селу на домак Горажда. Мислим да се звало Дучићи. Уз садејство пролетерских бригада ово село било је и раније заузето. Ту смо се одморили и осушили одећу.

Дана 21. фебруара, око 4 сата по подне, водни делегат Соколовић пришао је неколицини бораца и једном по једном у конспирацији, саопштио да се јаве команди чете. Међу тим друговима био сам и ја. Није нам саопштен задатак. Преслишавао сам се да нисам направио некакав испад.

Командир чете био је Милорад Шћепановић-Шћепа, комесар Милорад Ристић. Били су присутни још неки руководиоци које нисам познавао. Када смо ушли у канцеларију командир је питао сваког посебно да ли је руковао бомбом. Неки су одговорили да јесу. Он им је наредио да узму по 3 бомбе, ако ко хоће може и више. До тада нисам ни видео такве бомбе, верујем ни многи други. Биле су то енглеске бомбе са опругом. Колебао сам се да ли да признам да нисам руковао бомбом. Испред мене је био друг Рагип Пазарац, из Новог Пазара. На питање командира да ли је руковао бомбом одговорио је да није. Командир га је зауставио. И ја сам рекао тако. Командир нам је наредио да пређемо код комесара да нас обучи. На столу су стајале 3 бомбе са опругом. Комесар је узео једну. Практично нам је објаснио руковање. Тог момента чинило ми се све јасно. Комесар је пришао прозору. Напољу, на снегу стајао је коњски самар, уз нека дрва, удаљена од куће на око 10 метара.

Комесар ми је показао и рекао ми да је то циљ. Нашао сам се у незгодној ситуацији. Узео сам бомбу и гледао шта ћу са њом. Задатак је требало да извршим. Размишљао сам шта да радим. Комесар ме је пожуривао: „непријатељ не чека, погинућеш". Оклевао сам.

Мислио сам да ако бомба експлодира, могу повредити некога од кувара.

Извукао сам осигурач опруге. Активирао опругу и бацио бомбу на самар. Изненађен сам. Ништа се није догодило. Бомба се скотрљала са самара у снег. Није експлодирала. Био сам у недоумици шта се десило. Комесар је био задовољан, јер је у тим подухватима једино важно погодити циљ. Требало је убацити бомбу у бункер испред Горажда. Одмах после ове обуке чета је постројена. Примили смо вечеру. Напољу је пао мрак. Командир је позвао бомбаше, митраљесце, десетаре воднике. Издао је заповест: напад на положаје непријатеља и бункере. Био је 21. фебруар 1945. године око 20 часова. Био је то одлучујући напад за ослобођење Горажда од фашиста.

Видосав Јоваиовић

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 9
10-11-1945 год.

РЕЛАЦИЈА

XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ за вођење борбе са Њемцима и четницима на положајима десне и леве обале реке Лима и то: Дуга Пољана, Голија, Јавор, комуникација Сјеница — Пријепоље, Битовик — Бистрица — Бања — Прибој — Бијела Брда — Вишеград и на левој обали Јасен — Бродарево — Камена Гора — Савин Лакат — Јабука — Михајловица; Градина — Црквени Таоци — с. Маршићи — Рудо — Чајниче -— Горажде — Дрина.

(Секције: Сјеница, Ужице, Вардиште, Вишеград, Пљевља, Жабљак, и Сарајево размере 1:100.000).

НЕПРИЈАТЕЉ:

а) Јачина непријатеља: на комуникацији Дуга Пољана — Сјеница — Пријепоље — Прибој — Вишеград, на комуникацији Колашин — Бијело Поље — Пријепоље и на комуникацији Чачак — Ужице — Вишеград, а у периоду времена од 23. октобра 1944. до 14. јануара 1945. год., отступиле су немачке пешадијске и моторизоване снаге у јачини 10 дивизија што износи око 120.000 војника.

б) Непријатељске четиичке снаге: четници Драже Михаиловића, Недићевци и четници Црне Горе под командом Павла Ђуришића у јачини око 20.000 војника већином силом мобилисаних са територије Србије, Санџака и Црне Горе.

Свеукупна јачина непријатеља износила је око 140.000 војника.

в) Непријатељ је био добро и модерно са свим врстама оружја пешадиског артиљериског, против авионског и противтенковског наоружан. Такође непријатељ је имао довољно муниције и праћен је при оступању авиацијом.

г) Морал непријатеља је био слаб, борбеност непријатеља добра и свуда је пружио активну и жилаву одбрану.

НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ:

а) XXVII. дивизија (састављена од: III, IV и V с. бриг. — јачине 2.500 до 15. децембра 1944, а од 15. децембра до данас бројно стање износи око 9.000 официра, подофицира и војника).

б) Наоружање и ватрена моћ дивизије је следећа:

— топова 6 са просечно по 130 граната на један топ;

— тешких митраљеза 35 са просечно по 2.300 метака на један митраљез;

— пушкомитраљеза 274 са просечно по 1.230 метака на један пушкомитраљез;

— бацача 37 са просечно по 27 мина на један бацач;

— пијата 7 са просечно по 15 граната на један пијат;

— жишкара — митраљеза 8 са просечно по 300 метака на једнога жишкара;

— брзометних пушака 2.923 са просечно по 71 метак на једну пушку;

— ручних бомби 2.159 комада, што значи да само има 1/2 војника дивизије бомбе.

Напред изнето стање ватрене моћи је у последње време, а иначе је било за време октобарских, новембарских па и децембракских борби са непријатељем много слабије.

в) *ОПЕРАЦИЈЕ:*

Непријатељске јаче снаге у одступању из Грчке, правцем Скопље — Качаник — Косовска Митровица и Рашка — Нови Пазар — Дуга Пољана — Сјеница — Пријепоље — Прибој — Бијела Брда — Вишеград и даље, избио је челом моторизоване претходнице на дан 21. октобра 1944. године на Дугој Пољани.

Непријатељске јаче четничке снаге (Недићевци, четници Драже Михаиловић) истовремено су се сконцентрисале на просторији Ивањица, Јавор и Голија, принуђене од стране наших снага и Црвене Армије на одступање заједно са Њемцима а унапред изнетим правцима.

Распоред наше дивизије у означеној ситуацији био је следећи:

III санџачка бригада на просторији Штаваљ — Сјеница — Пријепоље заузимајући обе стране комуникације. Са задатком дејства у правцу Дуге Пољане спречавања непријатељског надирања у долину

Лима. Један батаљон ове бригаде иребачен је на просторији Пљевља, са задатком обезбеђења војних установа, народних власти и разбијања четничких група у околини Пљеваља.

IV санџачка бригада постављена је на просторији Ариље — Ивањица, са задатком разбијања концентрације четничких и недићевих снага које су одступале пред нашом војском и Црвеном Армијом, и евентуално надирање немачких снага од правца Ужице, Пожеге и Чачка.

V санџачка бригада постављена је на просторији Јавор — Голија, са задатком да се лево повеже са IV, а десно са III Бригадом наше дивизије и спречи надирање гоњених четника од стране наше војске и Црвене Армије, на правцу, Пожега — Ивањица — Јавор — Сјеница.

Штаб дивизије са припадајућим дијеловима сместио се је у Пријепољу.

Поред снага наше Дивизије придодата је за садејство VII црн. бригада која је постављена на просторији Сјеница — Штаваљ, са задатком дејства у правцу Дуге Пољане и заједничког задржавања непријатеља који је јачим пешадијским и моторизованим дјеловима одступао из Грчке и Албаније.

Месец август, септембар закључно са 15. октобром 1944. године, наша Дивизија провела је у борбама са четницима, љотићевцима, недићевцима, милицијом и шуц полицијом на територији Санџака и делом територије западне Србије. Исход борби био је потпуно разбијање напред означених групација и заузимањем вароши: Рудог, Прибоја, Нове Вароши, Пријепоља, Пљеваља и 15. октобра 1944. вароши Сјенице.

Поред означених вароши заузете су Ужице, Пожега, Ариље, Ивањица и Бијело Поље.

О току и исходу ових борби достављен је својевремено извештај — релација Штабу II Ударног Корпуса.

На дан 21. октобра 1944. год. наша Дивизија налази се у напред описатом распореду, стању и положајима.

21. октобра око 9 часова делови наше III санџ. бригаде и VII црн. бригаде на правцу Штаваљ — Дуга Пољана ухватили су први ватрени контакт са извиђачким моторизованим непријатељским дијеловима и овим моментом почиње борба са одступајућим њемачким пешадијским и моторизованим дивизијама, која се борба све до данас наставља и води на просторији долине Лима и долине Дрине.

Дана, 21, 22, 23, 24. и 25. октобра 1944. год. наша III, V санџ. и VII црн. бригада водили су тешке и огорчене борбе у циљу заустављања непријатељског надирања и одбране Сјенице на положајима Штаваљ — Брњица — Дуга Пољана. Но и поред жилавог и јаког отпора наших јединица непријатељске моторизоване и пешадијске јаче снаге модерно наоружане свим врстама оружја, успјеле су да потисну наше снаге са положаја и на дан 25. октобра око 19 часова, овладају са Сјеницом.

Падом Сјенице распоред дивизије се мења и он је следећи:

III санџ. бригада добила је задатак да се повуче са досадањих положаја правцем Сјеница — Милошев До — Пријепоље и пребаци се на левој обали реке Лима, тако да се постави на просторији Коловрат

— Сељашница — Градина — Црквени Тоци и с. Маржићи, добивши задатак да спречи пребацивање непријатељских снага са десне на леву обалу реке Лима и затвори комуникацију Пријепоље — Пљевља. По иребацивању делова бригаде и народа из Пријепоља, Бригада је добила задатак да поруши гвоздени мост на Лиму код Пријепоља, — што је и учињено 31. октобра 1944. године.

IV санџ. бригада напустивши своје раније положаје по наређењу Штаба дивизије сместила се на просторији Штитково — Буковик, са задатком да дејствује у правцу Јавора и Сјенице и затвара комуникацију која води Ивањица — Љубиш — Нова Варош; да се сзошм левим крилом ослања на „Ужички партизански одред" на просторији Златибора, а својим десним крилом на делове V санџ. бригаде, која дејствује на просторији Златар — Биуково Брдо — с. Дражевићи — с. Бистрица.

V санџ. бригада смештена је на просторији Златао —• с. Косатица — Битовик — с. Драчевићи — с. Бистрица — Кукањ, са задатком бочлог дејства пролазећег и одступајућег непријатеља долином реке Лима, његовог спречавања одступања и ширења у стране од комуникације.

Штаб дивизије налази се у Новој Вароши.

Са оваквим распоредом и ситуацијом, дивизија је ушла у тешке и крваве новембарске борбе, које су се свакодневно и непрекидно низале.

VII црн. бригада по губљењу својих положаја: Штаваљ — Брњица и овлађивање непријатеља са Сјеницом, повукла се је у правцу Пештер — Пећарска — Бијело Поље и пребацила на просторију Фемић Крш — Равна Ријека — Јабучје.

На дан 30. октобра 1944. год. непријатељске јаче моторизоване јединице пробиле су се од Сјенице ка Пријепољу и истога дана око 14 часова овладале Пријепољем, непријатељске претходнице поселе су доминантне тачке и положаје око самог Пријепоља, а извесни делови продужили су покрет комуникацијом за Бистрицу. Непријатељске снаге по заузећу Пријепоља, одмах су приступиле подизању понтонског моста и поправци порушеног моста на Лиму, из чега се дала проценити непријатељска намера. Јединице наше III бригаде имале су у задатак да спријече подизање мостова, као и пребацивање непријатеља путем гумених чамаца. Но и поред добре воље наше јединице дајући огорчене отпоре нису се могле одупрети страховитој паљби непријатељске артиљерије, бацача и осталих аутоматских тешких и лаких оруђа. Јединице III бригаде у току 31. октобра, 1, 2. новембра извршили су неколико напада на непријатеља који је.успео да се у току ноћи и дана под заштитом своје артиљерије, чамцима и путем понтонског моста пребаци на лијеву обалу р. Лима. Нападима се успело да се непријатељ натера у реку Лим, којом приликом су непријатељу нанешени велики и осетни губици, самим топљењем избачено је из строја неколико стотине непријатељских војника.

У току 1, 2, 3. ***и*** 4. новембра на целоме фронту наше Дивизије, од Јавора, Сјенице, Пријепоља, Савиног Лакта, Бродарева и Јасена водиле су се жестоке борбе и наша дивизија одолевала је јаким непријатељским навалама, моторизације, пешадије и страховите артиљеријске,

бацачке и митраљеске ватре, спречавајући непријатељско комуницирање, подизање моста на Лиму, пребацивање чамцима преко р. Лима на леву обалу и ширење непријатеља у стране за обезбеђење комуникације, као и залажење непријатеља у села ради пљачке и паљења.

На дан 4. новембра непријатељ је и поред давања највећег отпора, успео да се путем чамаца под заштитом своје артиљерије пребаци на леву обалу р. Лима у јачини око 3.000 војника са тенковима и артиљеријом, и на овај начин потисне јединице наше III бригаде са положаја: Градина, Избичањ — Јеринин Град.

Наша III бригада повукла се је на положаје Брашанско Брдо — Бабине — Савин Лакат — Јабука — Михајловица, са којих положаја су вршени противнапади и непријатељ враћан на његове положаје — првобитне.

Пребацивањем непријатеља на леву обалу р. Лима наша III Бригада одбачена је од долине р. Лима и непријатељ је на овај начин обезбедио несметан пролаз за Прибој и даље, тј. није му грозила опасност од стране наших јединица са леве обале р. Лима, ово још и зато што је непријатељ пребацио јаче снаге као и то што се повезао са снагама које су одступале из Албаније и Црне Горе правцем Подгорица — Матешево — Колашин — Мојковац — Бијело Поље.

У току 5, 6, 7. и 8. новембра 1944. год. непријатељске, четничке, недићевске, љотићевске снаге, милиција и шуцполиција пребацила се је код Пријепоља на леву обалу р. Лима и под заштитом Њемаца, а уз садејство са Њемцима овладали су положајима: Сељашница — Савин Лакат — Јабука — Михајловица, и на овај начин ослободили комуникацију Пријепоље — Пљевља, раздвојивши нашу III Бригаду на два дела (положаје Камена Гора и Бабине).

На дан 8. новембра 1944. год. непријатељ је успео да овлада Пљевљима.

У току октобра, новембра, децембра 1944. године и јануара 1945. год. бригаде наше дивизије водиле су жестоке и изразито — тешке борбе, и то:

III санц. бригада 29-1X-1944. год. на положајима леве обале р. Лима, сектор Душманићи — Градина — Барице — Сељашница — Савин Лакат; секција Пљевље 1:100.000; у овој борби бригада је заузела Пријепоље и нанела велике губитке непријатељу-четницима у мртвим и рањеним.

1-X1-1944. год. III санц. бригада у борби са четницима успела је да заузме град Пљевље, наневши непријатељу губитке у погинулим и рањеним.

У борби 9-X-1944. год. на Вишеграду разбијене су четничке банде, нанети велики губици у људству и заплењено много материјала, такође је заузет Вишеград.

14/15. октобар 1944. године у садејство са VII црног. бригадом, III санц. бригада заузела је Сјеницу, борба се је водила са четницима и милицијом.

18/19. октобар 1944. год. на *сектору Јабука — Миш — Вражалица* (секција Вишеград 1:100.000). III Бригада водила је борбу са усташама. Ова борба имала је свој војнички и политички значај (спашено је 250 православних фамилија од усташа), непријатељу су нанети губици у људству и материјалу.

29. октобра 1944. год. III санџ. бригада водила је борбу са Њемцима на сектору Градина — Душманићи (секција Пљевља 1.100.000). У овој борби нанети су непријатељу велики губици у људству и материјалу.

1/2. новембар 1944. г. III Бригада водила је борбу са Њемцима на сектору Залуг — Душманићи — Градина, којом приликом су непријатељу нанети велики губици у људству и материјалу.

18/19. новембар 1944. г. III бригада у борби са четницима заузела је Пљевља, којом приликом су непријатељу нанети велики губици у људству и материјалу.

25/26. новембра 1944. г. на положајима Савин Лакат — Сељашница — Сељани (секција Пљевља 1:100.000), III бригада у борби са Њемцима нанијела је непријатељу велике губитке у људству и материјалу.

4, 5. и 6. децембра 1944. г., на положајима Јасен — Оштра Стена — Балићи — Зечја Глава (секција Пљевље 1:100.000), III бригада у борби са Њемцима нанела је велике губитке у људству и материјалу и спречавала комуницирање непријатеља на комуникацији Бијело Поље — Пријепоље.

9. и 10. децембра 1944. г. на положајима Обарде — Црни Врх — Вуково Брдо —- Козице (Пљевље 1:100.000), III бригада у борби са Њемцима, нанијела је непријатељу велике губитке у људству и материјалу и, спречила продирање непријатеља у Пљевља.

1. и 2. јануара 1945. године на положајима Ђурђеви Врхови — Јаблановац — Влака — Јабука — Савин Лакат — Црни Врх — Барице — Иконовац (секција Пљевље 1:100.000), III бригада у борби са Њемцима водила је крваву жестоку борбу у циљу преотимања поменутих положаја које је држао непријатељ. У току напада бригада је успела да овлада положајима, али непријатељ јаким противнападом са многобројном снагом успео је да поврати изгубљене положаје. Овом приликом непријатељу су нанете велике жртве у људству и материјалу.

8, 9. и 10. јануара 1945. г. на положајима Икановац —- Градина — Залуг — Избичањ — Ђурово и Пријепоље III Бригада водила је борбу са Њемцима, којом приликом је успела да непријатеља одбаци са поменутих положаја и *ноћу 9/10. јануара т.г. овлада Пријепољем,* и настави гоњење непријатеља левом обалом р. Лима у правцу Прибој — Рудо.

Напред изнете борбе су изразито војнички организоване и донекле стилске, које бележе и велике успехе. Поред изнетих борби III Бригада је скоро свакодневно у борбама са непријатељем.

IV санџ. бригада:

18, 19. и 20. новембар 1944. год. на положајима Драчаница — Цикоте — Бања — Кутловац и Јармовац, водила је борбу са Њемцима У којој борби нанела је осјетне губитке непријатељу у људству и материјалу.

22/23. новембар 1944. год., на положајима Бања — Раковића Брдо — Потпеће (секција Вардиште 1:100.000) IV бригада водила је борбу са Њемцима у којој борби је нанела велике жртве непријатељу у људству и материјалу.

25/26. новембар 1944. г. на положајима Челице — Друглићи и Соколица, IV бригада водила је жестоку борбу, тј. извршила је напад на непријатеља којом приликом му је нанела велике губитке у људству и материјалу.

3. и 4. јануара 1945. г. на положајима Друглићи и Раковића Брдо код прибојске бање IV бригада водила је жестоку борбу са Њемцима, у којој борби нанела је непријатељу велике губитке у људству и материјалу.

Поред напред изнетих борби које су вођене организовано — војнички и донекле стилски, IV бригада је скоро увијек у борбама и исте је водила са пуно пожртвованости бележећи знатне успјехе.

V санџ. бригада:

31. октобра 1944. г. V бригада водила је борбу са Њемцима на положајима Доња Дренова — Бистрица (секција Пљевље 1:100.000), у овој борби бригада је нанијела непријатељу велике губитке у људству и материјалу.

1. новембра 1944. г., на положајима Сдобро — Расина — Бистрица -— Кукањ (секција Пљевље 1:100.000). V бригада повела је борбу са Њемцима, ова борба била је прса у прса пушкомитраљезима, машинкама, ручним бомбама итд., тако да је у јуришу учествовао и комесар бригаде друг *мајор Живко Џувер,* — у којој је борби и погинуо, поред комесара бригаде, погинуо је командант 4. батаљона поручник друг *Милун Дрчалић,* као и још неколико друго>ва.

У овој борби истакли су се борци и руководиоци, зашто их и Штаб дивизије својом наредбом бр. 101 од 28. новембра 1944. г. *похвалио.* Такође су нанети велики губитци непријатељу — Њемцима у људству и материјалу.

5. новембра 1944. г. на положајима Бистрица — Пилатовац — Биуково Брдо (секција Пљевље 1:100.000) у борби са Њемцима V бригада нанела је велике губитке у људству и материјалу.

16. новембра 1944. г. на положајима Ћетаница — Милошев До — Доњи Горачићи — Кашан (секција Сјеница — Пријепоље, размер 1:100.000), V бригада водила је борбу са Њемцима, којом приликом је непријатељу нанела велике губитке у људству и материјалу.

25. и 26. новембра 1944. г. на положајима Битовик — Кукањ (секција Пљевље 1:100.000), V бригада напала је-непријатеља — Њемце, којом приликом му је нанела велике жртве у људству и запленила велики материјал.

29/30. новембар 1944. г. на положајима Аљиновићи — Д. Гарачићи (секција Сјеница 1:100.000) извршен је напад на непријатеља — Њемце, у ком нападу V бригада нанела је велике губитке у људству и материјалу.

1. децембра 1944. г. на положајима Равна Гора — Анкин Бријег (секција Пљевље 1:100.000) V бригада је извршила напад на непријатеља којом приликом му је нанела велике губитке у људству и материјалу.

7/8. децембра 1944. г. на положајима Златарско Брдо — Аљиновићи (секција 1:100.000) V бригада водила је борбу са Њемцима, у којој борби је нанијела непријатељу велике губитке у људству и материјалу.

13/14. децембар 1944. г. на положајима Доњи Горачићи — Златарско Брдо — Аљиновићи (секција Сјеница 1:100.000) V бригада водила је борбу са Њемцима и у истој нанела велике и осетне губитке непријатељу у људству и материјалу.

20. и 21. децембра 1944. г. на положајима Пода — Куница — Рутоше (секција Вардиште 1:100.000) V бригада извршила је напад на утврђеног непријатеља, којом приликом му је нанела велике и осетне губитке у људству и материјалу.

Напред наведене борбе V санџ. бригаде су изразито организовано — војничке и донекле стилске у којима се V бригада свуда храбро показала и врлодобро држала.

Поред ових борби V бригада је стално и скоро непрекидно у борбама.

г) *Наши губици:*

У напред описаним борбама и означеном периоду, наша дивизија имала је 95 погинулих, 252 рањена. Укупно избачених из строја 347.

д) *Непријатељски губици:*

2.152 погинулих, рањених 1.463, заробљених 49, укупно избачених из строја 3.664.

ђ) Заплењен је следећи материјал:

митраљеза „Шараца" 61, пушкомитраљеза 42, талијанских митраљеза 8, машинки 14, пиштоља 52, митраљеза „Жишкара" 10, лаких бацача 7, тешких бацача 6, двогледа 6, камиона 15, више муниције, бомби и остале ратне спреме.

е) Морал и борбеност наше Дивизије је на достојној висини. Наше јединице после жестоких вишемесечних борби ломећи непријатељске отпоре и навале, успеле су га растројити и кажњено принудити на одступању.

У овим тешким борбама истакао се је виши број руководиоца и бораца, као и јединица зашто ће их Штаб дивизије предложити за одликовање и на овај начин одати им дужно признање за храброст и пожртвовање у борби за слободу свога народа и своје домовине.

ж) Здравствено стање наше дивизије је врло добро.

з) Исхрана је добра и она се врши путем интендантуре наше дивизије од народа и савезника.

и) Веза, како унутрашња у дивизији, тако и спољна са вишим командама је гарантована и врло добра.

Као завршно стање и ситуације у којој се налазимо јесте врло добро.

Убудуће ће се релације достављати Штабу за сваку већу борбу благовремено.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар,
п.пуковник
Велибор Љујић

Начелник штаба
пеш. п.пуковник
Раде В. Кнежевић

Командант,
п.пуковник
Жарко С. Видовић

Шарцем ио бункеру

У првој половини марта 1945. године водили смо борбе против четника и Немаца дуж целе Романије. Наш 4. батаљон, Четврте санџачке НОУ бригаде, налазио се у месту Прача. Климатски услови били су неповољни — непрекидно је падао снег, киша и суснежица. Наше јединице су чистиле овај крај од Немаца, наступајући према Сарајеву. За водиче јединица ангажовани су цивили који су добро познавали терен. У борби око Праче учествовала су два наша батаљона — Четврти и Други. Четвртим батаљоном командовао је Радован Мрдак, његов заменик био је Милован Крвавац, док је Другим батаљоном командовао Маријан Ковачевић.

На челу колоне била је 3. чета Четвртог батаљона, у којој сам се налазио. Четом је командовао Чедо Голубовић. Када смо се окупили на једној коси командант је позвао командире чета. Били смо у непосредној близини и чули све што је командант рекао.

— Чедо, хоћеш ли на чуку или уз поток — питао је нашег командира.

— Ја ћу са четом на чуку — одговорио је Чедо. Том приликом командант батаљона је командиру чете скренуо пажњу да добро води рачуна, јер се тамо налазе окорели четници Баја Станишића.

У ту борбу са нама је пошао и комесар батаљона Миливоје Рећић. Он је од митраљесца Мурата узео пушкомитраљез, ставио га око врата и командовао:

— Другови, за мном!

Кретали смо се високом боровом шумом у највећој тишини. Нисмо много журили. Ишли смо опрезно, чекали да и остале чете пристигну и заузму положај. Почетак борбе померен је за 21,00 час. Тада смо кренули у напад. Рећић је ишао напред. Почели смо да се распоређујемо у стрељачки строј. Налазио сам се на десном крилу. Пролазећи испред четничког бункера приметили смо да нешто повремено светлуца. Закључили смо да је то одсјај цигарете. Пажљиво смо пришли бункеру јер је био на чистини. Ту смо застали. Нестрпљиво смо очекивали знак за напад. Сваком борцу срце је убрзано куцало. Гледао сам четника како шета око бункера, а нисам смео да пуцам. Остали су вероватно спаврли у бункеру.

Најзад, командант батаљона дао је знак за напад. То су била три звиждука пištаљком. Када смо чули и трећи звиждух Миливоје Рећић викну:

— Напред партизани!

Четник који је шетао поред бункера, застаде и одговори:

— Дођи, божју ти мајку комунистичку!

— Ево ме, идем! — одговори Миливоје па распали шарцем по бункеру. И четници отворише ватру. Њихови меци су нас пребацивали, јер смо били испод бункера. Почели су да бацају и ручне бомбе. Отворили смо ураганску ватру. Четници још мало припуцаше. У том командир чете повика:

— Јуриш, другови, четници одступају!

Код четника настаде општа пометња. Сложно појурисмо и брзо освојисмо бункер. Командовано је да наставимо са гоњењем четника. Сишли смо на неки пут. Миливој Рецић рече:

— Другови, и на овом брду има четника. Дајте да ту гамад потерамо!

Наш стрељачки строј се усмери према брду. У једном налету растерасмо четнике. Тако смо те тмурне ноћи извршили много већи задатак него што се од нас тражило.

*

На јужној страни Јахорине био сам на стражи код чете од 20,00 до 22,00 часа. У контролу је тада наишао командант батаљона Радован Мрдак. Ишао је са куририма. Када су дошли на неколико корака испред мене, викнуо сам:

— Стој! Ко иде?

— Војска, одговори командант.

— Један напред, остали стој! — поново командовах. Међутим сви су се кретали према мени. Тада ја скидох пушку са рамена и поново командовах:

— Остали стој, или ћу пуцати!

Стали су. Командант Радован приђе до мене. Поново сам га зауставио и питао за знаке распознавања. Сутрадан ме је командир чете пред свима похвалио како сам добро поступио и као стражар добро обавио своју дужност.

*

Једне ноћи, датума се не сећам, 2. вод 3. чете имао је задатак да дубље упадне у немачке положаје и да им нанесе губитке. Са нама су били и неки официри које нисам познавао. Налазио сам се на левом крилу. Наш најбољи пушкомитраљезац Мурат са својим помоћницима Исом и Божидаром Симићем, био је у средини. Тада смо изненадили Немце. Њих двојица пошли су да провере ситуацију и наишли на пушкомитраљесца Мурата. Кад су се приближили Мурат је репетирао пушкомитраљез, али он је затајио. Исо се, такође, није снашао. Збунио се и није употребио машинку. Божидар Симић није много оклевао. Устао је и кренуо право на Немце. Ухватио је пушку и са њом ударио првог. Немци су се дали у бекство.

После овог догађаја добили смо наређење да се хитно повучемо са тог положаја како нам Немци не би пресекли пут и заробили нас. Те ноћи из нашег вода погинуо је друг Влајко из Беле Паланке, а један друг је рањен.

Часлав Спасић

*Сукоб извиђачке чеше са Немцима**

Извиђачка чета ЧЕТВРТЕ САНЏАЧКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ бројила је око 30 људи, проверених бораца и добро наоружаних. На свом борбеном путу имала је врло тешке задатке. Најтеже су, свакако, биле борбе око Горажда, Пала, Јабуке, Кобиље Главе, Стамболчића, Требевића и ослобођење Сарајева.

Пре сваког напада наших јединица извиђачка чета је продирала у дубоку позадину непријатеља и прикупљала податке, више пута и под борбом.

На Требевићу 5. априла 1945. године чета је добила задатак да се убаци у Сарајево, да прикупи што више података о броју и распореду непријатељских снага, Немаца, усташа, домобрана које бране Сарајево. Када је командир чете, Светозар Драшковић, тај задатак саопштио, као руководилац СКОЈ-а одржао сам састанак. Разговарали смо о том врло тешком и одговорном задатку. Морали смо рачунати и на жртве, али се он морао успешно извршити.

Када смо дошли до првих кућа, у предграђу Сарајева, чекали су нас грађани. Давали су нам цигарете, хтели су да нас виде. Били смо прва партизанска јединица која је од окупације Југославије, са стране Требевића, ушла у Сарајево. У наступању ка Миљацки придружила нам се група домобрана. Хтели су да се боре против Немаца. Нисмо томе придавали никакву важност, нити смо им веровали, мада су нам давали неке податке о распореду и броју непријатеља.

Спустили смо се до Миљацке скривајући се. На супротној обали приметили смо колону Немаца. Командир чете је наредио да из свих оружја припуцамо на њих и да се затим повучемо натраг. Паљба је била жестока. Немци су одговорили из митраљеза и пушчаном ватром, а касније из артиљеријског оруђа. При повлачењу парче бомбе погодило је пушкомитраљесца Мирка Дивца у торбу у којој су били шаржери, муниција и опанци. Мирко није био рањен. Када је видео да су му опанци оштећени рекао је: „Волио бих да ме је то парче погодило у бут него што ми је оштетило опанке". Мирко је имао велику ногу па није могао да нађе за себе ципеле, опанке је морао правити.

Сутрадан, 5/6. априла, када су све наше јединице нападале на Сарајево, опет смо били први у граду. Када смо пролазили поред Миљацке, где смо се претходног дана срели са Немцима, видели смо око 20 лешева, без одеће, наслагане један на другог. Нисмо знали ко их је скинуо. Немци или домобрани.

Љешњак Милорад Мишо

* 5. априла 1945. године у Сарајеву.

Приирема и наиад на Требевић

Био сам водник првог вода 3. чете 4. батаљона 4-те бригаде. Када смо се приближавали Требевићу, из правца села Тврденић, са велике даљине допирао је јак мирис паљевине људског тела. Када смо наишли у село затекли смо испред једне куће разбацане мртве три особе. Старој жени и једном младићу уста су била исечена. На другој страни лежала је девојчица. Горела је са десне стране леђа. Глава и коса су јој већ изгореле.

У кући где смо се сместили за одмор, домаћин нам је испричао да су усташе и Немци у селу покупили младе, старе, женско и мушко, отерали их у једну кућу, закључали врата и запалили. Био је страшно уплашен. Причао је да ће се Немци и усташе поново вратити, све побити и попалити. Убеђивали смо га да се то неће догодити, да остане са нама. Тако уплашен није пристао и побегао је у шуму.

После неколико дана извршена је припрема за напад на Требевић. Трећег априла 1945. године добили смо задатак да нападнемо, да ликвидирамо Немце и усташе, да заузмемо бункере. Кренули смо у колони, затим смо се развили у стрелце. Била је ноћ, ништа се није видело. На бункере је нападао први и други вод 3. чете 4. батаљона. Један вод на левој, а други на десној страни. Налазио сам се између њих. Водник другог вода био је Лапчевић. Заједно смо се пребацивали према бункерима. Немачки стражар нас је приметио и викнуо ,,Алт". Обојица смо се пребацили до једног камена. Немац је бацио бомбу испред нас. Експлодирала је у непосредној близини. Водник Лапчевић био је рањен.

Водови су наставили борбу. Заузели смо први бункер. Немци су га напустили, али је оружје остало. Ту смо запленили два минобацача, једну италијанску бреду и доста муниције. Окренуо сам телефон. Из Сарајева се јавио усташа и претио ми да нећемо заузети Сарајево. Ја сам му одговорио „Сутра ћемо видети чије је Сарајево". Пошто сам знао да рукујем са бацачем испалили смо две гранате у правцу града.

Наишао је комесар батаљона Миливоје Рецић. Ушао је у бункер и наставио разговор са усташама. После тог разговора Немци су почели да нас туку топовима. Били смо принуђени да се повучемо на полазне положаје.

После ове борбе мој први вод био је распоређен на мртвој стражи. На нас су наишли неки мештани. Бежали су са овцама. Пружили су нам драгоцене податке о кретању Немаца. Вод је кренуо на Златар (ако се не варам). Ту су биле зграде планинарског дома. Немци су били приморани да га напусте. Када смо наишли кључали су казани са јелом. Казане смо испревртали и кренули ка Сарајеву.

Јотев Русин

На врху Требевића

Четврта бригада је крајем марта 1945. године водила тешке и свакодневне борбе око Горажда, Јабуке и Кобиље Главе са Немцима и другим непријатељима.

На Кобиљој Глави први пут су најбољим борцима дељена одликовања наше нове државе. Добро се сећам да смо били у строју када је објављено да је друг ТИТО својим указом одликовао неколико бораца Орденом и Медаљом за храброст. Та признања и одликовања и поменуто име друга ТИТА дало је борцима још више храбрости за борбу против окупатора и домаћих издајника.

5. априла, колико се сећам, на Кобиљој Глави, почео је ноћни покрет у правцу Требевића. И Четврта чета Трећег батаљона у којој сам био комесар, добила је наређење за пут према највећем врху. Покрет чете извршен је после вечере. Шибао је снажан ветар. Борци су се једва држали на ногама. Испред самог врха дочекао нас је зид са кога смо морали врло опрезно скинути неколико коменова да бисмо се један по један пребацили и развили у стрељачки строј, лево и десно. На врху Требевића уочили смо стражара. По преласку зида полегали смо по земљи. Када је дат знак за јуриш имали смо отшрафљене бомбе у рукама, напуњене митраљезе и пушке спремне за дејство. Иако нас је са врха Требевића дочекала ураганска ватра, за кратко време заузели смо њихове положаје и овладали делом врха.

У том јуришу погинуо је командир трећег вода, Нешко Гојачанин из Добрића, а један друг је рањен. Његовог се имена не сећам. Тада је за команданта вода постављен најбољи борац чете Тодор Цолић од Пирота. Овај положај држали смо око један час. Затим, је од команде батаљона следило наређење да се повучемо на старе положаје.

Сећам се да је било тешко повући јединицу, а да нас непријатељ не примети. Морали смо прескакати један по један преко зида, један са левог и један са десног крила. Са собом смо носили мртвог Нешка и рањеног друга, кога је болничарка Милка Поповић, из с. Азана, превила и ублажила му болове.

При повлачењу претрпели смо жестоку борбу и панику од шрапнела који су прскали око наших глава.

Сутрадан сахранили смо погинулог Нешка. При поновном приласку врху Требевића непријатељ се повукао без борбе. Сарајево је тада било опседнуто са нашим снажним јединицама. Ослобођено је 6. априла 1945. године.

Радомир Полексић

Уз борбу и наиоре

СКОЈ — ШТА ЈЕ ТО? Нови борци, младићи, обрели смо се у Санџаку. Као допунски батаљон кренули смо правцем Крупац — Ниш — Краљево — Рашка — Н. Пазар — Н. Варош, до положаја у с. Бистрица.

У сумрак једне вечери, пре Нове, 1945. године, строју је пришао старији бркати човек и почео да одбројава са зачеља. На зачељу су били најмањи. Брко је рекао: „ајде пикули код чике." И тако се нас 40 бораца нађосмо у пратећој митраљеској чети 4. батаљона 4. санџачке бригаде, 37. дивизије.

У чети смо затекли петнаестак бораца и четири тешка митраљеза „Бреда", један неисправан митраљез и два минобацача, један без нишанске справе. На пет бораца била је једна пушка, за стражу. Командир чете, Брка, звао се Зиндовић Периша, из околине Мојковца; комесар је био Секула, а болничарка Милка Пајевић, командир вода Мрдак, имена се не сећам.

Део чете био је на положајима недалеко од с. Бистрице. Сутрадан смо распоређени у чету. Распоређен сам на дужност помоћника нишанџије на тешком митраљезу. Обука је трајала док нисмо научили везаних очију да расклапамо и склапамо митраљез „Бреду".

За дан-два наш 4. батаљон кренуо је назад у сјенички срез, да се наоружа. Сакупљали смо оружје код сељака. Налазили смо велике количине, тако да се наш батаљон наоружао и нешто сакупио за друге батаљоне.

Свакодневно маршевање, глад, јака зима. Скоро месец ипо ишао сам са једном цокулом здравом, другој је био одвојен ђон. Нагурао бих сламу и тако сам прошао цео Санџак, до Горажда. Иако сам био готово најмањи, слаб, слабо одевен, без шињела и са поцепаним цокулама, нисам се предавао. Нисам изостајао иза бораца који су стасали за војску пред рат.

Свуда где смо пролазили на зидовима су биле пароле: „Живела КПЈ, СКОЈ", „Живео друг ТИТО". Нисам знао шта то значи. Негде код Пљеваља, у селу Глисница (колико се сећам), пришао ми је заменик командира чете. Било је то после једне акције у којој смо гонили четнике. Питао ме је хоћу ли да будем члан СКОЈ-а. Рекао сам да ћу размислити до сутрадан. Питао сам другове курире у чети шта је то СКОЈ? Рекли су ми да су они чланови скојевске организације. Сутрадан сам заменику командира чете рекао да пристајем. Било је то крајем јануара 1945. г., истог дана када ми је брат Радомир, као командир

Блажо Журић обавештајни официр 3. батаљона 4. бригаде

вода у 25. бригади 46. дивизије, погинуо у борбама са балистима код рудника Трепча на Косову. То сам касније сазнао. Тако сам га заменио у редовима СКОЈ-а. И мене су Бугари тукли, мучили и водили на стрељање. Из колоне сам им преваром побегао.

ВИШЕ ОД БОРБЕНОГ ДРУГАРСТВА

Једне хладне фебруарске ноћи окупио нас је командир батаљона, Радован Мрдак у селу Зупчићи. Био је висок, средњих година, стасом и понашањем уливао је храброст борцима. Одржао је кратак говор. Изнео је задатке батаљона и чета и одредио ко ће први кренути да форсира хладну и брзу Дрину. Наш командир чете добио је задатак да распореди митраљеска одељења у борбеном поретку.

Направили смо потковицу око свог командира, изнео је задатке. Тражио је добровољце за акцију прве чете, као појачање. Нисмо тачно знали где су се укопали Немци, да ли на обали или негде даље. Требало је створити мостобран, заузети део леве обале, да би се искрцао батаљон, а затим све јединице 4. санџачке бригаде.

Било је много неизвесности. На сцену је ступила партијска и скојевска организација. Млади скојевци у многоме су олакшавали команди чете извршавање борбених задатака. Те ноћи полагали смо велики испит.

Пре покрета ка Дрини одржали смо кратак скојевски састанак. Говорили смо да скојевци морају бити на челу чете, повести борце на непријатеља, јавити се за добровољце, понети највише бомби и муниције.

Када је командир чете тражио добровољце који ће са пешадијским јединицама кренути преко Дрине, јавили су се скојевци. Изашли смо корак напред. Још се нисмо ни постројили, а цела чета се пријавила. Нико није хтео да изостане. Командир је морао да изабере неколико скојеваца и снажне борце. Тада су из строја изашли Хајро, наш кувар, средњовечан борац (лепо је певао борбене песме), Зулфо коњоводац (мало је шепао) и још два старија друга. Молили су командира чете да и њих одреди за прелаз првим чамцем или скелом преко Дрине. Говорили су да младе, недовољно обучене борце, пошаље касније. „Старији смо и ако погинемо нема ко за нас жалити" — говорили су.

Овај гест био је више него другарски. Својим животима хтели су да сачувају неискусне младиће и борце. Тек месец ипо били смо за-

Минобацачка чета 2. батаљона 4. бр***игаде 1945. год.***

једно, а сви смо били сигурни једни у друге. Нико никог не би оставио у борби рањеног или мртвог. Та сигурност и поверење било је заједничко сваком борцу и јединици.

ТЕШКИ ТРЕНУЦИ

Моје митраљеско одељење било је придодато Трећој чети 4. батаљона, која је држала положај поред Дрине у с. Зупчићи, више од двадесетак дана. Задатак одељења био је да чува мост на Дрини и туче Немце кад крену преко моста и заштити леђа нашем батаљону. Ноћу смо прилазили мосту, код порушене циглане. Дању смо били на положају око 100 м, на брегу и једној окомитој стени.

Борбе за ослобођење Горажда трајале су више дана. Нападали смо скоро са свих страна. Наш митраљез тукао је непријатеља преко Дрине, углавном положаје одакле се видела њихова ват-ра.

Једног јутра у освит повукли смо се на резервни положај, између воћњака, на левој обали Дрине. Немци су извршили напад на наше положаје. Неке наше јединице нашле су се између Немаца и Дрине. Кад се разданило нису могле да одступе, биле су приковане за земљу непријатељском ватром. Наш митраљез непрестано је дејствовао. Немци су се крили иза дебелих стабала јабука. Ватром смо одбранили наше од заробљавања, али знатан број бораца није преживео овај пакао. Следеће ноћи изнели смо рањене и мртве.

Када се тог дана борба утишала Немци су испалили једну мину из минобацача. Пала је на пола метра од нашег митраљеза. Експлоди-

рала је на ивици стене. Камење и парчад од мине летели су на све стране. За чудо нико од бораца није био ни рањен. Наше старешине добро су одредиле помоћни положај и то нас је спасило. Тада смо научили и да морамо маскирати наша црна сукнена одела, јер су била уочљива и са велике даљине.

*

Поставили смо предстражу код порушене циглане у с. Зупчић, а дању се повлачили на резервни положај. Имали смо већу маневарску могућност да тучемо непријатеља кад крене преко моста. Једног јутра курир из чете је закаснио, а без наређења нисмо смели мењати положај. Било се већ разданило када је курир, Тоша Видановић пренео наређење да се повучемо на уобичајени положај. Тек што је колона кренула, Немци су осули ватру из свих оруђа. Испред нас је експлодирала граната. И митраљеска ватра је била снажна. Залегали смо у једну плитку јаругу. Били смо само до пола скривени. Земља је пштала, меци фијукали. Питали смо се да ли ће ико преживети ту ураганску ватру. У једном моменту ватра је престала. Један по један, погнути и на већем одстојању повукли смо се на следећи положај. Пењали смо се уз велику стрмину. Курир Тоша је носио две касете муниције за „Бреду". Хватао се за грање дрвећа, које су се ломиле. У једном моменту Тоша се скотрљао око 30 метара. Од муке смо се и смејали.

*

Село Зупчићи. Свакодневно предстраже и борбе поред брзе и хладне Дрине на мунис 20°Ц. Пуцало је дрвеће од хладноће. Одећа и обућа лоша, без шињела. А храна — 17 дана без хлеба. За целу чету спремала се супа од 2 кг јечменог брашна, са овчим или говеђим месом и по који кромпир, без трунке соли. Килограм соли био је скупљи од килограма злата. Следовање меса је било добро, али неукусно без соли. У позадини је сигурно било хране, Путеви су били завејани и није се могла дотурити на фронт. Снабдевање се вршило на терену, од становништва, које само није имало шта да једе. Ипак нико се није жалио на глад и зиму, чак смо у предасима свирали, певали и играли. Младост је надјачала ратне невоље.

Дан пре ослобођења Горажда штаб 4. санцачке бригаде тражио је два борца за пратећи вод од 4. батаљона. Одредили су мене и још једног борца. Било је јутро кад ме је на Јабуци, код Горажда, позвао командир чете Периша Зиндовић. Рекао ми је да ме шаљу у јединицу штаба бригаде као доброг и пожртвованог омладинца и скојевца, да сам у чети био добар борац, да тамо морам бити још бољи, да у штабу бригаде представљам нашу чету.

Волео сам командира. Сви су га волели. Уливао је поверење код бораца и није било задатка који наша чета не би извршила.

ПОНЕКАД БИТКУ ОДЛУЧУЈЕ КУРИР

Многи се курири на задатку изгубе, погину, буду заробљени. Али већином, курири су храбри и савесни у извршавању врло важних задатака. Провлаче се и кроз непријатељске редове да би тачно и на време пренели поруке и наређења команди, што често одлучује и исход битке.

Иако сам био борац пратећег вода штаба 4. бригаде, често су и мене одређивали за курирске задатке. Једном приликом требало је ја и још један борац да однесемо пошту у Подроманију, у неко село где се налазила 20-та романијска бригада. Вероватно је то била пошта о садејству наше и њихове бригаде за напад на Пале.

Снег је био до појаса, али постојала је пртина. Кретали смо се кроз шуму. Пролазили смо једно, друго, треће брдо, а села нигде. Магла је била густа, студен штипа. Пут се рачвао, ознака није било. Био сам вођа патроле и морао сам одлучити куда да идемо. Кренули смо доњим путем. На око 200 метара иза окуке чули смо рзање коња. Застали смо и боље осмотрили. Десно, ниже од нас стотинак метара, Немци су се паковали за покрет.

Да нас њихов коњ није осетио налетели би на немачки логор. Кренули смо заобилазним путем и однели пошту у штаб 20-те романијске бригаде. Борци ове јединице били су у енглеској униформи са нашим ознакама. Већина су имали једно до два одликовања на грудима. Тада сам први пут видео одликовање.

РОДИТЕЉИ ПИРОЋАНАЦА У ПОДГРАБУ

Сви родитељи воле своју децу. Али приврженост родитеља Пироћанаца својим синовима је посебна прича. Негде половином марта 1945. године штаб бригаде био је у Подграбу. Чувао сам стражу испред штаба и повремено вршио курирске дужности, као и обично. Подељен нам је ручак. Тада је било довољно хране. Сео сам на шине уског колосека да ручам. Пришао ми је средњовечан Пироћанац. Препознао ме је, из Крупца, мог суседног села. Испоручио ми је поздрав од тетке. Поручила ми је „да не певам и играм". Старији брат, Радомир, погинуо је код Трепче, на Косову. Нисам много о томе дуго размишљао. На фронту се сваког часа гине, у рату је тако. Касније сам размишљао каква је то снага и воља код родитеља. Иако у годинама, прелазе и преко 500 км до своје деце, носећи понуде, веш, обућу, а пре свега да их виде.

ТИФУСАРИ

У рату је изгледа теже умрети од болести него од метка у борби. Безбројне невоље су нас пратиле од Пирота до Сарајева, што се морало одразити на наше здравље. Преко 80 бораца имало је око 20 година. Дуго пешачење, зима, глад, дананоћни маршеви, исцрпљујуће борбе, промене времена. Појавиле су се болести а најопаснија — тифус.

У повратку преко Романије прехладио сам се. Спавало се на грању. Напред је горела ватра, позади се ледио шињел. Можда сам се и заразио у бригадном санитету у Реновици, док сам опслуживао једно одељење рањеника и болесника. Разболео сам се у ЈБубовији. Око 20. априла нашао сам се као болесник у Братунцу, у бригадном санитету. Са свих страна народ је доносио понуде рањеницима и болесницима. Више дана нисам знао за себе. Лекова није било. Органи-

Радоман Секулић комесар 1. батаљона 4. бригаде и његов отац Марко Секулић (с лева на десно)

зам се сам борио. Ту је много бораца поумирало. Тешко је било сазнање да се на прагу слободе умире од болести, а не од метка или гранате.

Крај рата дочекао сам у постељи. Из с. Братунца одвезли су ме запрежним колима за болницу у Ужице. Тако сам се одвојио од моје јединице. Моји другови су се радовали и пуцали од радости и због уништавања 12.000 четника од Зворника до Сутјеске, Фоче и долине Дрине. Чини ми се да је наша 37. дивизија најдуже водила борбе у Југославији, до коначног уништења четника.

Матвјић Матеја

Ослобођење градова и већих насељених места

Четврта санџачка НОУ бригада од свог формирања до потпуног ослобођења Југославије од окупатора и домаћих слугу, самостално или у садејству са другим јединицама НОВ, учествовала је у ослобађању једног броја градова и већих насељених места.

ПРИБОЈ И ПРИБОЈСКА БАЊА Ноћу 3/4. јула 1944. године у 22,00 часа Четврта санџачка НОУ бригада, без 3. батаљона у врло кратком времену извршила је прелаз преко реке Лима. Прелаз је обављен у рејону с. Калафатовићи и с. Читлук, које положаје су, у старим италијанским бункерима, држали четници. Том приликом потиснуте четничке јединице одступале су ка Прибојској Бањи. Међутим, батаљони 4. санџачке НОУ бригаде нису им дозволили да се среде, већ су одмах по преласку реке наставили да их гоне и убрзо их потисли са положаја. Један део четника повукао се у Прибој, а други ка с. Кратово и с. Рутоше, са намером да се ту прикупе и пруже отпор. Међутим, ни на овим положајима четници нису успели да се организују, већ су се уз слабији отпор повукли у Нову Варош. Тако је Прибојска Бања ослобођена, а нешто мало касније и Прибој.

Тринаестог августа 1944. године штаб 37. дивизије је издао задатак 3. пролетерској санџачкој бригади и 4. санџачкој НОУ бригади да разбију четничке снаге које су се претходних дана повукле испред 4. санџачке НОУ бригаде и поселе Рудо и Прибој. Четврта санџачка НОУ бригада, претходно рушећи мостове на комуникацији Бистрица — Прибој, ноћу 13/14. августа 1944. године разбила је непријатеља на сектору Прибоја и ослободила га. Тако је једном добро припремљеном акцијом и дејствима 3. пролетерске санџачке бригаде и 4. санџачке НОУ бригаде поново ликвидиран непријатељ на ширем подручју доњег тока река Увац и Лим.

Прибој је и раније ослобађан. 29. октобра 1943. године ослободиле су га јединице 5. дивизије. Касније, 17. марта 1944. године 4. крајишка бригада, у садејству са деловима. Друге пролетерске бригаде, поново је заузела Прибој, али га је већ 18. марта 1944. године морала напустити.

Дана 20/21. август 1944. године јединице Првог корпуса су, такође, ослободиле Прибој.

Водећи непрекидне борбе са немачким снагама које су се повлачиле из Грчке долином реке Лима, Четврта санџачка НОУ бригада је у току ноћи 11/12. јануара 1945. године коначно ослободила Прибој. Тиме је и Санџак био дефинитивно ослобођен.

НОВА ВАРОШ И КОКИН БРОД Дана 3/4. јула 1944. године узводно од места преласа 4. санџачке НОУ бригаде, код с. Избича, реку Лим је прешла и Трећа пролетерска санџачка бригада. Наступајући преко Златара и Дражевића она је избила на Свитњак код Нове Вароши. Бригада је одмах прешла у напад на ове положаје и после врло јаког отпора потиснула четнике у град. Четврти батаљон 3. пролетерске санџачке бригаде успео је да продре у саму Нову Варош, где се нашао у врло тешком положају, опкољен и одсечен од осталих јединица. Овакву тешку ситуацију овог батаљона решила су дејства Четврте санџачке НОУ бригаде и то њени 2. и 4. батаљон који су извршили напад са северне стране, тако да је око 18,00 часова 5. јула 1944. године ослобођена Нова Варош, а четници су се повукли на линију: с. Дрмановићи — с. Вилови — с. Акмечићи. Међутим, Први батаљон 3. пролетерске санџачке бригаде и 2. и 4. батаљон Четврте санџачке НОУ бригаде наставили су гоњење четника и успели да их потисну на десну обалу реке Увца, ослобађајући у исто време и Кокин Брод.

Трећег августа 1944. године Четврта санџачка НОУ бригада је по разбијању четника код Руда извршила покрет ка простору северно од комуникације Кокин Брод — Нова Варош. Крећући се правцем: с. Јелача — с. Кратово — с. Брезна — с. Рутоше — с. Радојиња и чистећи терен од четника поново је ослободила Кокин Брод и посела линију: с. Гобате — с. Радојиња — Кокин Брод.

Кокин Брод и Нова Варош и раније су више пута били ослобађани. Тако је 30. новембра 1941. године главнина партизанских одреда, под руководством Врховног штаба, повлачећи се из Србије према Златибору и Златару прешла Увац и преко Кокин Брода стигла у Нову Варош.

29. октобра 1943. године јединице 2. дивизије ослободиле еу Нову Варош и Кокин Брод.

23/24. децембра 1943. године Дрзгга далматинска бригада такође је ослободила Нову Варош и држала је до 30. децембра 1943. године.

РУДО По прикупљању јединица, 31. јула 1944. године организован је самостални напад Четврте санџачке НОУ бригаде на Рудо, којег су тада држале четничке снаге. Према одлуци штаба бригаде напад је изведен у две колоне. Десну колону сачињавали су 3. и 4. батаљон и она је имала задатак да на газу код с. Миоча пређе на десну обалу реке Лима, разбије четнике на том правцу и потом, заједно са левом колоном, коју су сачињавали 1. и 2. батаљон Четврте санџачке **НОУ** бригаде, ликвидира четничке снаге у рејону Старо Рудо, пређе на десну обалу реке Лим и заједно са десном колоном ликвидирају четнике у. Руду.

По разбијању четничких снага на левој обали реке Лима, у рејону с. Северин, десна колона је прешла на десну обалу реке Лима, оријентисала 3. батаљон према с. Маоче и реци Увац у циљу обезбеђења главних снага, а 4. батаљон у правцу Руда. Лева колона је за кратко време прешла на десну обалу Лима и заједно са Четвртим батаљоном око 01,00 час успела да разбије четничке снаге и од њих ослободи Рудо. Том приликом разбијене су четири четничке бригаде — Вишеградска, „5. октобар", Чајничка и Сребреничка.

21. децембра 1941. године, по наређењу Врховног штаба, у Руду је формирана 1. пролетерска бригада.

25. октобра 1943. године јединице Пете дивизије такође су ослободиле Рудо.

Рудо је ослобођено и 15. марта 1944. године. Тада га је ослободила Друга дивизија, која је у то време била на путу за Србију.

АРИЉЕ И ГУЧА По наређењу Врховног штаба да 37. дивизија своја дејства пренесе на простор: Ужице — Ужичка Пожега — Ариље — Ивањица, Четврта санџачка НОУ бригада је кренула према реци Моравици и већ 19. септембра 1944. године протерала четничке снаге из Ариља и околине. Том приликом јединице 4. санџачке НОУ бригаде ослободиле су Ариље, а мало касније и Гучу.

Четврта санџачка НОУ бригада се 1. октобра 1944. године сукобила са четничким јединицама које су биле под командом четничких команданата Николе Калабића и Драгослава Рачића, а које су наступале од Чачка. У том сукобу четници су одбачени ка планини Јелици и том приликом јединице 4. санџачке НОУ бригаде ослободиле су Гучу.

Први пут Ариље и Гуча су ослобођени крајем септембра и почетком октобра 1941. године.

До 1. септембра 1944. године Први корпус је избио према Ариљу, а 11. септембра 1944. године Оперативна група дивизија НОВ и ПОЈ ослободила је Ариље и Гучу.

УЖИЧКА ПОЖЕГА После неопходних припрема комплетна Четврта санџачка НОУ бригада је 23/24. септембра 1944. године напала четничке снаге јачине око 1.500 људи у Ужичкој Пожеги. Четници су се после слабијег отпора повукли у правцу Овчар Бање, а бригада је ослободила Ужичку Пожегу. Међутим, због брзе интервенције јачих немачких снага бригада је била присиљена да се повуче у рејон с. Годовик и с. Горобиље.

Ужичка Пожега је први пут ослобођена 1. октобра 1941. године.

До 4. септембра 1944. године Први корпус НОВ и ПОЈ избио је према Ужичкој Пожеги, а 12. децембра 1944. године Шеста бригада, са осталим јединицама 2. и 25. дивизије, коначно је ослободила Ужичку Пожегу.

ИВАЊИЦА Четнички корпуси Калабића и Рачића, који су журили да се прикључе немачким јединицама док су се повлачиле из Грчке, крајем октобра 1944. године налазиле су се у Ивањици. Четврта санџачка НОУ бригада је 23/24. октобра 1944. године напала ову четничку групацију, разбила је и ослободила Ивањицу.

Први пут Ивањица је ослобођена 1. октобра 1941. године.

ГОРАЖДЕ Од 18. фебруара до 4. марта 1945. године, са малим прекидима, Четврта санџачка НОУ бригада водила је борбе за ослобођење Горажда, које су бранили делови 181. немачке дивизије.

Немци су посебно били утврдили рејон Горажда, које је непосредно бранио 334. пук 181. немачке дивизије. Нарочито тешке борбе вођене су у току ноћи 18/19, 19/20, 21/22. и 27/28. фебруара, уз обостране велике губитке. Немци су на прилазима града организовали за одбрану јаке отпорне тачке: Мишјак, Змајевац, Попов Дол и друге. Испред ових отпорних тачака биле су постављене мине изненађења. У току ноћи 4/5. марта 1945. године Четврта санџачка НОУ бригада и Трећа пролетерска санџачка бригада извршиле су снажан јуриш на немачке положаје и присилиле Немце на повлачење. Четврта санџачка НОУ бригада претрпела је велике губитке и то: 51 погинулог и 140 рањених бораца и руководилаца. Немци су имали 250 мртвих, већи број рањених, а заробљено је 50 усташа. Тако је 5. марта 1945. године у 02,00 часа коначно ослобођено Горажде.

Дана 2. септембра 1943. године Друга дивизија је извршила напад на Горажде и ослободила га, али су Немци врло брзо интервенисали оклопним возовима и другим снагама и 5. септембра 1943. године поново заузели град.

Пета крајишка дивизија је, такође, 31. јануара 1944. године ослободила Горажде.

РОГАТИЦА Дана 8. марта 1945. године Четврта санџачка НОУ бригада ослободила је Рогатицу, у којој су Немци минирали један број напуштених кућа, са минама изненађења од којих је погинуло неколико наших бораца.

25. децембра 1941. године Врховни штаб је са Првом пролетерском бригадом прешао на леву обалу реке Дрине и тога дана одржао два саветовања са члановина Покрајинског комитета и Главног штаба за Босну и Херцеговину. Снаге НОВ остале су у Рогатици све до 22. априла 1942. године када су под притиском немачких јединица из рејона Соколца, заједно са усташко-домобранским јединицама, напустиле Рогатицу и померили се према долини горњег тока реке Дрине.

Такође је 22. октобра 1943. године 27. дивизија заузела и ослободила Рогатицу.

ПАЈ1Е У току 3. априла 1945. године Трећа пролетерска санџачка и Четврта санџачка НОУ бригада, уз подршку артиљерије **37.** дивизије, успеле су да разбију непријатељске снаге у утврђеном рејону Пале. Тиме су немачке снаге биле присиљене да се повлаче према Сарајеву. Заузимањем Пала створени су услови за организацију напада наших снага на град Сарајево.

СТАМБОЈ1ЧИЋ У надирању према Сарајеву 5. батаљон Четврте санџачке НОУ бригаде успео је да у првом налету **28.** марта 1945. године заузме Стамболчић, али се услед јаког противнапада непријатеља, после девет часова борбе, морао да повуче. Неколико дана касније Стамболчић су ослободиле јединице Четврте санџачке НОУ бригаде.

САРАЈЕВО Дана 5. априла 1945. године око 15,00 часова Четврта санџачка НОУ бригада је од штаба 37. дивизије добила задатак за организацију напада на Сарајево. У садејству са осталим бројним јединицама које су нападале Сарајево, Четврта санџачка НОУ бригада је претходно ликвидирала немачке снаге на Требевићу, а потом главним снагама продужила напад на Сарајево. На Требевић су нападали 2. и 4. батаљон Четврте санџачке НОУ бригаде. Тај напад је отпочео око 17,00 часова. У борбама 4. и 5. априла 1945. године Четврта санџачка НОУ бригада нанела је велике губитке непријатељу. Сарајево је дефинитивно ослобођено у раним јутарњим часовима 6. априла 1945. године, а у његовом ослобађању, коме је видан допринос дала и Четврта санџачка НОУ бригада, учествовале су и јединице Другог и Трећег корпуса, Оперативна група 5. корпуса и група бригада Зеничког сектора.